

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

ISSN 2790-2188

İQTİSADI İSLAHATLAR

№ 1(2)

“İQTİSADI İSLAHATLAR”
ELMİ-ANALİTİK JURNAL

SCIENTIFIC-ANALYTICAL JOURNAL
"ECONOMIC REFORMS"

НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ»

Jurnal 2021-ci ilin noyabr ayından çıxır.
№1(2)

Təsisçi:

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Baş redaktor: Ramil HÜSEYN
Məsul redaktor: Mətanət RƏSULOVA
Dizayner: Elvira ZEYNALOVA

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən “İqtisadi İslahatlar” jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

“İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal

REDAKSİYA HEYƏTİ

İ.e.d., professor QASIMLI V. Ə.
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru,
Bakı, Azərbaycan

Akademik ƏLƏKBƏROV U. K.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyasının rektoru,
Bakı, Azərbaycan

T.e.d., professor BABANLI M. B.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin rektoru,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor İBRAHİMOV E. R.
Milli Məclisin deputatı,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor, əməkdar elm xadimi ATAŞOV B. X.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor XƏLİLOV H. A.
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor MƏMMƏDOV M.A.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor ƏLİYEV Ü. Q.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor BALAYEV R. Ə.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.ü.f.d. HÜSEYNOV R. F.
Almaniyanın Bonn Universitetinin doktoru,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

Mündəricat

■ Ön söz	4
■ M. Məmmədov İqtisadi mütəxəssis hazırlığına dəyərli töhfə	6
■ R. Nəbiyev Azərbaycan Respublikasının Qarabağda resursların səmərəli bölgüsünə istiqamətləndirilmiş struktur siyasəti	10
■ V. Cəfərova Ticarətin liberallaşdırılması siyasəti və onun real məzənnəyə təsiri	22
■ R. Hüseyinov Qlobal buğda böhranın əsas səbəbləri və Azərbaycana təsirləri	34
C. Cəfərov ■ İqtisadi inkişafın ekoloji həddləri	42
A. Satıcı ■ Qlobal tendensiyaların ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsiri və inflyasiya tempinin dəyişməsi	48
■ A. Bayramova Maliyyənin yeni yaşıl dəhlizləri: Yaşıl istiqrazların faydaları	56
N. Hacızadə ■ Texniki tənzimləmə sistemi: İqtisadi təsir effektləri və perspektiv inkişaf meyilləri	62
■ E. Hüseyinzadə Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsində blokçeyn texnologiyasının tətbiqi	74
■ G. Səlimova, A. Səlimova İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran beynəlxalq əhəmiyyətli və müstəqil təhsil, tədqiqat və işləmələr (inkişaf) mərkəzinin yaradılması	82
■	

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

ÖN SÖZ

 № 1(2)

Baş redaktordan

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

“İqtisadi islahatlar” jurnalının ikinci sayı ilə qarşınızda olmaqdan məmnunluq duyuruq. İlk olaraq jurnalımızın birinci sayını maraqla qarşılayan və bununla bağlı bizə müvafiq dəstəyi verən hər kəsə öz minnətdarlığımızı bildiririk. “İqtisadi islahatlar” jurnalının birinci sayının çapından ötən müddətdə fəaliyyətimizi daha da genişləndirmişik və jurnalımızın internet səhifəsini ərsəyə gətirmişik. Sizlər <https://www.journal.ereforms.org/> internet səhifəsinə daxil olaraq məqalələrimizi oxuya və onlayn qaydada jurnalımıza məqalənizi göndərə bilərsiniz. Eyni zamanda ötən qısa müddətdə “İqtisadi islahatlar” jurnalına dövrü nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə (The International Standard Serial Number (ISSN) alınmışdır.

Jurnalın 2022-ci ildəki ilk sayında Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Biznesin iqtisadiyyatı və menecment kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor Məhəbbət Məmmədovun “İqtisadi artım” dərslisinin mütəxəssis hazırlığında nəzəri və praktiki əhəmiyyəti barədə yazdığı şərhə yer verilmişdir. Həmçinin jurnalımızın bu sayında Azərbaycan dilində “Azərbaycan Respublikasının Qarabağda resursların səmərəli bölgüsünə istiqamətləndirilmiş struktur siyasəti”, “Ticarətin liberallaşdırılması siyasəti və onun real məzənnəyə təsiri”, “Qlobal buğda böhranın əsas səbəbləri və Azərbaycana təsirləri”, “İqtisadi inkişafın ekoloji həddləri”, “Qlobal tendensiyaların ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsiri və inflyasiya tempinin dəyişməsi”, “Maliyyənin yeni yaşıl dəhlizləri: Yaşıl istiqrazların faydaları”, “Texniki tənzimləmə sistemi: İqtisadi təsir effektləri və perspektiv inkişaf meyilləri”, “Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsində blokçeyn texnologiyasının tətbiqi”, “İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran beynəlxalq əhəmiyyətli və müstəqil təhsil, tədqiqat və işləmələr (inkişaf) mərkəzinin yaradılması”, ingilis dilində “The Economic Impact of Zangezur Corridor on the Perspectives of Economic Relations between the CAREC Region and EU” kimi aktual mövzuları əhatə edən elmi-analitik məqalələrə yer verilmişdir.

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi nizamnaməsinə uyğun olaraq ölkədə həyata keçirilən islahat tədbirləri ilə bağlı ictimaiyyəti məlumatlandırır, elmi-analitik jurnal, bülleten buraxır, kitablar, məqalələr və digər materiallar nəşr edir. “İqtisadi islahatlar” jurnalı da Mərkəzimizin qarşısına qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Jurnalda əsasən Azərbaycan və ingilis dillərində iqtisadiyyata aid məqalələr dərc edilir. Eyni zamanda kənar müəlliflərdə elmi-analitik məqalələrini “İqtisadi islahatlar” jurnalına təqdim edə bilər. Əminik ki, “İqtisadi islahatlar” jurnalı hər kəs üçün faydalı olacaqdır.

Baş redaktor
i.e.d. Ramil HÜSEYN

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

**İQTİSADI MÜTƏXƏSSİS
HAZIRLIĞINA DƏYƏRLİ
TÖHFƏ**

 № 1 (2)

**Məhəbbət MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment kafedrasının müdiri, iqtisad
elmləri doktoru, professor**

İqtisadi mütəxəssis hazırlığına dəyərli töhfə

Məhəbbət MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Biznesin iqtisadiyyatı və menecment
kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor

Prof. VÜSAL QASIMLININ “İQTİSADI ARTIM” DƏRSLİYİNİN MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞINDA NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏHƏMİYYƏTİ

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2004-cü ildən reallaşdırılan inkişaf modeli Azərbaycan iqtisadiyyatını dünyanın ən sürətli inkişaf edən iqtisadiyyatından birinə çevirmişdir.

Nəticədə ölkəmizin iqtisadiyyatı üç dəfədən də çox böyüməklə regionda iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyümüzün maddi əsasını təmin etmiş, ən islahatçı ölkə statusuna yüksəlmiş, əhalinin rifah halı yaxşılaşmış, həmçinin Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəşifməsində mühüm iqtisadi məkana çevrilmişdir.

Qarşıdakı hədəf növbəti 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatını iki dəfə daha böyütmək, dünya iqtisadi sisteminə səmərəli inteqrasiya etməklə, dövlət və cəmiyyət olaraq əldə etdiyimiz nailiyyətləri daha da möhkəmləndirməklə, yeni uğurlara nail olmaqdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və müəllifliyi ilə yaradılan iqtisadi islahatların idarəedilməsi modeli hal-hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən öyrənilir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə ölkədə reallaşdırılan iqtisadi islahatlar konseptual və funksional model olaraq dəfələrlə qlobal miqyasda müsbət qarşılanmış və nümunə olaraq praktikada istifadə üçün qəbul edilir. Azərbaycanda aparılan islahatların dayanıqlılığının və davamlılığının əyani nümunəsi olaraq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) Azərbaycanda dizayn edilən və reallaşdırılan “İqtisadi İslahatların İdarəedilməsi Modeli”ni qlobal miqyasda nümunəvi innovativ təcrübə olaraq rəsmi platformasında göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru, iqtisad elmləri doktoru Vüsal Qasımlının iqtisadi mütəxəssislərin hazırlığı üçün hazırlayıb və nəşr etdirdiyi “İqtisadi artım” dərsliyi məhz bu baxımdan çox dəyərlidir. Vüsal Qasımlının İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi qurumuna rəhbərlik etməsi, mütəmadi olaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində həyata keçirilən islahatlar və iqtisadiyyatda onun nəticələrinin təhlili və bu sahələr üzrə təklif və konkret model və tövsiyələrin hazırlanmasında böyük nəzəri və praktiki təcrübəsi, eyni zamanda pedaqoji və elmi fəaliyyətlə məşğul olması “İqtisadi artım” kitabının mükəmməl nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan bir dərslik olaraq hazırlanmasına xüsusi yanaşmanı təmin etmişdir.

Bu dərslikdən ali təhsil müəssisələrində bakalavr, magistr təhsil səviyyəsində və strateji menecment fənlərinin tədrisində, həmçinin iqtisadi siyasətin formalaşmasında iştirak edən

mütəxəssislər tərəfindən istifadə edilməsi tövsiyə edilir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, kitabda müəllif iqtisadi artımın nəzəri-konseptual və praktik məsələlərini əhatə etməklə, makro, mezo və mikro səviyyədə iqtisadi böyümənin mahiyyətini açır və müvafiq tövsiyələri təqdim edir. Eyni zamanda iqtisadi artımın bütün elementləri, ona təsir edən amillərin nəzəri və praktiki mənbələri ətraflı və müfəssəl tədqiq edilib, maraqlı yanaşmalar verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, uzunmüddətli dönmədə iqtisadi artımın drayveri investisiya, əmək resursları və təbii ehtiyatlar deyil, məhsuldarlıqdır. Yalnız bu halda eyni həcmdə istehsal amili ilə daha çox iqtisadi artımı təmin etmək olar. Əgər iqtisadiyyat səmərəli fəaliyyət göstərsə, sərmayəni də, ixtisaslı əməyi də cəlb edəcək. Bunun üçün ölkədə sabitlik, institutların keyfiyyəti, insan kapitalı, infrastruktur, əlverişli biznes mühiti, bazarlara çıxış, qlobal dəyər zəncirlərində iştirak, inkişafı tətikləyən mədəni kodlar, mədəni-etnik müxtəliflik, identiklik, davranış iqtisadiyyatı və sosial kapital kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Hər bir ölkə sadalanan amillərdən yalnız özünəməxsus “buket” hazırlamaqla iqtisadi artımı təmin edə bilər.

Dərslərdə iqtisadi artımın ölkələri inkişafa aparan komponentlərdən yalnız biri olması göstərilmiş və qeyd edilmişdir ki, bu səbəbdən inkişaf konsepsiyası çoxölçülü olaraq bütöv iqtisadiyyatın və sosial sistemlərin yenidən şəkillənməsini ehtiva etməlidir. İnstitusional, sosial və inzibati strukturlarda dəyişikliklər gəlirlərin və məhsul istehsalının artımına səbəb olur. Mütərəqqi beynəlxalq iqtisadi və sosial sistemlərin modifikasiya edilərək milli kontekstdə uyğunlaşdırılması vacib məqamlardan biridir. Hətta qlobal ideyaların yerli şəraitdə tətbiqini ehtiva edən “qlobalizasiya” ifadəsi yaranmışdır. Bu baxımdan Vüsal Qasımlı “İqtisadi artım” kitabında da Azərbaycan inkişaf modelinin özünəməxsusluğunu qabarda bilmişdir.

Ümumi şəkildə desək, iqtisadi artım - müəyyən dövr ərzində məhsul və xidmətlərin buraxılışında yaranan real dəyişmədir. Eyni zamanda geniş yayılmış yanaşmalardan birinə görə, iqtisadi artım inflyasiya nəzərə alınaraq, adambaşına düşən məhsul və xidmətlərin buraxılışında yaranan illik faiz dəyişməsidir. İqtisadi inkişaf isə daha geniş anlayış olub, iqtisadiyyatın və sosial həyatın keyfiyyətcə yaxşılaşması, ölkə, region, icma və fərd səviyyəsində rifah halının yüksəlməsini ehtiva edir. Professor V.Qasımlı kitabda apardığı araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, iqtisadi artım əsas məqsəd deyil, davamlı inkişafı təmin etmək üçün vasitədir.

Kitabda maraqlı yanaşmalardan biri də iqtisadi artımın kompleks məsələ kimi qəbul edilməsi, müasir yanaşmalara əsaslanaraq iqtisadi artımın təmin olunması üçün palitra verilməsidir. Obrazlı desək, Günəşdəki qara nöqtələrdən savayı iqtisadi artıma heç nə təsirsiz ötüşmür. Yalnız zəki steykholderlərin konsiliumu şəraitində diaqnoz və düzgün strategiyanın seçilməsi ilə iqtisadi artımı təmin etmək mümkündür. İnstitusionalistlər, davranış iqtisadiyyatı tərəfdarları, mədəniyyəti əsas götürənlər, iqtisadi identikliyə və ya narrativlərə üstünlük verənlər, coğrafi determinizmi tərcih edənlər, klassik mövqedə dayananlar, bir sözlə, geniş bir spektr iqtisadi artımla bağlı dərin bir mükəllimin içərisindədirlər. Spektr o qədər genişdir ki, hətta Aleksandr Soljenitsinin timsalında iqtisadi artım barədə mənfi fikir söyləyənlər də olmuşdur: “İqtisadi artım nəinki, anormaldır, hətta məhvedicidir”. Həqiqət payı isə hər bir yanaşmada zaman və məkan daxilində müxtəlif hədlərdədir. İqtisadi artım iqtisadi və sosial inkişafı nəticələndə, davamlı və inklüziv olanda, ətraf mühitə təsirləri minimuma enəndə və nəhayət, Soljenitsinin sözləri ilə desək, “məhvedici” olmayanda daha arzuolunandır. Bir sözlə, iqtisadi artım özlüyündə son məqsəd deyil, davamlı inkişaf üçün vəsilədir.

V.Qasımlı kitabda göstərir ki, həm fiskal, həm də monetar siyasət sabitlik və iqtisadi artımın balanslaşdırılmasına hədəflənir. İqtisadi artımın sürətlənməsi üçün fiskal stimullar həm də fiskal dayanıqlılıq baxımından qiymətləndirilməlidir. O cümlədən borc dayanıqlılığı, pensiya və səhiyyə sisteminin dayanıqlılığı, vergi sisteminin dayanıqlılığı, büdcə sisteminin dayanıqlılığı tələb edir ki, fiskal stimullar iqtisadi artımı sürətləndirsin. İqtisadiyyatın növbəti 10 ildə iki dəfə artırılması hədəfinə uyğun olaraq illik artım tempinin orta hesabla 7,2 faizə çatdırılması lazımdır. Yalnız davamlı iqtisadi artım fiskal dayanıqlılıq və makroiqtisadi sabitlik üçün fundamental əsasdır. Yəni fiskal stimullar iqtisadi artımı sürətləndirir, fiskal risklər məqbul hədlərdə saxlanılmaqla “fiskal fəza” genişlənir.

Müəllif “İqtisadi artım” kitabında həm də biznes modeli və iqtisadi artım arasında əlaqəni təhlil edir. Azərbaycanda iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi özəl sektor olaraq hədəfləndiyindən, biznes modelin üzərində dayanılması zəruridir. Kitabda iki yanaşma - “təkmilləşdirici menecment” (lean management) və çevik (agile) idarəetmə arasında sinerjiyə dair mülahizə verilir.

Kitabda təkcə qısa və ortamüddətli deyil, həm də uzunmüddətli inkişaf perspektivləri təhlil edilir. İsrail intellektualı Yuval Noy Harari bildirir ki, 19-cu əsrdə Britaniya sənayeləşmədən sonra dünya hegemonluğuna başlamışdır, 21-ci əsrdə də süni intellekt sahəsində önə keçən dövlət(lər) eyni ssenarini təkrarlayacaq. Hazırda süni intellekt yarışmasının önündə Çin və ABŞ gedir. Əgər süni intellektin gətirdiyi faydalar insanlar arasında bölünməyə, bəzi ölkələr yüksək texnologiyalı həblərə, qalanları isə istismar olunan data-koloniyalara çevrilə bilər. Hararinin fikrincə, bioloji bilik, kompüterin gücü və data hətta insanı tam nəzarətə götürməyə imkan verəcək. ABŞ alimi Noam Komski, rus alimləri T.V.Çerniqovskaya və S.Y.qlazyev bəşəriyyətin tarixində görünməmiş miqyasda texnoloji inqilabın olacağını proqnozlaşdırırlar. Bu baxımdan prof. Vüsal Qasımlı kitabda həm gələcək risk, təhdid və perspektivləri təhlil edir, həm də inkişaf üçün həll yollarını göstərir. Dünyada rəqəmsal erada beşinci nəsil geo-texnoloji rəqabət mövcuddur. Rəqabət aparmaq üçün bir çox ölkə 5G texnologiyalardan istifadə etməklə dövlət hakimiyyətinin alətlərini gücləndirir; 5G texnologiyasının hökumət, biznes və istehlakçılar tərəfindən istifadəsini stimullaşdırır; milli səviyyədə 5G texnologiyalarını avadanlıq, proqram təminatı və rəqəmsal xidmətlərdə inkişaf etdirir. Artıq Estoniya keal vaxt rejimində işləyən iqtisadiyyat strategiyasını həyata keçirir.

Müəllif kitabda qeyd edir ki, aya adam göndərmək mürəkkəb məsələdir, amma bəlli bir “resept”i var. İqtisadi artımın isə hər bir ölkə üçün fərqli “resept”i işlənməlidir. Buna görə də Harvard professoru Matt Andryus qeyd edir ki, iqtisadi artım kompleks problemdir və onun həlli “problemin hərəkət etdirdiyi və təkrarlara əsaslanan uyğunlaşma” (PDIA - problem-driven iterative adaptation) yanaşması ilə mümkündür. Yəni iqtisadi artım üçün əvvəlcə problemin dəqiq diaqnozu qoyulmalıdır, daha sonra problemin həlli üçün adaptiv strategiya işlənilməlidir.

“İqtisadi artım” kitabı beynəlxalq elmi ictimaiyyətin də diqqətini cəlb edib. Belə ki, Pakistanın İqtisadi İnkişafı İnstitutu (PIDE) və Özbəkistan Prezident Administrasiyası yanında İqtisadi Təhlil və İslahatlar Mərkəzində kitabın təqdimatları olub. Harvard Universitetinin Kennedi İdarəçilik Məktəbində “İqtisadi artımın idarə edilməsi” üzrə rəhbər kadrların hazırlanması proqramının məzunu kimi Vüsal Qasımlı “Azərbaycanda iqtisadi şaxələndirmənin tətbiqi” adlanan məqaləsində kitabın elmi nəticələrini təqdim edib. Material Harvard Universitetinin Beynəlxalq İnkişaf Mərkəzinin “Dövlət quruculuğu” proqramının saytında yayımlanıb. “İqtisadi artım” kitabının xarici elmi dairələrdə müzakirəyə çıxarılması ölkəmizin intellektual təqdimatı və Azərbaycan iqtisad elminin dünya miqyasında layiqli təmsilçiliyi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda “İqtisadi artım” istiqamətində tədqiqat aparan doktorantlar, magistrələr, gənc tədqiqatçılar, professor-müəllimlərin və mütəxəssislərin maraqlarını nəzərə alaraq yeni düşüncə və təfəkkürlər ilə zəngin olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Böyük Elmi Şurasının tövsiyəsi ilə nəşr edilən kitab Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində təqdimatı keçirilmiş, iqtisadiyyat və idarəetmə istiqamətində müvafiq ixtisaslar üzrə bakalavriat, magistratura səviyyəsinin təhsil Proqramında və Tədris Planında fənn kimi tədrisinin nəzərdə tutulması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

**“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal**

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ
QARABAĞDA RESURLARIN
SƏMƏRƏLİ BÖLGÜSÜNƏ
İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMİŞ
STRUKTUR SİYASƏTİ**

 № 1 (2)

Prof. Rasim NƏBİYEV,
İqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC)

Azərbaycan Respublikasının Qarabağda resursların səmərəli bölgüsünə istiqamətləndirilmiş struktur siyasəti

Prof. Rasim NƏBİYEV,
İqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

XÜLASƏ

Prezident İlham Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyası çərçivəsində Ermənistanın hərbi təxribatlarına diqqəti cəlb etməklə, onları doğuran səbəblərə aydınlıq gətirməsi fikirləri fundamental xarakter kəsb etməklə yanaşı, dövlətimiz və xalqımız üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən Ermənistanın beynəlxalq birliyin iradəsinə zidd davranışa hüquqi qiymət verilməməsi, təcavüzkar qarşı sanksiyalar tətbiq olunmaması münaqişəni müharibəyə gətirib çıxardı. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin atdığı siyasi-diplomatik addımların, yeritdiyi böyük siyasətin, informasiya müharibəsində qazandığı möhtəşəm qələbələrin sayəsində Müzəffər Ordumuz Ermənistan Ordusunu məhv edərək, xalqımızı və bəşəriyyəti erməni faşizmindən xilas etdi. Elmi-tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasının Qarabağda resursların səmərəli bölgüsünə istiqamətləndirilmiş struktur siyasətinə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: *Qarabağ, böyük qayıdış, bərpa işləri, struktur siyasəti, sosial-iqtisadi məsələlər.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev uzun illərdir ki, separatizmə qarşı qətiyyətli mübarizə aparır və bu mübarizəyə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin rəhbərlərini çağırır.

Fransa, Kanada, Belçika kimi ölkələr nəinki bu mübarizəyə qoşulmur, əksinə Dağlıq Qarabağdakı separatçı qüvvələri müdafiə edərək, onlara maddi və mənəvi dəstək göstərməklə dünyadakı Kataloniya, Korsika, Sicilya, Şotlandiya kimi münaqişələri qızıqdırır və nəticədə onların bu təcavüzkar siyasəti müharibəyə gətirib çıxarır.

Makron kimi dövlət rəhbərlərinin şəxsi mənafeləri, milli və bəşəri mənafeərdən üstün tutması, ölkəsində yaşayan 750 min erməni mənşəli vətəndaşların gələcək seçkilərdə səsini qazanmaq məqsədilə Dağlıq Qarabağdakı separatçı qüvvələri dəstəkləməsi beynəlxalq hüququn kobudcasına pozulması deməkdir və bu, cinayətkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini tələb edir.

Helsinki Zirvə görüşündən indiyə kimi dövlət başçılarının keçirmiş olduğu bütün sammitlərdə qəbul edilmiş Yekun Aktlarında xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin ölkələrin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həyata keçirilməsini tələb edir. Beynəlxalq hüquq tələb edir ki, milli azlıqlara məxsus şəxslərin hüquqlarına hörmət edilməsi ölkələrin ərazi bütövlüyünü pozmamalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin 2020-ci il noyabrın 10-da imzaladıqları Bəyanatda sonra azad olunmuş torpaqlarda olarkən erməni işğalı altında qalan ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsinə aid olan məscidlər, abidələr, muzeylər, incəsənət mərkəzləri, kitabxanalar, musiqi məktəbləri, teatrlar dağıdılmış, düşmən tarixi, mədəni, dini irsimizi yer üzündən silməyə çalışmışdır. 2014-cü ildə Regiona səfəri zamanı ermənilərin mədəni irsə qarşı törətdikləri vəhşilikləri ingilis yazıçısı Corc Mitçel Ağdamı "ruhlar şəhəri" və "Qafqazın Xirosiması" adlandırmışdı. YUNESKO silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasına müvafiq olaraq üzv dövlətlərində mədəni irsi qorumaq kimi missiyası olduğunu bilsə də, erməni vandalları işğal altında saxladığı ərazilərdə alman, türk, Azərbaycan, müsəlman abidələrini, mədəni-tarixi dini irsini yer üzündən siləndə susurdu, Azərbaycanın bununla bağlı

bəyanatlarını, çağırışlarını eşitmirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyası çərçivəsində Ermənistanın son hərbi təxribatlarına diqqəti cəlb etməklə, onları doğuran səbəblərə aydınlıq gətirməsi fikirləri fundamental xarakter kəsb etməklə yanaşı, dövlətimiz və xalqımız üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Bütün reallıqlar fonunda ATƏT-in Minsk qrupunun verdiyi ünvansız bəyanatlar işğalçı Ermənistanda arxayınçılıq sindromunu daha da möhkəmləndirir və onu yeni təcavüzkar hərəkətlərə şirnikləndirirdi. Minsk qrupu tərəfindən Ermənistanın beynəlxalq birliyin iradəsinə zidd davranışına hüquqi qiymət verilməməsi, təcavüzkar qarşı sanksiyalar tətbiq olunmaması, Ermənistana münasibətdə məcburetə tədbirləri görülmədiyindən münəqişə müharibəyə gətirib çıxardı. BMT TŞ-nın münəqişə ilə bağlı qəbul etdiyi 4 qətnamə Azərbaycan Respublikası tərəfindən icra olundu.

Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Azərbaycan Ordusu hərbi əməliyyatlara başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sarsılmaz qətiyyəti, cəsəreti, atdığı siyasi-diplomatik addımların, yeritdiyi böyük siyasətin, informasiya müharibəsində qazandığı möhtəşəm qələbələrin sayəsində 44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ordumuz Ermənistan ordusunu məhv edərək, xalqımızı və bəşəriyyəti erməni faşizmindən xilas etdi.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı öz inkişafının elə bir səviyyəsinə çatmışdır ki, onun gələcək inkişafı ölkədə həyata keçirilən struktur siyasətin səmərəliliyi ilə xeyli dərəcədə bağlıdır. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının struktur siyasəti təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsaslarının formalaşmasına, uzunmüddətli iqtisadi artım üçün şəraitin yaradılmasına, eyni zamanda istehsal amillərindən istifadə olunmasının effektivliyinin artırılmasına və sahələr arasında resursların səmərəli bölgüsünə, onların effektivliyinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər sistemini ehtiva edir.

Post-neft dövrünə qədəm qoyduqdan sonra Azərbaycanın struktur siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri Müstəqil Milli iqtisadiyyatın rəqabət aparan sahələri arasında resursların səmərəli bölüşdürülməsi, onların effektivliyinin yüksəldilməsinin həyata keçirilməsidir. Struktur siyasətin reallaşdırılması iqtisadi inkişafın mühüm istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini, sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsini, istehlak və yığım nisbətinin optimallaşdırılmasını tələb edir.

Sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan struktur siyasət iqtisadi və sosial sferada praktiki və strateji vəzifələrin həllini tələb edir. Milli iqtisadiyyatın formalaşdığı Azərbaycanda emal sənaye sahələrinin üstün inkişafı ilə sıx bağlı olmalı, eyni zamanda elə bir iqtisadi və sosial infrastruktur yaradılmalıdır ki, o bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafını təmin etməyə imkan versin.

Siyasi suverenlik əldə etdikdən sonra real, təbii, iqtisadi, intellektual elmi potensial yaratmaqla iqtisadi cəhətdən azad olan Azərbaycan, fəaliyyəti kənar qüvvələrin təsiri ilə məhdudlaşdırılmayan, bazar qanunlarının tələbləri ilə tənzimlənən iqtisadi sistem quraraq ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə nail oldu.

İlk növbədə, ölkədə iqtisadi müstəqilliyi təmin edən milli iqtisadiyyat formalaşdırılmalıdır. Yəni, elə bir iqtisadiyyat ki, onun özünün milli bazarı və bu bazarın tələblərinə cavab verən strukturu qərarlaşsın. Milli iqtisadiyyatın ən başlıca şərti onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil Milli iqtisadiyyat-siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatına əsaslanan, çoxnövlü mülkiyyət formalarına malik olan, öz-özünü təkrar istehsal etmək qabiliyyəti olan, maliyyə-kredit və vergi sistemində, yüksək infraqurultura, səmərəli istehsal əlaqələrinə, dövlət idarəçiliyi ənənələrinə və tənzimlənməsinə malik olan iqtisadiyyatdır.

Ölkənin Milli iqtisadiyyatının formalaşması iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal olunan əmtəələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksək olması və dünya səviyyəsinə cavab verə bilməsi, bütün sahələrdə iqtisadi artım və iqtisadi inkişafın dinamik xarakterdə olmasını tələb edir. Beləliklə, Müstəqil Milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, çoxnövlü mülkiyyət formalarının yaradılması, yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal

edə bilən milli sahibkarların inkişafına şərait yaradılması, bütün bunlarla yanaşı müstəqil pul, maliyyə, kredit, bank sisteminin olması mühüm şərtlərdən sayılır. Bunlarla yanaşı, Milli iqtisadiyyatın formalaşması ölkə iqtisadiyyatında gedən bütün proseslərin sürətli olmasını tələb edir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın təkrar istehsal strukturuna daxil olan bütün sahələrin eyni vaxtda formalaşması mühüm sayılmalı, müstəqil iqtisadiyyat milli mənafelemizin həyata keçirilməsini təmin edən bir şəkildə formalaşmalı və yeni məzmunlu milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zamanı əhalinin və hökumətin fəal iştirakı təmin olunmalıdır. Milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi maddi istehsaldır ki, burada ilk növbədə istehsalın kompleksliyi, bütövlüyü, təkrar istehsalın dövriyyələri, onların mərhələləri, aralarındakı əlaqələrin nə səviyyədə olması əsas götürülür. Rəqabət aparıcı müxtəlif sahələr əlaqələnməli və ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasıdır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər sırasında resurslardan istifadə göstəriciləri əhəmiyyətli yer tutur. Həmin göstəricilərin tələbatı adekvat səviyyəsi allokasiya effektini gerçəkləşdirir. "Allokasiya-iqtisadi resursların müxtəlif subyektlər arasında onların zəruri tələbatı əsasında bölüşdürülməsidir".

Hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı özünün təbii-iqlim, maddi texniki və sosial iqtisadi əsaslarına görə fərqlənir. Ölkələrin iqtisadiyyatları təbii və coğrafi məkana, müxtəlif məhsuldarlıqlı torpaqlara, iqtisadi, siyasi, mədəni, mədəni dəyərlərə, iqtisadi sistemə görə, fəaliyyət şəraitinin müxtəlifliyinə, fərdi təsərrüfatı görə bir-birindən fərqlənirlər.

Azərbaycanda iqtisadi rayonlaşma ilk dəfə 1956-cı ildə aparılmış və o dövrdə aparılmış iqtisadi rayonlaşmada kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli və enerji əhəmiyyətli təbii resurslar potensialı nəzərə alınaraq Respublika ərazisində 10 iqtisadi rayon müəyyənləşdirilmişdi. İkinci dəfə aparılan iqtisadi rayonlaşmada təbii komponentlər kompleks şəkildə nəzərə alınmaqla 8 iqtisadi rayon müəyyənləşdirilmişdi. 1980-ci ildə hər bir regionun təbii iqtisadi şəraiti, təsərrüfat sahələrinin ixtisaslaşması nəzərə alınmaqla 13 iqtisadi rayon müəyyənləşdirilmiş, 1990-cı ildə aparılmış iqtisadi rayonlaşmada 10 iqtisadi rayon müəyyənləşdirilmişdi və bura Abşeron, Gəncə-Qazax, Aran, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Kəlbəcər-Laçın, Yuxarı Qarabağ və Naxçıvan iqtisadi rayonları daxil edilmişdi.

Sonuncu iqtisadi rayonlaşmada "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə 14 iqtisadi rayon müəyyənləşdirilmişdir: Bakı iqtisadi rayonu (Bakı şəhəri), Naxçıvan iqtisadi rayonu (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları), Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu (Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları), Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu (Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı rayonları), Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları), Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları), Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları), Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları), Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları), Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları), Mil-Muğan iqtisadi rayonu (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları), Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları), Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları), Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu (Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları). Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının 14 iqtisadi rayonlarından biridir. Tərkibinə Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Şuşa, Tərtər, Ağcabədi, Bərdə, inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri daxildir. Sahəsi 7330 kv.km-dir. Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycan Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" fərmanı ilə qurulmuşdur. Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas təbii sərvətləri polimetal filizləri, neft, təbii qaz, müxtəlif tikinti materialları (mərmər, sement, xammalı, tikinti daşı) təşkil edir. Meşələrdə tapılan müxtəlif ağac növləri ağac emalı müəssisələrinin inkişafına kömək edir.

Qarabağ iqtisadi rayonu işğaldan əvvəl Yuxarı Qarabağ adlanırdı və bura Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli rayonları və Xankəndi şəhəri daxil idi.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda yüngül və yeyinti sənayesi sahələri inkişaf etmişdi. Sənaye yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanırdı. Bu iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, tütüncülük və meyvəçilik olmuş, heyvandarlıq əsasən ətlük-südlük, yüksək dağlıq sahələrdə işə ətlük-yunluq iqtisamətlərində inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonda baramaçılıq və arıçılıq inkişaf etdirilirdi.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Şuşa Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşir və Qarabağın ürəyi sayılır. Zəngin musiqi ənənələri ilə məşhur olan Şuşa Azərbaycanın musiqi məbədidir. Şuşada alban məbədləri, Şuşa Tarix Memarlıq Qoruğuna daxil olan qala divarları, Qarabağ xanlarının iqamətgahları, Xurşidbanu Natavanın ev muzeyi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Daşaltı dərəsi, Şuşa Xəzinəqala mağaraları tarixi-memarlıq və təbiət abidələri sayılır. Şuşa şəhəri yaxınlığındakı gözəl mənzərəli sıx meşədə yerləşən İsa bulağı Azərbaycanın ən məşhur istirahət yerlərindən biri olmuşdur. Erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış muzeylərdə Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı çox dəyərli əşyalar, rəssamlıq və mədəniyyət əsərləri, dünya şöhrətli xalçalar, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin əşyaları toplanmışdı.

Şuşa 9 may 1992-ci ildə işğal olunmuşdur. 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Müzəffər Ordumuz Şuşanı işğaldan azad edərək xalqımızı və bəşəriyyəti erməni faşizmindən xilas etdi. 8 noyabr ölkəmizdə “Zəfər günü” kimi təntənəylə qeyd edilir.

Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olunmuşdur. Dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşən Şuşanın bütün tarixi, dini və mədəni abidələri bərpa olunmağa başlanılmışdır.

Şuşa Azərbaycanın musiqi məbədidir. Əsrlər boyu zəngin musiqi ənənələri ilə məşhur olmuş Şuşanın Qafqazın Konservatoriyası adlandırırlar. Şuşada beynəlxalq musiqi konfransları keçirməklə, bu şəhəri Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətini tərənnüm edən bir diyarın mərkəzi kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim etmək lazımdır. Xalqımızın tarixi, dini, mədəni irsini əsrlər boyu yaşadan bu şəhəri, tolerantlıq və multikultural bəşəri dəyərləri varlığında gəzdirən Azərbaycan xalqının incisi kimi beynəlxalq aləmə tanımaq lazımdır. Tolerantlıq və multikultural bəşəri dəyərlərə həsr olunmuş beynəlxalq konfransların Şuşa şəhərində keçirilməsi təklif olunur.

Azərbaycan mədəniyyət paytaxtında Şuşa Dövlət incəsənət Universitetinin açılması, BDU-nin və ADİU-nin filiallarının fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun sayılır.

Şuşada yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi təklif olunur.

Ölkəmizdə turizm sektorunun əsas prioritetlərdən biri olmasını, 2016-cı ildə ÜDM-də 2,8% paya malik olmasını nəzərə alsaq Şuşa rayonunda turizmin inkişafı bu regionda sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb olacaq. Region ölkələrində bu göstəricinin Gürcüstanda 7%, Türkiyədə isə 5% təşkil etməsi qardaş ölkələrin təcrübəsindən səmərəli istifadə etmək imkanı əldə etməklə yanaşı, bu sahədə rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə səbəb olacaq.

2018-ci ildə Azərbaycana gələn turistlərin 63%-i Rusiya, Gürcüstan və Türkiyənin payına düşdüyü faktdır. Azərbaycana inkişaf etmiş, ödəmə qabiliyyətliliyi yüksək olan ölkələrdən gələn turistlərin sayını artırmaq üçün Gürcüstanın turist axınlarını coğrafi baxımdan daha yaxşı diversifikasiya etməsi təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Belə ki, 2018-ci ildə Almaniya, Niderland, Fransa və İtaliyadan Azərbaycana birlikdə 40 min nəfər turist gəlmişdisə, həmin dövrdə tək-cə Polşa, İsrail və Almaniya Gürcüstana 150 min nəfər turist səfər etmişdir. Azərbaycana gələn turistlərin ölkə əhalisinə nisbəti 25% ətrafında olduğu halda, Gürcüstanda 120%-i ötür. İnkişaf etmiş ölkələrdən kütləvi turist cəlb etməyin ən başlıca yolu həmin ölkələrdən birbaşa təyyarə reyslərinin olmasıdır. Füzulidə beynəlxalq hava limanının işə düşməsi, yaxın gələcəkdə Laçında beynəlxalq hava limanının işə düşəcəyini nəzərə alsaq, bu

nəticəyə gəlmək olar ki, Şuşa dünyanın ən böyük turizm mərkəzlərindən birinə çevriləcək, ekoturizm, kənd turizmi, çimərlik və dini turizm kimi çoxsaylı turizm növlərinin inkişafı regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərməklə yanaşı, kənd yerlərində də məşğulluq imkanlarının yaradılmasına təkan verəcək. İnkişaf etmiş ölkələrdən turist axınına nail olmağın bir yoluda viza rejiminin qaldırılmasıdır. Bu addımın atılması həddən artıq önəmli sayıla bilər.

Xocalı rayonu 1991-ci il noyabrın 26-da Əsgəran rayonu bazasında yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 1992-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. İşğaldan əvvəl rayonun əhalisi 24417 nəfər, ərazisi 0,94 min kv.km-dir. Rayonda 1 şəhər, 2 qəsəbə, 50 kənd olmuşdur. Qarabağ silsiləsində yerləşən Xocalı rayonu əsasən dağlıqdır. Rayonun əsas çayları Badara və Qarqardır. Dağ-meşə və dağ-çəmən torpaqları mövcuddur. Ərazisinin 40 faizə qədəri fıstıq, cökə, ağcaqayın, qaraağac ilə zəngindir.

Xocalı ərazisi ən qədim və ilk mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Memarlıq abidələrindən XIV əsrə aid türbə, 1356-1357-ci illərə aid dairəvi türbə, son tunc və ilk dəmir dövrünə aid nekropol, kurqan çölü var.

XIX əsrdə aşkar edilmiş daş qutu və kurqanlardan ibarət olan Xocalı qəbiristanlığı-son tunc və ilk dəmir dövrünə aid (e.ə.VIII-VII əsrlər) arxeoloji abidədir.

Xocalıda soyqırım qurbanlarının xatirəsini əbədiləşdirən Memorial kompleks yaradılmalıdır. Burada vətən müharibəsində erməni faşizmi üzərində qələbəni əks etdirən muzey yaradılmalıdır. Xocalıdakı hava limanı yaxın gələcəkdə bərpa edilərək beynəlxalq hava limanı statusu almalıdır.

Yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin yaradılması, alternativ enerji sahələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi təklif olunur. Azərbaycan Respublikasında şəhər statusu almış Xankəndi, inzibati cəhətdən Xankəndi şəhər əhatə dairəsinə Xankəndi şəhəri və Kərkicahan şəhər tipli qəsəbəsi daxildir. Sahəsi 8 kv.km-dir. 1 yanvar 2012-ci il tarixinə olan məlumata əsasən Xankəndi şəhərinin 53,3 min nəfər, Kərkicahan qəsəbəsinin isə 2 min nəfər əhalisi vardır. Xankəndi şəhəri Şuşa şəhəri və Xocalı rayonunun arasında yerləşir. Xankəndi Qarqarçayın sahilində, Qarabağ silsiləsinin şərq ətəyində yerləşir. Ərazisinin çox hissəsi dağlıq, dağətəyi zonada yerləşir. Xankəndi Qarabağ xanlığı tərəfindən XVIII əsrin sonlarında Qarabağ xanlığı başçılarından yaşayış məskəni kimi salınmışdır. Yaşayış məskəni kimi xanlığın paytaxtı Pənahabadın (indiki Şuşanın) 10 kilometrliyində, nisbətən dağ ətəyində salınıb. Xankəndi yaşayış məskəni kimi salınarkən onun xanlığına digər vacib şəhər və kəndlərinə - Ağdama, Xocalıya, Malibəyliyə, Kərkicahana və digərlərinə yaxın olması əsas götürülüb.

Xankəndi şəhərinə ermənilər bir çox illərdə, 1800-cü ildə İbrahimxəlil xan Cavanşirin dövründə, daha sonralar 1804, 1850, 1890, 1915, 1937 və 1951-ci ildə, ən çox köç isə 1988-ci ildə Sumqayıt ermənilərinin köçü olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1923-cü il 7 iyulda "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasının haqqında" dekret verdi. Həmin dekretlə Xankəndi vilayətin mərkəzi elan olundu.

Xankəndi Qarabağ xanlarının istirahət mərkəzi kimi yaradılmasına baxmayaraq, Sovet hakimiyyəti illərində o, yeni sənaye və mədəniyyət mərkəzi kimi inkişaf etməyə başladı. Bu zaman Xankəndinin inkişafına Azərbaycan SSR-in resurslarından böyük dəstək verildiyindən onun bütün sahələr üzrə inkişafı Azərbaycanın digər şəhərlərindən daha sürətlə getməyə başlayır.

Xankəndi Azərbaycanın inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərindən biridir. Bu şəhərdə yüngül və yeyinti sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. Şəhərdə elektrotexnika, avtomobil təmiri və asfalt-beton zavodları, mebel fabriki, tikinti materialları istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Bunlarla yanaşı sənaye, istehsalat, tədris-istehsalat kombinatları vardı. Xankəndi şəhərində 3 sovxoz fəaliyyət göstərirdi ki, burada taxıl, buğda, arpa, pambıq, kök, kələm, xiyar, qarpız və digər bitkilər əkirdilər. Kolxozda isə əsasən atçılığa və maldarlığa üstünlük verilirdi. Xankəndi şəhərində bir neçə hotel tikilmişdir. Yerli xammalla işləyən yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin yaradılması, alternativ enerji sahələrinin inkişaf etdirilməsi tələb olunur.

Xankəndidə tarixi və mədəni abidələr bərpa olunmalıdır. Azərbaycan tarixi muzeyi yaradılmalı, kitabxanalar açılmalıdır. Xankəndini Ağdam və Bərdə ilə birləşdirən dəmiryol xətti yaxın gələcəkdə çəkiləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Xocavənd rayonu inzibati ərazi vahididir, mərkəzi Xocavənd şəhəridir.

1923-cü ilədək rayonun adı Aşağı Qaranlıq olmuş, yaşayış məskəninin adı Qaranlıq dağından götürülmüşdür. Xocavənd rayonunun ərazisi 1368 kv.km, əhalisi isə təxminən 144 min nəfərdir. 1991-ci il noyabrın 26-da DQMV ləğv edildikdən sonra Martuni və Hadrut rayonlarının bazasında Xocavənd rayonu yaradılmış, rayonda 1 şəhər, 2 iri qəsəbə, 81 kənd var. Qədim insan məskəni olan Azıx mağarası Xocavəndin Fizuli rayonuna yaxın, Azıx kəndinin 1 km cənubi-şərqində yerləşir.

Qədim türk dillərində ayı mənasını verən Azıx mağarası Azərbaycan Respublikasının ərazisində ən iri karst mağarasıdır. Fizuli şəhərindən 14 km şimal-qərbdə, Xocavəndə yaxın ərazidə, Quruçayın sol sahilində yerləşən mağara 1960-cı ildən arxeoloqlar tərəfindən öyrənilmiş və onun Paleolit, yəni qədim daş dövrünə aid olduğu müəyyən edilmişdir. 1968-ci ildə Azıx mağarasında Aşel dövründə yaşamış ibtidai insanın çənə sümüyünün bir hissəsinin tapılması Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut etmişdir. Azərbaycan ərazisində təqribən 2 milyon il bundan əvvəl yaşayış olduğunu sübut edən Azıx mağarası ən qədim insanlardan birinin – azıxantropların məskəni olmuşdur.

Paleolit dövrünə, qədim daş dövrünə aid insan düşərgələrindən biri olan Tağlar mağarası Xocavənd rayonu ərazisində Quruçayın sol sahilindədir. Tağlar mağarası Mustye abidələri içərisində çoxtəbəqəli nadir düşərgələrdəndir.

Qədim yaşayış məskənlərindən olan Xocavəndin Tağ kəndi ərazisində I-V ci əsrlərə aid qəbiristanlıqlar, V əsrə aid Alban məbədi, Salaketin kəndi ərazisində yerləşən “Dəmröv” ocağı, Qaradağlı kəndi ərazisində yerləşən qədim Alban qəbiristanlığı, Muğanlı kəndində yerləşən “Seyid Rza” türbəsi və Qaradağlı kəndi ərazisində yerləşən “Yel” piri erməni işğalçıları tərəfindən darmadağın edilmişdir.

Xocavənd rayonunun əlverişli təbii şəraiti, saf iqlimi, mənzərəli dağ-meşə landşaftı, müalicə əhəmiyyətli mineral suları beynəlxalq əhəmiyyətli istirahət müalicə müəssisələrinin yaradılmasına, turizmin bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Kənd təsərrüfatının üzümçülük, tütüncülük, meyvəçilik, baramaçılıq və heyvandarlıq sahələrinin inkişafı təklif olunur.

Xocavənd rayonunda yeyinti sənayesinin inkişafı üçün hər cür şəraitin olması burada yerli xammalla işləyən emal müəssisələrinin yaradılmasını tələb edir.

Xocavənd rayonunun təbii şəraiti, relyefi alternativ enerji növlərinin yaxın gələcəkdə inkişafı üçün əlverişli şəraitin olduğunu göstərir.

Uğurlu Turizm strategiyası ölkənin imicinin beynəlxalq miqyasda yaxşılaşdırılmasına kömək etdiyindən Almaniya və Çexiya kimi ölkələrdən bu sahənin ən görkəmli mütəxəssislərini dəvət etməklə Xocavənddə dünya şöhrətli müalicəvi Kurort-sanatoriyaların yaradılması məqsədiylə dünyada məşhur olan layihələrin həyata keçirilməsinə nail olmaq. Xocavənd rayonunda yaxın gələcəkdə ekoturizm, kənd turizmi, müalicəvi və dini turizm kimi çoxsaylı turizm növlərinin inkişafı ekoloji dayanıqlılıq, mədəni irs, yerli dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı istiqamətində göstərilən səyləri əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Hadrutda orta ixtisas məktəblərinin və tibb mərkəzlərinin yaradılması təklif olunur.

Ağdam rayonu 8 avqust 1930-cu ildə yaradılıb sahəsi 1150 kv.km., əhalisi işğaldan əvvəl 153.000 nəfər olmuşdur. Rayonun relyefi əsasən düzənlik, qismən dağlıqdır.

Ağdam sözü qədim türk dilində “kiçik qala” deməkdir. Zaman keçdikcə adın mənası dəyişib. XVIII əsrin I yarısında Qarabağlı Pənahəli xan bu şəhərdə özü üçün ağ daşdan imarət tikdirmək barədə əmr verib. Ağdam günəş şüaları ilə nurlanmış işıqlı, ağ ev deməkdir. İşğaldan əvvəl Ağdam rayonunda 54 tibb müəssisəsi, 79 mədəniyyət ocağı, 15 şərab zavodu, 1 şampan zavodu, 10 istirahət mərkəzi olmuşdur. Qarabağın ən böyük musiqi məktəbləri bu rayonda yerləşib.

Ağdamın sərhəd olduğu rayonlar Tərtər, Bərdə, Ağcabədi, Xocalı və Kəlbəcərdir.

Ağdam Qarabağın mərkəzində - Qarabağ dağ silsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür-Araz ovalığının qərbində yerləşir. Ağdamın qədim tarixi, dini və mədəni abidələri erməni vandalları tərəfindən darmadağın edilmişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı məlum olmuşdur ki, Ağdamın ərazisi qədim insanların yaşayış məskənlərindən biridir. Üçöglantəpə adlanan yerdə aparılmış tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, qədim insanlar rayon ərazisində 6-8 min il bundan əvvəl yəni, Eneolit dövründə (e.ə. VI-IV minilliyi əhatə edir, "misdəş" dövrü adlanır) yaşamış, qədim əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinə malik olmuşlar. Qədim yaşayış məskəni olmuş Leylatəpə və Üzərliktəpə deyilən yerlərdə aparılan tədqiqatlar zamanı Eneolit və Tunc dövrünə aid (e.ə. II minilliyin birinci yarısı) duluşçuluq, metaləitmə, zərgərlik və digər sahələrə aid maddi-mənəvi abidələr aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış taxıl və üzüm dənələri sübut edir ki, yerli əhali oturaq həyat keçirmiş və yüksək əkinçilik mədəniyyətinə malik olmuşdur. Üzərliktəpədə tədqiqatlar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsaslanaraq arxeoloqlar bildirirlər ki, bura Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskəni və Zaqafqaziya ən zəngin abidələri olan yerlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycanda gedən tarixi proseslər nəticəsində ilk dövlət qurumları formalaşmağa başlamış və bunlardan biri də Albaniya quldar dövləti olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Albaniya ərazisində 26 tayfa olmuşdur ki, bunlardan biri də yüksək mədəniyyətə malik olan Qarqarlar Ağdam ərazisindəki Qarqar çayı boyunca məskunlaşmışdılar. Bütün bu göstərilənlər Ağdamın Şimali Azərbaycan ərazilərində ilk formalaşan dövlət quruculuğunda mühüm əhəmiyyətli rol oynadığını əyani sübut edir. Öz dövlətini Azərbaycan torpaqları üzərində qurmuş ermənilər Dağlıq Qarabağı işğal etmək məqsədiylə 1988-ci ilin fevralından başladığı müharibəyə ilk və həmin ilin son aylarında Ermənistandan öz ata-baba yurdlarından, daha sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən silah gücünə, amansız vəhşiliklərlə qovulub didərgin salınan azərbaycanlılar məhz Ağdam rayonuna pənah gətirmişdilər.

1992-ci ildə Dağlıq Qarabağı bütünlüklə işğal edən Ermənistan ətraf rayonlara da hücum etdi. 1993-cü ilin may ayının 11-dən etibarən qızıışan hücum əməliyyatları həmin il iyul ayının 23-də Ağdamın süqutu ilə başa çatdı. 1994-cü il mayın 12-dək davam edən hərbi təcavüz nəticəsində ermənilər Ağdam rayonunun 846,7 kv.km, yəni ümumi ərazisinin 77,4 faizini işğal etdilər. 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya arasındakı üçtərəfli bəyanata əsasən 20 noyabr 2020-ci ildə erməni silahlı birləşmələri Ağdam rayonunu tərk etdi. 20 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sarsılmaz qətiyyəti, cəsarəti, atdığı siyasi diplomatik addımların, yeritdiyi böyük siyasətin, informasiya müharibəsində əldə etdiyi təntənəli qələbələrin nəticəsində Müzəffər Azərbaycan ordusu Ağdama daxil oldu.

İşğaldan azad olunduqdan sonra Ağdamda ilk növbədə bütün tarixi, mədəni və dini abidələr bərpa olunmalıdır. Ağdamda kənd təsərrüfatının üzümçülük, taxılçılıq, tütüncülük, baramaçılıq və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi təklif olunur.

Ağdamda tikinti materialları yüngül və yeyinti sənaye sahələri inkişaf etdirilməlidir. Alternativ enerji sahələrinin inkişafı üçün hər cür şərait vardır.

Ağdamda ənənəvi sahələrin, xüsusilə şərabçılığın inkişafına, yerli xammalla işləyən emal müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır. Quru subtropik, meyvəçiliyin, bostançılığın, kartof, şəkər çuğunduru, tərəvəzçiliyin inkişafı üçün münbit şəraitin olması nəzərə alınmalıdır. Rayonda taxılçılığın inkişaf etdirilməsi, xüsusilə arpa istehsalının sürətlə artması yaxın gələcəkdə Ağdamda nəhəng quşçuluq təsərrüfatlarının yaradılması üçün əsas ola bilər. Ağdamda Qarabağ Kənd Təsərrüfatı Universitetinin yaradılması təklif olunur.

Füzuli rayonunun relyefi əsasən düzənlik, qismən dağlıqdır. Qarabağ dağ silsiləsinin cənub şərq ətəklərindən Araz çayına qədər maili düzənlikdən ibarət olan Füzuli rayonu Cəbrayıl, Xocavənd, Ağcabədi, Beyləqan rayonları ilə, Araz çayı boyunca İranla həmsərhəddir. Rayon 8 avqust 1930-cu ildə təşkil olunmuşdur. Karyagın adlanan bu rayonun adı 1959-cu ilin aprel

ayında dəyişərək Füzuli rayonu adlandırılmışdır. Rayonun ərazisi 1386 kv.km, əhalisi isə 105 min nəfərdir. Ən iri yaşayış məntəqələri Füzuli şəhəri, şəhər tipli Horadiz qəsəbəsi, Böyük Bəhmənli, Horadiz və Qacar kəndləri olmaqla, işğaldan əvvəl rayonda 1 şəhər, 1 qəsəbə, 78 kənd vardı. Qədim insan məskənlərindən olan Azıx mağarası Füzuli rayonunun mərkəzindən 15 km aralı məsafədə yerləşir. Rayonun ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qaraköpəktəpə, Qarabulaq kurqanlarında, Günəştəpədə Quruçay sahillərindəki tədqiqatlar Azərbaycanın qədim köklərə malik olduğu bir daha təsdiq olunmuşdur. 1968-ci ilin yayında preneandertal – Azıxantrop adamın alt çənəsinin sümükləri Azıx mağarasından tapılmış və bütün bunlar, Qarabağın Füzuli ərazisində vaxtilə qədim paleolit dövrünün mövcudluğunu təsdiq etmişdir. Qarabağın bu ərazisində Əcəmi memarlıq məktəbinin təsiri ilə inşa olunan bir sıra memarlıq abidələri aşkar olunmuşdur. Bunların içərisində Əhmədilər və ya Arğalı türbəsi (XIII əsrin sonu), Babı türbəsi (1273-cü il), Qarqabazarı kəndində Hacıqiyasəddin məscidi (1682-ci il) və bir çox tarix əhəmiyyət daşıyan abidələrimizi göstərmək olar.

1988-ci ildən başlayan erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə yüzlərlə Füzuli sakini şəhid olmuş, yaralanmış, itkin düşmüş, 6 nəfər Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. 23 avqust 1993-cü ildə Füzuli Ermənistan ordusu tərəfindən işğal olunmuşdur. 5 yanvar 1994-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sarsılmaz qətiyyəti və cəsarəti sayəsində qəhrəmanlıq göstərən Azərbaycan ordusu Füzulinin işğal olunmuş 21 kəndini və Horadiz qəsəbəsini işğaldan azad etdi.

Füzuli rayonunda üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq, tütünçülük və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi təklif olunur. Rayonda tikinti sənayesinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan yeyinti sənayesi-şərab, ət-süd məhsulları, qənnadı məmulatı istehsalına diqqətin artırılması məqsədəuyğun sayılır.

Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik rayon kimi Azərbaycanın ən mühüm dəmiryol, avtomobil və hava xətləri Füzulinin ərazisindən keçir. Füzulinin İranla sərhəddə yerləşməsi, rayonun ərazisində yeni beynəlxalq hava limanının istifadəyə verilməsi, buradan Şuşaya “Zəfər” yolunun çəkilməsi onun nəqliyyat əlaqələrinin bərpası imkanlarını hədsiz artıracaqdır. Bu isə o deməkdir ki, Füzulidə turizmin inkişafı üçün çox böyük imkanlar yaranır. Tərtər rayonu 8 avqust 1930-cu ildə yaradılmışdır. 1949-cu ildə rayonun adı dəyişdirilərək Mirbəşir rayonu adlandırılmış, 1991-ci ildə yenidən dəyişdirilərək Tərtər rayonu adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 13 oktyabr 1992-ci il tarixli qərarı ilə Ağdərə rayonu ləğv edilərək həmin rayonun Ağdərə qəsəbəsi və 28 kəndi Tərtər rayonunun tərkibinə verilmişdir. Tərtər rayonunda 2 şəhər, 1 qəsəbə və 74 kənd vardır. Mühəribə dövründə Tərtər rayonundan 307 nəfər şəhid olub, 15 nəfər tərtərli isə ermənilərin basdırdığı minaya düşüb. Tərtər rayonu şimali-şərqdə düzənlik, cənubi-qərbdə dağlıqdır.

Rayonun faydalı qazıntıları neft, daş kömür, tikinti materialları, səpinti qızıldan ibarətdir.

Tərtər rayonunun ərazisindən Tərtər və İncəçay, Cənubda isə Xaçın çayı axır. Rayon Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində, Qarabağ düzündə yerləşir. Tərtər şəhəri Tərtərçayın sağ və sol sahillərindən qədim karvan yolu üzərində yerləşir. Buranın tarixi adı Çaparxana olmuşdur. Alban dövlətinin qədim paytaxtı Bərdədən 17 km aralıda yerləşən bu ərazidə vaxtilə karvansara və qala olmuşdur.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəklərində və Qarabağ düzündə yerləşən Tərtər rayonunun əsas təsərrüfat sahələri pambıqçılıq, üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqdır. Quru subtropik meyvə olan narçılıq burada daha çox inkişaf etmişdir.

Tərtər rayonunda pambıqtəmizləmə zavodu, toxuculuq fabriki, elektromexanika, konserv, süd emalı kimi sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Xalçaçılıq, tikmə və toxuma sənətləri bu rayonda yaxşı inkişaf etmişdir. 2006-cı ildən Tərtərdə Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyindəki “Elektromexanika” zavodu, 2010-cu ildə Gilan Holding şirkətinə məxsus süd emalı zavodu fəaliyyətə başlamışdır. Rayon ərazisində Tərtər-İstisu, Tərtər-Hindarx, Tərtər-Goranboy, Yevlax-Ağdam-Laçın, Tərtər dövrələmə, Tərtər kənar avtomobil yolları keçir. Bu avtomobil yollarının uzunluğu 89 km-dir. Rayon ərazisindən 15 km uzunluğunda Yevlax-Bərdə-Ağdam

dəmir yolu keçir.

Tərtər rayonunda 24 tarix və mədəniyyət abidələri vardır ki, onlardan 1 ədədi dünya, 15 ədədi ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə, 7 ədədi yerli əhəmiyyətli memarlıq, 1 ədədi isə yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidədir.

1981-ci ildə Tərtərin Borsunlu kəndinin ərazisində arxeoloji qazıntılar apararkən eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərinə aid böyük kurqan aşkar edilmişdir. Bu abidə ilk tunc dövrünə aid edilmişdir.

Qarabağın mərkəzində, Tərtər çayının sağ və sol sahillərində yerləşən Tərtəri Qərblə Şərqi arasında keçən karvan yollarının üstündə olduğundan Çaparxana, qala funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə Çəpərxana adlandırmışlar. Türkdilli qırpaqların ən böyük və məşhur tayfası Tərtər adlanmışdır.

II əsrdə Qafqaz Albaniyasında Tərtər tayfasının yaşaması Tərtərin çox qədim tarixə malik cəsur türk tayfasının adından götürüldüyünü göstərir. Albaniyadakı Tərtər qalası indiki Tərtər şəhərinin yaxınlığında, eyniadlı çayın sahilində tikilmişdir.

Səfəvi dövlətinin hökmranlığı illərində Tərtər Qarabağ bəylərbəyliyi, 1840-cı ildən Şuşa qəzasının tərkibində olmuş, 1867-ci ildən Gəncə Quberniyasının Cavanşir qəzası yaradıldıqdan sonra onun inzibati mərkəzi olmuşdur.

Tərtər rayonu Kiçik Qafqazın şimal şərq ətəklərində və Qarabağ düzündə, Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində yerləşir. Rayonun ərazisi 960 kv.km, əhalisi 101,8 min nəfərdir. Tərtər rayonu şimaldan Yevlax rayonu, Şimal-qərbdən Goranboy rayonu, qərbdən Kəlbəcər rayonu, cənub və cənub-qərbdən Ağdam rayonu, şərqdən və cənub-şərqdən Bərdə rayonu ilə həmsərhəddir.

Tərtər rayonu qərbdən şərqə doğru meyillidir, rayonun ərazisi şimal-şərqdə düzənlik, cənub-qərbdə dağlıqdır.

Qarabağın dağ və aran hissəsinin qovuşduğu yerdə yerləşən Tərtər rayonu özünün gözəl təbiəti, ekoloji cəhətdən saf ab-havası, təmiz suyu və zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Burada "İsti-su" yataqları kimi təbii sərvətlər, 520 hektar meşə sahələri vardır.

Uzun illərin təcrübəsi göstərdi ki, Tərtər rayonunda kənd təsərrüfatının pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar vardır.

Tərtər rayonunda tikinti sənayesi, yüngül və yeyinti sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsəduyğun sayılır. Üzümün məhsuldarlığına görə xüsusilə seçildiyi üçün rayonda şərabçılığın inkişaf etdirilməsi tələb olunur.

Tərtər rayonu su ehtiyatları ilə zəngin bir regiondur. Burada su elektrik stansiyalarının tikilməsi üçün gözəl şərait vardır. Rayonda yeni su anbarları yaradılıb, yeni su elektrik stansiyalarının tikilməsi rayonun iqtisadi inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Alternativ enerji sahələrinin inkişafı üçün hər cür şərait vardır. Tərtər rayonunun əlverişli təbii şəraiti, saf iqlimi, mənzərəli dağ-meşə landsaftı, müalicə əhəmiyyətli suları beynəlxalq əhəmiyyətli istirahət müalicə müəssisələrinin yaradılmasına, turizmin bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Bərdə rayonu 8 avqust 1930-cu ildə təşkil olunmuşdur. Kür-Araz ovalığının şimal-qərb hissəsində yerləşir. Bərdə rayonu Qarabağ düzündədir. Sahəsi 957 kv.km, əhalisi 1 yanvar 2011-ci il tarixinə 143,9 min nəfərdir. Səthi az meyilli və dalğalı düzənlikdən ibarətdir. R a y o n ərazisindən Tərtər və Xaçın, şimal sərhədi boyu isə Kür çayları keçir. Tərtərçayın 31 qolu var. Xaçınçay Kiçik Qafqazın bulaqlarından formalaşır. Çayın əsas 12 qolu vardır.

Bərdə şəhəri təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqi ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış materiallar sübut edir. Ə l d ə edilmiş mənbələr Bərdənin Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə.336-323) dövründə salındığını bildirir. Sasanilər dövründə Bərdə canişinliyinin mərkəzi olmuş, X əsrdə Albaniyanın paytaxtı olmuşdur.

VI-VII əsrlərdə Bərdədə 100 min nəfər əhali yaşamışdır. XIII əsrdə Bərdədə pul kəsilmişdir. VIII-IX əsrlərdə Bərdə mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. IX əsrin sonlarına qədər Bərdə Sasanilər dövlətinin tərkibində olmuşdur.

944-cü ildə Yaxın və Orta Şərqdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan Bərdəyə ruslar yürüş edir. Bərdə XI əsrdə Səlcuqların, XII əsrdə Eldəgizlərin hakimiyyətinə tabe olmuş, monqolların hücumu zamanı yenidən dağıdılmış, Əmir Teymurun yürüşündə yenidən viran qalmışdır.

Xanlıqlar dövründə Bərdə Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur. Qarabağ xanlığı Rusiya İmperiyası tərəfindən 1804-cü ildə işğal olunduqdan sonra, bütün Qarabağa olduğu kimi, Bərdəyə də ermənilərin köçürülməsinə başlamış, təkcə 1828-ci ildə Bərdə ərazisinə 1000-dən çox erməni ailəsi köçürülmüşdür. Rusiya işğalı dövründə Bərdə Yelizavetpol Quberniyasının tərkibində olmuş, 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin tərkibində olmuşdur.

Bərdə rayonunda iqtisadiyyatın əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil edir. Əsas təsərrüfat sahəsi taxılçılıq və pambıqçılıqdır. Bərdə bazarından Respublikanın digər rayonlarına və iri şəhərlərinə müntəzəm olaraq heyvandarlıq məhsulları daşınır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair üç Dövlət Proqramı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, 2019-2023 cü illəri əhatə edən 4-cü Dövlət Proqramı da uğurla həyata keçirilməkdədir. Rayonda ənənəvi sahələrdən biri olan qoyunçuluq sürətlə inkişaf edir.

Heyvandarlığın bu sahəsinin yüksək sürətli inkişafı yaxın gələcəkdə Bərdə rayonunda yun təsərrüfatının inkişafına təkan verəcək. Rayonda əhalidən yun məhsullarının tədarükü ilə əlaqədar məntəqələrin yaradılması zərurəti yaranacaq. İtaliyanın və Türkiyənin müvafiq şirkətləri ilə müqavilələrin bağlanması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rayonun yun təsərrüfatının əhəmiyyətli rol oynayacağını göstərir. Bərdə rayonunda son illər bostan və tərəvəz məhsulları istehsalı sürətlə artmaqdadır. Rayonda 300-dən çox kəndli-fermer təsərrüfatları fəaliyyət göstərir, həmin təsərrüfatlar ildən-ilə istehsal göstəricilərini artırır.

Sturuktur siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsasların formalaşdırılması ilə əlaqədar rayonda yaradılan Aqrar Sənaye Kompleksləri, eyni zamanda Aqroparklar Bərdə rayonunda yaxın gələcəkdə kənd təsərrüfatının çox yüksək sürətli inkişafından xəbər verir.

Ağcabədi rayonu 1930-cu ildə inzibati bölgüsünə görə rayon adı almış, 1963-cü ildə ləğv edilərək Ağdam rayonuna verilmişdir. Rayonun ərazisi 1756 kv.km, əhalisi 117500 nəfərdir. Rayon Ağdamın tərkibindən 1965-ci ildə ayrılmış və yenidən rayon statusu almışdır. Ağcabədi rayonu Bərdə, Zərdab, Füzuli, Ağdam, Xocavənd və Beyləqan rayonları ilə həmsərhəddir. Ağcabədi rayonu Kür-Araz ovalığının Mil və Qarabağ düzlərində yerləşir. Ağcabədinin adı ilk dəfə Bərdə Livasına tabe olan Ağcabədi nahiyəsi olaraq çəkilmiş və qədim tayfaların yaşayış məskəni olmuşdur. Adının mənası "iri məskən" olan Ağcabədi rayonu 1 şəhər, 1 qəsəbə və 39 kənd inzibati ərazi vahidindən və 44 kənddən ibarətdir.

Ağcabədi rayonunun relyefi düzənlikdir, şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru tədricən yüksəlir. Rayonun şimal-şərqi sərhədi ilə Kür çayı axır, mərkəzi hissəsində Qarqar çayı axır. Qarqarçay Kiçik Qafqazın Qarabağ silsiləsinin şərq yamacından axan Xəlifəliçay və Zarısilçayın qovuşmasından yaranır. Ərazidə şor sulu göllər vardır. Rayonda meliorasiya işləri tətbiq olunur. Rayon ərazisindən Yuxarı Qarabağ və Orcenikidze adlı kanallar keçir.

Ağcabədi yaxınlığında eneolit, tunc, antik dövrünə və orta əsrlərə aid yaşayış yerlərinin qalıqları və müxtəlif qəbir abidələri aşkar edilmişdir. Orta əsrlərə aid qəbiristanda daşdan yonulmuş qoyun formalı başdaşları vardır. Qədim tayfaların məskunlaşdığı ərazidə həmin tayfaların adı ilə bağlı olan kənd adları bu günə kimi yaşamaqdadır. Kəbirli kəndinin adı Qarabağın kəbirli tayfasının adı ilə, Şahsevən kəndinin adı isə Şahsevən qvardiyasının adı ilə bağlıdır. Ağcabədi rayonunun Boyad kəndində Pənahəlixan 1747-1748-ci illərdə Bayot qalasını tikdirmişdi.

Ağcabədi rayonunda, pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, baramaçılıq və heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

Rayonda 2 pambıq tədarükü müəssisəsi Ağcabədi Pambıq "ASC" və CTS Aqro "MMC" fəaliyyət göstərir. Bundan başqa "Pambıq" ATSC, avtomobil təmiri müəssisələri var. Bunlarla yanaşı yağ-

pendir zavodları, istehsal kombinatı fəaliyyət göstərir. İldən-ilə Ağcabədi rayonunda pambıq əkini sahələrinin artırılması, pambıq istehsalının artırılması rayonda bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir. Ət, süd, yumurta istehsalı sürətlə artmaqdadır. Rayonda qoyunçuluğun inkişafı üçün təbii şəraitin olmasını, kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə bu rayonda nəhəng qoyunçuluq təsərrüfatlarının yaradılacağı gözlənilir. Bu isə Ağcabədinin yaxın gələcəkdə ölkənin ən böyük yun təsərrüfatlarından birinə çevriləcəyini göstərir. Taxıl istehsalında məhsuldarlığın, hər hektardan 30,8 sentner olmasını nəzərə alsaq, bununla yanaşı rayonda arpa və qarğıdalı kimi yem bazasını təşkil edən sahələrin sürətli inkişafı yaxın gələcəkdə burada nəhəng quşçuluq təsərrüfatlarını yaradılmasını zəruri edir.

Azərbaycanda son illərdə taxıl istehsalı ilbəl artmaqdadır. Əsasən dəmyə, həmçinin suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Bitkiçiliyin digər mühüm bir növü kimi yem bitkilərinin əkilməsi və becərilməsi Ağcabədi kimi rayonlarımızda heyvandarlığın inkişafı üçün başlıca şərtlərdəndir. Respublikada əsas yem məhsulları kimi arpa, qarğıdalı, şəkər çuğunduru və günəbaxan əkilir. Daha çox arpa sahələrinə malik Ağcabədi rayonunda Azərbaycanın ən böyük quşçuluq təsərrüfatlarını yaratmaq bu günün tələbidir. Onuda nəzərə almaq lazımdır ki, arpa istehsal edən Cəlilabaddan, şəkər çuğundurunun yaxınlıqdakı Aran rayonlarından və Naxçıvandan gətirilməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli sayıla bilər.

Ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların innovativ qabiliyyətlərinin artırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı prosesində intensiv metodların geniş tətbiqində istehsalçı, emalçı və istehlakçı arasında inteqrasiyanın formalaşmasında önəmli rol oynayan dövlətin struktur siyasətinin iqtisadi subyektlərindən həyat fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsasların formallaşdırılması istiqamətlərindən biri kimi Aqroparkların yaradılmasına üstünlük verilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişləndirilməsində ailə kəndli təsərrüfatlarının, kiçik və orta biznes subyektlərinin, fermer təsərrüfatlarının fəallığını artırmaq üçün tədbirlər görülməlidir. Ailə kəndli təsərrüfatlarının alışı, tədarükü və onların satış bazarlarına çatdırılması infrastrukturunu, loqistik mərkəzlər yaradılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı. Bakı 2004.
2. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı. Bakı 2009.
3. Azərbaycan Respublikası Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı. Bakı 2014
4. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il, №500

**“İQTİSADI İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal**

**TİCARƏTİN
LİBERALLAŞDIRILMASI
SİYASƏTİ VƏ ONUN REAL
MƏZƏNNƏYƏ
TƏSİRİ**

№ 1 (2)

Vüsalə CƏFƏROVA,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat
Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat
İnstitutunun aspirantı

Ticarətin liberallaşdırılması siyasəti və onun real məzənnəyə təsiri

Vüsalə CƏFƏROVA,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat
İnstitutunun aspirantı

XÜLASƏ

Araşdırmalar göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılması real məzənnə ucuzlaşması ilə nəticələnir. Doğrudur liberallaşmaya keçid dövründə müvəqqəti olaraq məzənnə bahalaşa bilər ki, amma bunu təsdiq edən empirik dəlillər azdır. Bu məqalədə ticarətin liberallaşdırılması tədbirlərinin 40-dan çox ölkədəki təsirləri təhlil olunur. Tədqiqatın əsas nəticəsi göstərir ki, ölkələr liberal ticarət siyasəti apardıqda real məzənnə ucuzlaşır. Bununla belə, bəzi ölkələrdə liberallaşmanın başlanğıcı və ya ilkin dövrdə real məzənnə ucuzlaşmışdır. Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması siyasəti birbaşa olaraq qeyri-neft sektorunun ixracına təsir göstərir.

Açar sözlər: *Ticarət, liberallaşdırma siyasəti, ÜDM, ixrac, idxal.*

GİRİŞ

XX əsrin sonlarında bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf strategiyalarında bazar əsaslı yanaşmaları dəstəkləyən əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirildilər. Bu, dünyanın əksər ölkələrinin global ticarət və iqtisadiyyata inteqrasiyası ilə nəticələndi. Bir çox ölkələr öz iqtisadiyyatlarını bazara çıxarmaq üçün xarici ticarəti liberallaşdırdılar ki, bu da həm də milli sənayeləri özəlləşdirməyi tələb edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarətin liberallaşdırılması onun real effektiv məzənnəyə təsirlərinin tədqiqi üçün unikal sınaq alətidir ki, bu da qismən və müvəqqəti liberallaşmanın təsirlərini tamamilə liberallaşma təsirləri ilə müqayisə etmək üçün məlumatları təmin edir.

Real məzənnə daimi real şoklara və daxili və xarici balanslara cavab olaraq mövcud dəyişikliklərə uyğun tarazlığa keçir. Ticarətin liberallaşdırılması belə şoklardan biridir. Azərbaycan kimi kiçik ölkə ticarətini liberallaşdırdıqda, nisbi qiymət dəyişikliyinə cavab olaraq idxal olunan mallara tələb artacaq və qeyri-ticari mallara tələb azalacaq. Marshall-Lerner şərtinə əsaslanaraq, daxili və xarici tarazlığı qorumaq üçün məzənnənin real ucuzlaşması lazımdır (Edwards, 1989). Bununla belə, Calvo və Drazen (1998) göstərdi ki, qeyri-müəyyən müddətdə ticarətin liberallaşdırılması istehlakda sürətli və yuxarıya doğru sıçrayışa səbəb ola bilər (həmçinin dövr ərzində optimallaşdırma vasitəsilə qeyri-ticari mallar da daxil olmaqla) və real qiymət artımına səbəb ola bilər.

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnə dəyişikliyinə təsiri çox az empirik sübutlarla araşdırılıb. Bu məqsədlə ya ticarət məhdudlaşdırıcılığının (və ya açıqlığının) qeyri-dəqiq ölçüləri istifadə olunur, ya da təsir dolayısı ilə sınaqdan keçirilir. Pritchettə (1991) görə bu indekslər yaxşı korrelyasiya deyil və bir ölçünün digərindən daha yaxşı olduğunu göstərən heç bir dəlil yoxdur.

Bu tədqiqatda qeyd edilən yanaşmalardan fərqli olaraq, ticarətin liberallaşdırılmasının real valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün 40-dan çox ölkədə ticarətin liberallaşdırılması nəticələrinə əsaslanan tədqiqatdan istifadə edilir. İstifadə olunan panel statistik məlumat dəsti 60 ölkə üzrə 1970 və 1995-ci illər üzrə illik məlumatları əhatə edir ki, onlardan demək olar ki, 40-ı müəyyən dövr ərzində ticarət sistemini liberallaşdırıb (bəzi ölkələrdə bir neçə dəfə). Bundan əlavə, həmçinin sınaq müddətində aşağı ticarət maneələri olan 17 ölkəni əhatə edir. Praktiki olaraq əlçatan vaxt seriyası məlumatları olan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr ticarətin liberallaşdırılması nümunəsinə daxildir, testin nəticələrini yoxlamaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin nümunələri, o cümlədən Avstraliya, Avstriya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almaniya, İrlandiya, İtaliya, Yaponiya, Hollandiya, Norveç,

Sinqapur, İsveç, İsveçrə, Böyük Britaniya və ABŞ da daxil edilib.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, ilk növbədə, biz müşahidə edirik ki, ölkəyə xas faktorlara - məsələn, real valyuta məzənnəsinin onun uzunmüddətli tarazlığından kənara çıxmasına, nisbi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımı, ticarət şərtləri, ÜDM-də dövlət xərclərinin payı və xalis kapital daxilolmaları - həqiqi valyuta məzənnəsi ölkədə ticarətin liberallaşdırılmasının ən son tətbiqindən sonra ucuzlaşır. Digər bir nəticə ondan ibarətdir ki, çoxsaylı liberallaşdırma siyasətinə malik olan ölkələrdə ticarətin liberallaşdırılmasının başlanğıcında real valyuta məzənnəsində heç bir əhəmiyyətli dəyişiklik aşkar edilməmişdir ki, bu da ticarətin qismən və ya müvəqqəti liberallaşdırılmasının real mübadilənin tənzimlənməsini yavaşlatdığını və ya onun tarazlıq səviyyəsinə nisbətə gecikdirdiyini göstərir.

A. NƏZƏRİYYƏ

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə təsirini təhlil etmək üçün bir neçə model işlənib hazırlanmışdır. Dornbusch (1974) tərəfindən hazırlanmış bir model göstərdi ki, tariflərin artırılması, əgər əvəzediciləri qeyri-ticari mallar təşkil edirsə, real qiymət artımına gətirib çıxaracaq ki, bu ümumiləşdirmə səviyyəsində ağlabatan bir fərziyyədir. İşlənmiş digər nəzəri modellər ticarətin liberallaşdırılması da daxil olmaqla, real məzənnənin tarazlığının onun fundamental determinantlarına cavab olaraq necə dəyişdiyini təhlil etməyə imkan verir.

Edwards (1989) tariflərdə daimi artımın bütün mallar üzrə əvəzətmənin real bahalaşmaya səbəb olacağını və əvəzətmə effektinin gəlir effektində üstünlük təşkil etdiyini göstərən real məzənnə tarazlığının zamanlararası modelini işləyib hazırladı. Khan və Ostry (1992) tərəfindən hazırlanmış modeldə iqtisadiyyatın qeyri-ticari və idxal olunan malları istehlak etdiyi, qeyri-ticari və ixrac edilə bilən məhsulları istehsal etdiyi müşahidə edilir. Bütün malların normal olduğu və tarifin aşağı salınmasının gəlir effektinin nisbi qiymət dəyişikliklərinin əvəzədicisi təsirində üstünlük təşkil etmədiyi fərziyyəsinə əsaslanaraq, real məzənnə tarifin aşağı salınmasına cavab olaraq ucuzlaşır. Bununla belə, Calvo və Drazen (1998) tərəfindən hazırlanmış modeldə göstərmişdir ki, qeyri-müəyyən müddətə ticarətin liberallaşdırılması istehlakda yuxarıya doğru sıçrayışa və beləliklə də qısamüddətli real qiymət artımına səbəb ola bilər. Növbəti bölmədə real məzənnənin ticarətin liberallaşmasına reaksiyasını və real məzənnəyə təsir edən digər amilləri öyrənən model təqdim olunur.

B. REAL VALYUTA MƏZƏNNƏSİNİN TİCARƏTİN LİBERALLAŞMASINA REAKSİYASI

Dornbusch (1974) tərəfindən hazırlanmış model real məzənnənin tarazlığının ticarətin daimi liberallaşmasına reaksiyasını təqdim edir. Bu model terminləri araşdırır və empirik təhlil üçün bələdçi təqdim edir. Bu araşdırmada ticarətin müvəqqəti liberallaşdırılmasının mənası da qısa şəkildə araşdırılır. Əgər fərz etsək ki, daxili bazar üç əmtəə istehlak və istehsal edir: ixrac edilə bilən, idxal olunan və ticarət olunmayan mallar. Bu zaman ticarət oluna malların nisbi dünya qiyməti (dünya ticarət şərtləri), P^* verilib. Həmçinin hesab etmək lazımdır ki, gəlirlər xərclərə bərabərdir və tarif gəlirləri birdəfəlik istehlakçılara yenidən bölüşdürülür və heç bir ilkin təhrif yoxdur. Bu halda, N qeyri-ticari mallara olan izafi tələbdir; I - qeyri-ticarətlə ölçülən gəlirdir; P_m və P_e müvafiq olaraq idxal edilə bilən və ixrac oluna bilən malların qeyri-ticari mallara nisbətən daxili nisbi qiymətləridir; və t tarif dərəcəsi olsun. Bütün qiymətlər ümumi valyutaya çevrilir və tarazlıqda qeyri-ticari mallara olan izafi tələb sifra bərabərdir:

$$N(P_m, P_e, I) = 0. \tag{1}$$

Alınan malların daxili nisbi qiymətləri dünya ticarət şərtləri və tarifləri ilə müəyyən edilir:

$$T = (1 + t).$$

Buna görə də,

$$\hat{P}_m / \hat{P}_e = P^* \hat{T}. \quad (2)$$

Bu göstərir ki, ticarət olunmayan mallar bazarında tarazlıq ticarət balansını nəzərdə tutur. Əgər m və e -ni idxal edilə bilən və ixrac oluna bilən malların nisbi qiymətlərinə uyğun olaraq qeyri-ticari malların kompensasiya edilmiş izafi tələb elastiklikləri kimi təyin etsək, onda tam diferensiallaşan tənlik (1) alınır. Qeyd edək ki, tarif gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi o deməkdir ki, tarifdə kiçik dəyişiklik gəlir effekti yaratmır:

$$\theta_m \hat{P}_m + \theta_e \hat{P}_e = 0. \quad (3)$$

Dünya ticarət şərtlərini sabit saxlasaq və diferensial tənliyin (2) loqarifmini alsaq, bunu alarıq

$$\hat{P}_m - \hat{P}_e = \hat{T} + \hat{P}^*. \quad (4)$$

Onda (3) və (4) tənlikləri həll etsək:

$$\hat{P}_e = -\frac{\theta_m}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}, \quad (5)$$

və

$$\hat{P}_m = \frac{\theta_e}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}. \quad (6)$$

Müşahidə olunur ki, qeyri-ticari mallar həm ticarət edilən malları əvəz edirsə, həm də qeyri-ticari mallara olan izafi tələbin çarpaz qiymət elastikliyi θ_m və θ_e müsbətdirsə, (5) və (6) tənlikləri göstərir ki, tariflərin azalması qeyri-ticari mallar baxımından idxal olunan malların nisbi qiymətlərində azalma və qeyri-ticari mallar baxımından ixrac olunan malların nisbi qiymətində artıma səbəb olur. Bu o deməkdir ki, həm ticarət olunmayan, həm də idxal edilə bilən malların daxili qiyməti dünya qiyməti ilə verilən ixrac olunan mallara nisbətən azalır. Beləliklə, daxili qiymət səviyyəsi dünya qiymət səviyyəsinə nisbətən birmənalı olaraq azalır, real məzənnə isə ucuzlaşır.

Bunu daha formal şəkildə göstərmək üçün fərz edək ki, ümumi istehlak Cobble-Duglas funksiyasında olduğu kimi, idxal edilə bilən, ixrac oluna bilən və qeyri-ticari malların payı kimi α , β , və $(1 - \alpha - \beta)$ -dir. Burada P_n qeyri-ticari malların qiymət səviyyəsi və Q daxili qiymət indeksidir, onda tənlik belə olacaq:

$$Q = (P_m * P_n)^\alpha (P_e * P_n)^\beta P_n^{(1-\alpha-\beta)} = P_m^\alpha P_e^\beta P_n. \quad (7)$$

Beləliklə, Q_t dünya ticarətinin qiymət indeksidir və digər parametrlərin ölkələr üzrə eyni olduğunu fərz etsək.

$$\begin{aligned} Q_t &= (P^* P_e P_n)^{\frac{\alpha}{\alpha+\beta}} (P_e P_n)^{\frac{\beta}{\alpha+\beta}} \\ &= P^{*\frac{\alpha}{\alpha+\beta}} P_e P_n. \end{aligned}$$

Əgər real mübadilə məzənnəsini (RER) dünya bazarında ticarət edilə bilən qiymət səviyyəsinin daxili qiymətlərə nisbəti (ümumi valyuta ilə) kimi müəyyən etsək, $RER = Q_t/Q$ alarıq. RER-də artım real amortizasiyanı göstərir:

$$\begin{aligned} \hat{RER} &= -\alpha \hat{P}_m + (1 - \beta) \hat{P}_e \\ &= -\frac{\alpha \theta_e + (1 - \beta) \theta_m}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}. \end{aligned}$$

Buna görə də, qeyri-ticari mallar hər iki ticarət malının əvəzedicisi olduqda, tariflərin azalması RER-in artmasına və real amortizasiyasının tarazlığına səbəb olacaqdır. $\theta_m + \theta_e > 0$ olduğunu diqqətə alsaq görmək olar ki, tariflərin azaldılmasına cavab olaraq qeyri-ticari və idxal edilə bilən mallar bir-birini tamamlayanda, ticarət oluna bilən malların qiymətləri qeyri-ticari mallara nisbətən azalır. Bununla belə, daxili bazarda qiymət səviyyəsindəki nisbi dəyişiklik birmənalı deyil. Eynilə, qeyri-ticari və ixrac edilə bilən mallar bir-birini tamamlayanda, tarifi aşağı salınması həm ticarət oluna bilən malların qiymətlərinin azalmasına, həm də daxili qiymət səviyyəsinin dünya qiymət səviyyəsinə nisbətən azalmasına səbəb olacaqdır.

Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, qeyri-ticari mallar ticari malların əvəzediciləridirlər. Ona görə də ticarətin liberallaşmasına cavab olaraq real məzənnə ucuzlaşmalıdır. Əvvəlki təhlil ticarətin daimi əsasda liberallaşdırılmasına aiddir. Keçici xarakterli islahat isə qısa müddətdə real bahalaşmaya gətirib çıxara bilər. Bunun səbəbi, ticarətin liberallaşdırılması siyasətinin icrası zaman qiymətlərin daha yüksək artımının gözlənilməsi ilə ticarətin qeyri-kommersiya mallarına tələbin artması da daxil olmaqla, islahatlar davam edərkən fərdi istehlakı artırmasına səbəb olur (Calvo və Drazen, 1998). Nəticədə, qeyri-ticari mallarının qiyməti qalxır. Bu, ticarət edilə bilən malların dünya qiymətlərini sabit saxlayaraq, ixrac edilə bilən P_e və idxal mallarının P_m -nin nisbi qiymətlərində azalma deməkdir. Tənlik (7) ə real məzənnənin bahalaşdığını göstərir.

C. REAL EFFEKTİV MƏZƏNNƏSİNƏ AİD OLAN DİGƏR AMİLLƏR

Real məzənnəyə məhsuldarlığın artması, ticarət şərtlərinin dəyişməsi, qeyri-ticarət mallarının dövlət tərəfindən istehlakı və kapital axını daxil olmaqla digər amillər də təsir göstərir. Bu amillərin gözlənilən təsirləri aşağıda qısaca təsvir edilmişdir.

Məhsuldarlığın artması. Harrod-Samuelson-Balassa-nın fərziyyəsində qeyd olunur ki, sürətli artım müşahidə olunan ölkələrdə real məzənnə bahalaşır. Buna səbəb daha yüksək artım tempinə malik ölkələrdə məhsuldarlığın artırılması aşağı artım olan ölkərə nisbətən daha sürətli baş verir. Bundan əlavə, texnoloji tərəqqi ticarət sektoruna meyillidir və bu, iqtisadiyyatda real əmək haqqının artmasına səbəb olur. Beləliklə də ticari-mallara nisbətən qeyri-ticari malların qiymətinin artmasına səbəb olur.

Ticarət şərtləri. Ticarət şərtinin ekzogen təsirdən yaranan dinamika – başqa sözlə ixrac edilə bilən məhsulların idxal olunan mallara nisbi dünya qiymətləri - həm gəlir, həm də əvəz edilən məhsul effektləri vasitəsilə real məzənnənin hərəkətinə təsir göstərir (Edwards, 1989). Ticarət şərtinin azalması real gəlirin azalmasına və buna görə də tələbin və qeyri-ticarət mallarının nisbi qiymətinin azalmasına səbəb olur. Bununla belə, ticarət şərtlərinin pisləşməsinin əvəzedicisi təsiri daha azdır. Yenə də, qeyri-ticari malların və satıla bilən malların əvəzedicisi olduğunu fərz etsək, ticarət şərtlərinin pisləşməsi qeyri-ticarət qiymətlərinin idxal olunan mallara nisbətən azalmasına, ixrac oluna bilən mallara nisbətən isə yüksəlməsinə səbəb olacaq və qeyri-ticarət mallarının nisbi qiymətindəki dəyişikliyi qeyri-müəyyən olaraq qalacaq. Gəlir effektinin üstünlük təşkil etdiyini fərz etsək, o zaman ticarət şərtlərinin pisləşməsinə cavab olaraq real məzənnənin ucuzlaşması gözlənmək olar.

Dövlət xərclərinin payı. Dövlət xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi real məzənnənin dəyişməsinə təsir göstərir. Dövlət xərcləri qeyri-ticari malların böyük tərkib hissəsinə malik olduğundan, dövlət xərclərinin artması qeyri-ticari mallara tələbin artmasına səbəb olacaq. Bu

əvəzetmə effektidir. Bununla belə, dövlət xərclərinin artımı daha yüksək vergilər hesabına maliyyələşdirilməlidir ki, bu da sərəncamda olan gəlirin azalmasına və qeyri-ticari mallara tələbin azalmasına səbəb olur. Bu gəlir effektidir. Ən ağlabatan halda, əvəzetmə effekti üstünlük təşkil edəcək və real məzənnə bahalaşacaq (Edwards, 1989).

Kapital axını. Ötən səirin don onilliyində dünya həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə misli görünməmiş kapital bazarının açılmasına şahid oldu (Henry, 1997a). Bu açılışla eyni vaxtda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara böyük kapital axını olur. Kapitalın axını alıcı ölkədə qeyri-ticari mallara tələbi artırır və beləliklə, real qiymət artımına səbəb olur.

Yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, real məzənnənin ticarətin liberallaşdırılmasına reaksiyasını yoxlayarkən məhsuldarlığın artımı, ticarət şərtləri ilə bağlı şoklar, dövlət xərclərinin dəyişməsi və kapital axınının təsirlərinə nəzarət etmək vacibdir.

D. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Bu bölmədə əvvəlcə ticarətin liberallaşmasına real valyuta məzənnəsinin təsiri seçmə ədəbiyyatların icmalı ilə təqdim edilir və sonra ticarət rejimlərinin açıqlığının müxtəlif ölçüləri təhlil edilir. Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə nəzəri təsiri yaxşı araşdırılsa da, empirik sübutlar nisbətən azdır və əhatə dairəsi məhduddur. Ticarət məhdudiyyətlərinin və valyuta nəzarətinin miqyas indeksi kimi valyuta məzənnələrinin paralel bazar qiymətindən (spread) istifadə edən Edvards (1989) 1962-84-cü illərdə inkişaf etməkdə olan 12 ölkədə təcrübə əsasında ticarətin məhdudlaşdırılmasının real valyuta məzənnələrinin bahalaşmasına səbəb olduğunu göstərmişdir.

Paralel bazar qiyməti (market spread) ticarət siyasətinin məhdud olmasının qeyri-dəqiq ölçüsüdür. Khan və Ostry (1992) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxal tələbinin gəlir elastikliyinə, idxal tələbinin qiymət elastikliyinə və ixrac təklifinin qiymət elastikliyinə mövcud təxminlərdən istifadə edərək, tarifin azaldılmasına cavab olaraq real məzənnə tarazlığının ucuzlaşdığını göstərmişdir.

Elbadavi (1994) isə açıqlığı müəyyənləşdirmək üçün ticarət intensivliyindən (ixrac və idxalın ÜDM-ə nisbəti) istifadə edərək açıqlığın real məzənnəyə əhəmiyyətli təsir göstərmədiyini nəticəsini əldə etmişdir. Ticarət intensivliyi ticarət rejiminin açıqlığının ölçmək üçün ideal meyar deyil. Ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı ən geniş tədqiqatlardan birində Mikaely, Papageorgiou və Choksi (1991) ticarətin liberallaşdırılması epizodları zamanı real məzənnənin dinamikasını araşdırıblar. Onlar ticarətin liberallaşdırılması epizodları zamanı real məzənnənin qrafikini tərtib etdilər və aşkar etdilər ki, real məzənnənin dinamikası üçün adekvat model yoxdur. Lakin onların araşdırmalarında real məzənnəyə təsir edə biləcək digər amillərə nəzarət etmək elementləri də müəyyən edilə bilinmədi.

Real məzənnəsinin ticarətin liberallaşdırılmasına reaksiyasının empirik şəkildə sınaqdan keçirilməsinin əsas problemi ticarət məhdudluğunun çoxölçülü və ya çoxmiqyaslı olmasıdır. Ticarət siyasətinin mövcud vəziyyətinin ölçülməsi üçün bir çox vasitə və ya müxtəlif tədbirlərdən istifadə edilmişdir. Bu tədbirləri iki geniş kateqoriyaya bölmək olar: nəticəyə əsaslanan və insidentə əsaslanan (Baldwin, 1989). Birincisi, ticarət maneələri nəticəsində (qiymətlər və ticarət axınları) məruz qalan dəyişənləri araşdıraraq ticarət rejiminin məhdudluğunun ölçülməsini nəzərdə tutur. İkincisi isə tarif səviyyəsini ölçür və ya sektorlar üzrə qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin baş verməsini hesablayır.

Nəticəyə əsaslanan tədbirlər çərçivəsində iki alt kateqoriya var: vəsaitlərin axınına əsaslanan tədbirlər və qiymətə əsaslanan tədbirlər. Axına əsaslanan tədbirlərə ticarət intensivliyi (ixrac və idxalın ÜDM-ə nisbəti), uyğunlaşdırılmış ticarət intensivliyi (ticarətə təsir edən amillərə uyğunlaşdırılmış ticarətin ÜDM-ə nisbəti, o cümlədən xarici nəqliyyat xərcləri, ölkənin ölçüsü və s.) daxildir. Limerin (1988) müdaxilə indeksləri (Heckscher-Ohlin modellərinə əsaslanan, ticarətin proqnozlaşdırılan ticarətdən yayınması) və idxalın nüfuz etmə nisbəti. Qiymətə əsaslanan tədbirlərə gizli tarif dərəcələri (daxili qiymətlərlə oxşar məhsulların sərhəd qiymətləri arasındakı fərqlər) və valyuta məzənnələrinin qara bazar premiumunun məbləği

daxildir (Pritchett, 1991; and Andriamananjara and Nash, 1997).

Dolaylı tarif axına əsaslanan tədbirlərə daha çox üstünlük verilir, çünki o, həm tarif, həm də qeyri-tarif məhdudluqlarını əks etdirir. Bununla belə, bu tədbirləri müəyyən edib ölçmək üçün model qurmaq çətindir və məlumatların mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Valyuta məzənnələrinin qara bazar premiumun məbləği valyuta nəzarəti üçün yaxşı bir vasitədir. Bununla belə, mükafata təkəz idxala olan izafi tələb deyil, həm də xarici aktivlərə tələb təsir edir. Bundan əlavə, o, tariflərin və qeyri-tarif tədbirlərinin səbəb olduğu ticarət məhdudluğunu müəyyən etmək üçün yetərli deyil.

İnsidentlərə əsaslanan tədbirlərə orta tarif dərəcələri və qeyri-tarif məhdudluğu indeksləri daxildir (Pritchett, 1991; and Andriamananjara and Nash, 1997). Orta tarif həm sadə, həm də orta çəki ilə (istehsal və ya idxalda çəkisi) qaydalarda müəyyən olunan tarif dərəcəsinin orta çəkisini tapmaqla ölçülə bilər. Tarif məhdudluqlarının təsiri güzəştlər və qaçaqmalçılıqdan təsirlənən yığım dərəcəsi ilə əlaqəli olduğundan, tariflərin orta çəkisi tarif sisteminin məhdudluğunu əks etdirməyə bilər. Orta tarif dərəcəsinin alternativ ölçüsü tarif gəlirlərinin idxala nisbətidir. Bununla belə, bu, rəqabət aparıcı idxalda yüksək dərəcələr və daxilolmalar üzrə aşağı dərəcələr nəticəsində tarif strukturunda olan "eskalasiyanı" maskalaya bilər. Bu səbəblə orta qanuni tarif dərəcəsi, xüsusilə də istehsalat görə müəyyən olunan orta tarif dərəcəsinin çəkisinə üstünlük verilən ölçüdür.

Tarifə əsaslanan bütün tədbirlərin ümumi çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-tarif ticarət maneələrinin təsirini əks etdirmir və bu, bəzi məhsullar üçün tarifləri lazımsız edə bilər. Bu səbəbdən, qeyri-tarif maneələrinin (NTB) yayılması üzrə tədbirlər hazırlanır, adətən NTB-lərə tabe olan məhsulların payı kimi hesablanır ki, bura məhdudlaşdırıcı lisenziyalaşdırma, kvota, qadağalar, maliyyə məhdudluqları (avans ödəmiş idxal depoziti, valyuta nəzarəti və qadağalar), qiymətə nəzarət və idxal kanallarına nəzarət (məsələn, dövlət inhisarı) daxildir (Erzan və başqaları, 1989). Müxtəlif NTB-lərin ticarətində məhdudlaşdırıcılıq fərqli olduğundan və onların təsirləri məhsullar və ölkələr üzrə fərqli olduğundan, bu, etibarlı ölçü deyil. İnsidentlərə əsaslanan tədbirlərə əlavə olaraq, qanuni tarif dərəcələri və NTB-lər haqqında məlumatları əldə etmək çətindir və fasiləsiz vaxt seriyası məlumatları mövcud deyil; bu, ticarət siyasəti rejimlərindəki dəyişikliyi müəyyən etmək üçün bu növ tədbirin istifadəsini istisna edir.

Həm nəticəyə əsaslanan, həm də insidentlərə əsaslanan ölçülərlə bağlı problemlərə görə, ticarət açıqlığının ümumi istifadə olunan ölçüləri zəif korrelyasiya olunur. Ölkələrarası məlumatlardan istifadə edərək, Pritchett (1991) ticarət intensivliyi, struktura uyğunlaşdırılmış ticarət intensivliyi, idxalın nüfuz etmə nisbəti, Limer indeksləri, orta tarif, NTB əhatə əmsali və qiymətlərin təhrif indeksi (rəsmi məzənnənin PPP-alıcılıq qabiliyyəti pariteti) əsaslanan məzənnəyə milli valyutaya bölgüsü) arasındakı əlaqələri araşdırdı. O bu nəticəyə gəldi ki, bu iki göstərici arasında əlaqə yoxdur. Bu fakt yuxarıda qeyd olunan tədbirlərdən hər hansı birinin ticarət rejiminin açıqlığını dəqiq şəkildə əks etdirməsi ilə bağlı sual doğurur.

E. MƏLUMAT BAZASI

At the center of this project is the compilation of trade liberalization data and measures of the real exchange rate, which are discussed in the following section.

Bu tədqiqatın mərkəzində ticarətin liberallaşdırılması məlumatlarının və real məzənnənin ölçülməsinin modeli dayanır ki, sonrakı bölmədə təqdim olunur.

Ticarətin liberallaşdırılması

Ümumiyyətlə, ticarətin liberallaşdırılması hökumətin müdaxiləsi nəticəsində ticarət axınlarındakı təhrifi azaltmaq məqsədilə hökumət tərəfindən edilən siyasət dəyişiklikləri nəzərdə tutur. İki növ siyasət dəyişiklikləri daxildir: (1) tariflər, rüsumlar, əlavələr və vergilər kimi qiymət alətləri; və (2) kvotalar, qadağalar, lisenziyalar, idxal depozitləri və s. kimi qeyri-tarif məhdudluqları.

Ticarətin liberallaşdırılması tədbirləri epizodik təşkil olunur. Epizod, geniş sektorlara təsir edən tariflərin, qeyri-tariflərin və ya hər iki məhdudluğun -- əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldığı tarixdən başlayır; heç bir aşkar dəyişikliklər olmadıqda başa çatır. Real məzənnənin ticarətin

liberallaşmasına reaksiyasının tarazlığa təsiri olduğundan, reallaşması üçün müəyyən vaxt tələb olunur, tezlik aylarla deyil, illərlə ölçülür. Ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı faktları (tarixləri ilə bərabər) Papageorgiou, Michaely və Choksi (1991), və ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar, ölkə araşdırmaları və nəşrləri, Tariflər və Ticarət Baş Sazişi (GATT) və Dünya Ticarət Təşkilatının nəşrlərindən əldə etmək olar.

Real Mübadilə Məzənnəsi

Real məzənnə indekslərinin iki tipi var: çoxtərəfli və ikitərəfli. Hər bir tipdə indeks istifadə olunan qiymət indekslərinə görə dəyişə bilər. Real məzənnənin ən yaxşı empirik ölçülməsinin nədən ibarət olduğuna dair ümumi razılıq olmadığı üçün empirik işdə tez-tez istifadə olunan real məzənnə indekslərinin dörd toplusu tərtib edilir. Bu indekslər tərtib edilərkən rəsmi nominal məzənnələr və istehlak qiymətləri indeksləri (İQİ) daxili qiymət səviyyələri üçün proksi olaraq istifadə olunur

Dörd indeksin hər birinin öz üstün cəhəti var. I Bölmədəki modeldə göstəriləni kimi, ölkə ticarəti liberallaşdırdıqda, satıla bilən və qeyri-ticari malların məcmusundan ibarət olan daxili bazardakı qiymət, dünya ticarəti qiymətinə nisbətən aşağı düşməlidir. Bu onu göstərir ki, həm satıla bilən, həm də satıla bilməyən qiymətləri özündə əks etdirən İQİ daxili qiymət səviyyəsi üçün məqbul göstəricidir. Bununla belə, satıla bilən qiymət indeksinə empirik bir analoq tapmaq çətinidir. Əsasən satıla bilən malları ehtiva edən (wholesale price indices -Topdan Satış Qiymət İndeksi-WPI) indeksi, satıla bilən qiymət indeksi kimi CPI-yə nisbətən daha üstün bir proksidir.

Bu o deməkdir ki, nəzəri cəhətdən ikitərəfli real məzənnə indeksi kimi BIRER (ikitərəfli real məzənnə) BIRERC (ikitərəfli real məzənnə qiymət indeksindən) daha üstündür. Bununla belə, siyasət təhlillərində BIRERC çoxtərəfli məzənnə ilə müqayisədə İQİ (CPI) məlumatlarının geniş mövcudluğu və asan hesablanması səbəbindən ən populyar real məzənnə indeksidir (Edwards, 1989). Bundan əlavə, Topdan Satış Qiymət İndeksi-(WPI) komponentlərinin ölkələr üzrə dəyişməsi MLRER-i (çoxtərəfli real məzənnə) MLRERC -ə (qiymət indeksindən) nisbətən qeyri-adekvat edir. Ümumiyyətlə, ikitərəfli valyuta məzənnələri ölkənin əsas ticarət tərəfdaşlarına nisbətən qiymət səviyyəsini tam əks etdirmədiyi üçün çoxtərəfli real valyuta məzənnələrindən daha az üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi, bu dörd indeks olduqca korrelyasiyalıdır. İki çoxtərəfli və iki ikitərəfli real valyuta məzənnələri arasındakı korrelyasiya çoxtərəfli və ikitərəfli real valyuta məzənnələri arasındakı korrelyasiyadan daha yüksəkdir. Bu Edvardsın (1989) nəticəsinə təsdiq edir ki, müəyyən indekslər qrupu daxilində (çoxtərəfli və ya ikitərəfli) real məzənnənin qurulmasında qiymət indeksinin seçimi bu iki qrup arasındakı seçimlərə nisbətən daha az əhəmiyyət kəsb edir.

F. NƏTİCƏLƏR

Bu bölmədə ticarətin liberallaşdırılmasından əvvəl və sonra real məzənnənin dinamikası araşdırılır. Panel məlumatlardan istifadə edərək və digər amillərə nəzarət edərək, real məzənnənin dinamikası ilə ticarətin liberallaşdırılması arasında əlaqə təhlil edilir.

Cədvəl 1. Real məzənnə arasındakı korrelyasiyalar indekslər

Indices				
	MLRERC	MLRER	BIRERC	BIRER
MLRERC	1.00			
MLRER	0.97	1.00		
BIRERC	0.92	0.96	1.00	
BIRER	0.96	0.95	0.97	1.00

MLRER-multilateral real exchange rate - Çoxtərəfli real məzənnə

BIRER- bilateral real exchange rate - İkitərəfli real məzənnə

MLRERC- multilateral real exchange rate countries' price indices -
Çoxtərəfli real məzənnə İQİ

BIRERC- bilateral real exchange rate countries' price indices - İkitərəfli real məzənnə İQİ

G. TİCARƏTİN LİBERALLAŞDIRILMASINDAN SONRA REAL MƏZƏNNƏ

Bu bölmə digər amillərə nəzarət etmədən ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnənin necə dəyişdiyini araşdırır. Nəticələr göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnə əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşır. Ticarətin liberallaşdırılması tədbirindən bir il sonra real məzənnənin liberallaşmadan əvvəlki illə müqayisəsi göstərir ki, əksər ölkələr bütün dörd indeks üzrə 20-40 faiz arasında real ucuzlaşmaya məruz qalmışdır (Şəkil 1). Orta faiz dəyişiklikləri 27 ilə 47 arasında dəyişir və bütün göstəricilər çox əhəmiyyətlidir (Cədvəl 2).

Ticarətin liberallaşdırılması zamanı orta hesabla real məzənnəsinin necə hərəkət etdiyini görmək üçün dörd indeksin kəşifən orta göstəriciləri Şəkil 2-də verilmişdir. Bu göstərir ki, orta hesabla real məzənnə ticarətin liberallaşdırılması başlamazdan əvvəl ucuzlaşdı və istifadə olunan indekslərdən asılı olmayaraq ticarətin liberallaşdırılmasına başlandıqdan sonra daha da ucuzlaşdı. Bundan əlavə, liberallaşmanın başlanğıcında real məzənnənin daha sürətlə ucuzlaşdığı görünür. Bununla belə, BIRER real amortizasiyanın daha yumşaq modelini nümayiş etdirir ki, bu da Edvardsın (1989) real məzənnəsinin hərəkətini təhlil etmək üçün çoxtərəfli real məzənnədən istifadə etməyin vacib olduğu qənaətini təsdiqləyir.

Ümumilikdə, məlumatların sadələşdirilmiş təhlili göstərir ki, nəzəriyyədə proqnozlaşdırıldığı kimi, ticarət liberallaşdırılmasından sonra real məzənnə ucuzlaşmaya meyillidir. İslahatdan əvvəlki bir illə müqayisədə ticarətin liberallaşdırılmasından bir il sonra real məzənnə orta hesabla 27 faizdən 48 faizə qədər ucuzlaşır. Bundan əlavə, ticarətin liberallaşdırılmasının əksəriyyəti real məzənnənin ucuzlaşdığı vaxtlarda baş vermişdir. Növbəti bölmədə digər amillərə nəzarət edildikdən sonra real məzənnənin dinamikası araşdırılır.

H. EKONOMETRİK SÜBUT

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas ekonometrik model aşağıdakı tənlikdə təqdim olunur. Ticarətin liberallaşdırılmasının müxtəlif mərhələlərində real məzənnənin hərəkətini fərqləndirmək üçün "dummy" dəyişənlər dəsti istifadə olunur. Ekonometrik modeldəki digər dəyişənlər birinci bölmədə təqdim olunan real məzənnənin tarazlığı üzrə dinamikaların nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Δ = faiz dəyişikliyi

Δ = dəyişiklik

$REER_{it}$ = ölkəsinin real məzənnə indeksi- t ilində

LIB_{it} = liberallaşma üzrə dummy, ölkə ərzində bir il fərz etməklə

$i's$ = ticarətin liberallaşdırılması tədbirləri

$OPEN_{it}$ = açıqlıq üzrə dummy, ən son ticarət liberalizasiyası tədbirini 1 (bir) fərz etsək,

Cədvəl 2. Real məzənnədə faiz dəyişikliyinə statistikasının xülasəsi

	MLRERC	MLRER	BIRERC	BIRER
Mean	47.64	38.92	36.12	27.17
Standard Error	17.64	16.44	16.43	15.17
Standard Deviation	136.68	127.32	127.27	117.50
Minimum	-48.11	-51.77	-52.21	-55.89
Maximum	936.55	855.18	866.63	792.13
Observations	60	60	60	60
Hypothesized Mean	0	0	0	0
Degree of Freedom	59	59	59	59
t-Stat	2.70	2.37	2.20	1.79
P(T\$≤\$t) one-tail	0.00	0.01	0.02	0.04

$RERDEV_{it-1}$ = real mübadilə məzənnəsinin uzunmüddətli tarazlıq səviyyəsindən faizlə kənarlaşması

$RGRW_{it}$ = ölkəsinin əsas ticarət tərəfdaşlarına nisbətən t vaxtında nisbi ÜDM artım tempi; i ölkənin əsas ticarət partnyoru ilə müqayisədə məhsuldarlığının nisbi artımı üçün göstərici

TOT_{it} = ticarət şərti indeksi

GOV_{it} = dövlət xərclərinin ÜDM-də payı

$CFLW_{it}$ = xalis kapital axınının ÜDM-ə nisbəti

$STAB_{it}$ = inflyasiyanın ilk fərqi -5 faiz və ya daha az olduqda onun dəyərini 1-ə təyin etməklə təqribən sabitləşmə üçün "dummy"

a = sabit

α_i = fərqi təsir

η_{it} = random xəta

Qeyd edək ki, $RERDEV$ qurmaq üçün aşağıdakı tənlik ölkəyə görə uyğunlaşdırılıb: $RER = \tilde{c} + \tilde{b}_1t + \tilde{b}_2t^2 + \tilde{b}_3t^3 + DE \sim V$, və $RERDEV = DE \sim V / RER$. Burada \sim ən kiçik kvadratlar üsulunun hesablamalarını göstərir. Nisbi ÜDM-in artım tempinin hesablanmasında aşağıdakı tənlikdən istifadə olunur

$1 + RGRW_{it} = (1 + GRWTH_{it}) / \Pi_j (1 + GRWTH_{jt}) W_{ij}$, burada j tərəfdaş ölkələrin indeksi, $GRWTH$ isə ÜDM-in artım sürətini təmsil edir və W_{ij} çoxtərəfli real məzənnələrinin qurulmasında istifadə edilən eyni ticarət əsaslı çəkilərdir.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 45 ölkədə ticarətin liberallaşdırılması tədbirlərinin təhlilinə əsaslanan araşdırmamızdan istifadə edərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Birincisi, ölkələr ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnədə orta hesabla 27 faizdən 48 faizə qədər ucuzlaşa bilər.

İkincisi, ölkə iqtisadiyyatını ticarətə açıqdan sonra real məzənnənin uzunmüddətli tarazlıqdan kənara çıxması, ÜDM-in nisbi artımı, ticarət şərtləri, dövlət xərclərinin ÜDM-də payı və kapital axını kimi amillərə nəzarət etməklə real məzənnə ticarətin liberallaşdırılması illərində illik 14,8 faiz dəyərində ucuzlaşır və liberallaşmanın uzunmüddətli effekti isə 17,0 faiz

təşkil edir. Üçüncüsü, bir neçə ticarət liberallaşdırılması tədbirləri aparılan ölkələrdə ticarətin erkən liberallaşdırılması dövründəki məzənnənin sonrakı dövrlə müqayisəsində əhəmiyyətli dərəcədə fərq görünür. İlk dövrə real məzənnə liberallaşmanın başlanğıcında əsasən dəyişməz qalır. Bunun əksinə olaraq, ölkənin sonuncu ticarət liberallaşdırılması tədbirinin başlanğıcında isə (demək olar ki, bütün tədqiq olunan liberallaşma siyasətləri qloballaşmanın dominant tendensiyaya çevrildiyi 1980-ci illərin sonundan sonra baş verib) ticarətin birinci ilində real məzənnənin ucuzlaşdığını müşahidə edirik. Bu müşahidələr nəzəriyyənin gəldiyi nəticələrə dəstəkləyir. Ticarətin liberallaşdırılmasına keçid dövründə real məzənnənin qısamüddətli bahalaşması təzyiqlərlə müşahidə olunur. Bu da real məzənnənin uzunmüddətli tarazlığını ləngidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Canitrot, Adolfo, and Silvia Junco, 1993, "Macroeconomic Conditions and Trade Liberalization: The Case of Argentina," in *Macroeconomic Conditions and Trade Liberalization*, ed. by Canitrot and Junco (Washington: Inter-American Development Bank).

De la Dehesa, Guillermo, Jose J. Ruiz, and A. Torres, 1991, "Spain," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 6, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Dornbusch, Rudiger, 1974, "Tariffs and Nontraded Goods," *Journal of International Economics*, Vol. 4 (May), pp. 177–85.

Edwards, Sebastian, 1989, *Real Exchange Rates, Devaluation, and Adjustment* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press).

Elbadawi, Ibrahim, 1994, "Estimating Long-Run Equilibrium Real Exchange Rates," in *Estimating Equilibrium Exchange Rates*, ed. by John Williamson (Washington: Institute for International Economics).

General Agreement on Tariff and Trade (GATT), 1990a, *Trade Policy Review: Colombia* (Geneva).

Guisinger, S., and G. Scully, 1991, "Pakistan," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 5, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Henry, Peter, 1997a, "Essays on International Finance and Macroeconomics: The Effects of Liberalization and Reform in LDC Stock Prices and Investment" (Ph.D. dissertation; Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology).

Khan, Mohsin S., and Jonathan Ostry, 1992, "Response of the Equilibrium Real Exchange Rate to Real Disturbances in Developing Countries," *World Development* (U.K.), Vol. 20, No. 9, pp. 1325–34.

Kim, K., 1991, "Korea," 1991, in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 2, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Kopits, George, 1987, *Structural Reform, Stabilization, and Growth in Turkey* (Washington: International Monetary Fund).

Leamer, Edward, 1988, "Measures of Openness," in *Trade Policy Issues and Empirical Analysis*, ed. by Robert Baldwin (Chicago: University of Chicago Press), pp. 147–200.

Michaely, Michael, Demetris Papageorgiou, and Armeane M. Choksi, 1991, "Lessons of Experience in the Developing World," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 7, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Nogues, J., 1991, "Peru," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 4, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Onis, Ziya, and James Riedel, 1993, *Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey* (Washington: World Bank).

Papageorgiou, D., M. Michaely, and A. Choksi, eds., 1991, *Liberalizing Foreign Trade* (Oxford: Basil Blackwell).

Pritchett, Lant, 1991, "Measuring Outward-Orientation in Developing Countries: Can It Be

Done?" Working Paper No. 566 (Washington: World Bank).

Rodrik, Dani, 1992, "The Limits of Trade Policy Reform in Developing Countries," The Journal of Economic Perspectives, Vol. 6, No. 1, pp. 87–105.

Shepherd, Geoffrey, and Florian Albuero, 1991, "Philippines," in Liberalizing Foreign Trade, Vol. 2, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Uygun, Ercan, 1993, "Trade Policies and Economic Performance in Turkey in the 1980s," in Trade and Growth: New Dilemmas in Trade Policy, ed. by Manuel R. Agosin and Diana Tussie (New York: St. Martin's Press)

TRADE LIBERALIZATION POLICIES AND THE RESPONSE OF THE EQUILIBRIUM REAL EXCHANGE RATE

Vusala Jafarova

SUMMARY

Theoretically, the real exchange rate should depreciate after a permanent trade liberalization. However, it could appreciate temporarily with a transitory liberalization and there is a little empirical evidence suggesting it exists. Existing studies on trade liberalization and its impact on real exchange rate movement use either indirect tests or openness measures which could be unreliable. This study based on individually documented trade liberalization in more than 40 countries. The main finding of the study shows that real exchange rates get depreciated after countries pursue open trade policies i.e. open their economy to trade. However, in countries with even multiple liberalization episodes, real exchange rates do not depreciate at the start of trade liberalization in early period which suggests that both partial or transitory trade liberalizations determine adjustments to the equilibrium exchange rate. In Azerbaijan trade liberalization policies directly impact non-oil sector exports, especially agriculture goods.

Key words: Trade, liberalization policies, GDP, export, import.

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

QLOBAL BUĞDA BÖHRANIN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANA TƏSİRLƏRİ

№ 1 (2)

Rəşad HÜSEYNOV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin departament
rəhbəri

Qlobal buğda böhranın əsas səbəbləri və Azərbaycana təsirləri

Rəşad HÜSEYNOV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin departament rəhbəri

XÜLASƏ

Ərzaq təhlükəsizliyi demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi sayılır. Buğda istehsalı isə bir çox ölkələr üçün, o cümlədən Azərbaycan üçün ərzaq təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətli məhsul hesab edilir. Hazırda dünya ölkələri xüsusən də ərzaq məhsulları idxal edən inkişaf etməkdə olan ölkələr artan ərzaq qiymətləri fonunda ciddi şəkildə ərzaq təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər. Bu məqalədə müəllif son illər ərzində həm qlobal, həm də Azərbaycanda buğda qiymətlərinin, istehsalının, istehlakının, ticarətinin dinamikasını araşdırmışdır. O, dünya bazarında yüksək buğda qiymətlərinin əsas səbəblərini öyrənmiş və bunun ölkəmizə mənfi təsirlərinin azaldılması ilə bağlı təkliflər vermişdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, buğda, istehsal, istehlak, ixrac

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi sayılır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi üçün Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş çoxsaylı prioritetlər çərçivəsində geniş və əhatəli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xüsusən də buğda istehsalı Azərbaycan üçün ərzaq təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətli məhsul hesab edildiyi üçün onun istehsalının artırılması hədəflənmişdir. Bizim apardığımız bu araşdırmanın əsas məqsədi, qısa olaraq son illər ərzində həm qlobal, həm də Azərbaycanda buğda qiymətlərinin, istehsalının, istehlakının, ticarətinin dinamikasını göstərməkdən ibarətdir. Eyni zamanda araşdırmada dünya bazarında yüksək buğda qiymətlərinin əsas səbəbləri öyrənilmiş və bunun Azərbaycana mümkün təsirləri qiymətləndirilmişdir.

DÜNYA BAZARINDA BUĞDA İSTEHSALI, TİCARƏTİ VƏ İSTEHLAKI

Beynəlxalq Taxıl Şurasının (International Grains Council) taxıl bazarı üzrə son hesabatına görə qlobal buğda istehsalı 2020/21 marketinq ilində (iyul – iyun) 773 milyon ton olmuşdur. Bu isə 2019/20 marketinq ili ilə müqayisədə 1.6% artım deməkdir. Ümumiliyyətlə son on il ərzində dünya üzrə buğda istehsalında 10%-ə qədər artım müşahidə edilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi məhsuldarlığın artması olmuşdur. Proqnozlara görə isə 2021/22 marketinq ilində qlobal buğda istehsalı 2020/21 marketinq ilinə nisbətən 0.5% artaraq 777 milyon ton olacaqdır.

Buğda istehlakına gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, bu sahədə müşahidə edilən son illərin göstəriciləri istehsal ilə müqayisədə daha yüksək artım tempinə malikdir. Belə ki, əgər 2019/20 marketinq ilində dünya üzrə buğda istehlakı 745 milyon ton olmuşdusa bu 2020/21 marketinq ilində 3.5% artaraq 771 milyon tona çatmışdır. Növbəti il ilə bağlı proqnozlar da buğda istehlakının dünya üzrə kəskin artacağını göstərir. Belə ki, 2021/22 marketinq ilində qlobal buğda istehlakının 782 milyon ton olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da ötən marketinq ili ilə müqayisədə 1.5%-lik artım deməkdir.

Baxmayaraq ki, qlobal daşınabilən buğda ehtiyatlarında (carryover stocks) son marketinq illəri üzrə müqayisə (2019/20 və 2020/21) 0.7%-lik artım göstərir, ehtiyatlarda 2021/22 marketinq ilində əvvəlki il ilə müqayisədə 1.5%-ə qədər azalma müşahidə ediləcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu da buğda ehtiyatlarından dünya üzrə istifadənin artması deməkdir.

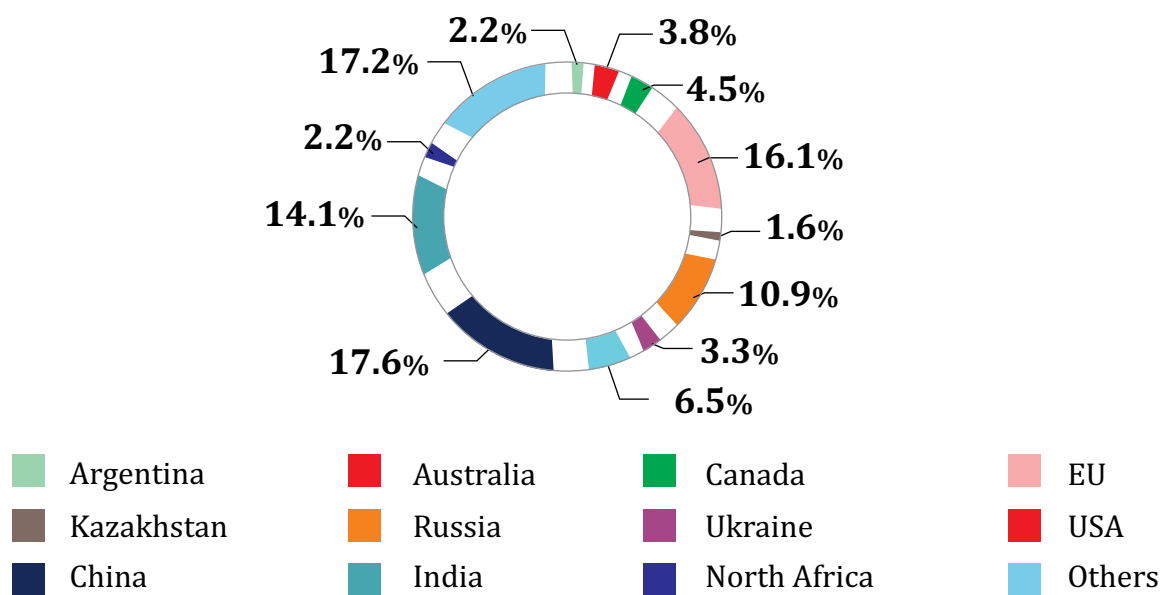
Cədvəl 1. Qlobal buğda istehsalı, istehlakı, ticarəti və ehtiyatları, milyon tonla

	Marketing ili			
	2018/19	2019/20	2020/21	21/22 (proqnoz)
İstehsal	733	762	773	777
Ticarət	168	185	191	196
İstehlak	740	745	771	782
Ehtiyatlar	260	276	278	274

Mənbə: Beynəlxalq Taxıl Şurasının (International Grains Council)

Qlobal buğda ticarətində də ötən illər ərzində artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2019/20 marketing ilində buğda ticarətinin həcmi 185 milyon ton olduğu halda 2020/21 marketing ilində bu rəqəm 3.2% artaraq 191 milyon ton təşkil etmişdir. Proqnozlara görə buğda ticarəti 2021/22 marketing ilində artacaq və 196 milyon ton olacaqdır. Hazırda dünya üzrə əsas buğda istehsalçıları Çin, Hindistan, Rusiya, ABŞ və Fransadır. Qlobal buğda istehsalının yarısı məhz bu ölkələrin payına düşür.

Şəkil 1. Dünya üzrə əsas buğda istehsalçıları (%-lə)

Mənbə: Beynəlxalq Taxıl Şurasının (International Grains Council)

DÜNYA BAZARINDA BUĞDANIN QIYMƏTİ

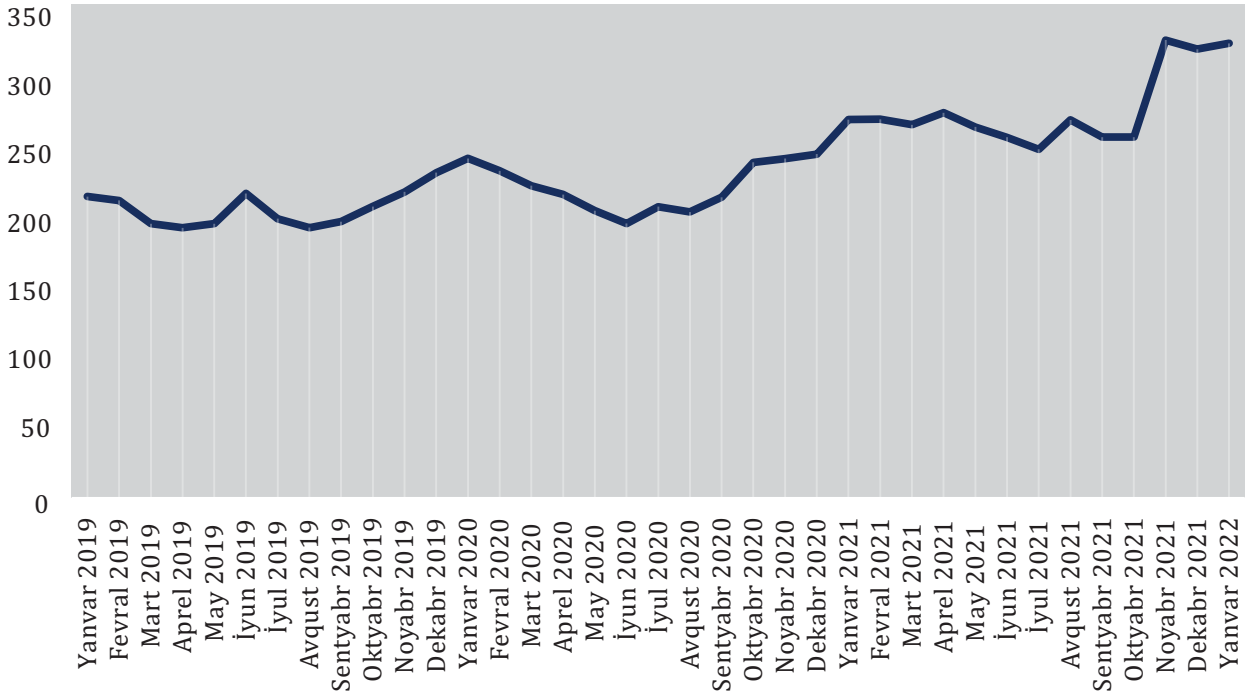
Hazırda dünya bazarında buğda qiymətləri son doqquz ilin ən yüksək göstəricisidir. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, 2021-ci ilin ilk rübündə buğdanın 1 tonunun orta qiyməti 275 ABŞ dolları olduğu halda, ilin sonuna yaxın dördüncü rübdə qiymət 12% artaraq 308 ABŞ dollarına çatmışdır. 2021-ci ilin dördüncü rübündə müşahidə edilmiş buğdanın orta qiyməti ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə isə 25% yüksəkdir.

Nəzər alsaq ki, növbəti marketing ilində dünya üzrə proqnozlaşdırılan buğda istehlakı

(tələb) onun istehsalını üstələyəcəkdir (təklif) (yuxarıda görüldüyü kimi), 2022-ci ildə də dünya bazarında buğdanın qiymətlərinin artma riski vardır.

Şəkil 2. Dünya bazarında buğdanın hər tonunun orta aylıq qiyməti (ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Dünya Bankının əmtəə qiymətləri haqqında məlumat

DÜNYA BAZARINDA BUĞDANIN QIYMƏT ARTIMINI DOĞURAN ƏSAS SƏBƏBLƏR

Ümumiyyətlə, ərzaq bazarında qiymətlərə təsir edən faktorlar mürəkkəbdir. Belə ki, hava şəraiti, ticarət siyasəti, aqrar siyasət, taxıl ehtiyatı siyasəti, bioyanacaq siyasəti və dəyişən beynəlxalq maliyyə şərtləri ərzaq qiymətlərinə təsir edən mühüm amillərdir. Dünya bazarında buğdanın qiymətinin artmasına təsir edən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

■ Əlverişsiz hava şəraiti. Kənd təsərrüfatı iqlim dəyişkənliyinə və ekstremal hava şəraitinə çox həssasdır. Ötən il ərzində ABŞ, Kanada və Rusiyada müşahidə olunan quraqlıq və yüksək temperatur buğda istehsalına ciddi şəkildə təsir etmişdir. Məsələn, ABŞ-da quraqlıq və yüksək temperatur 2021-ci ildə yazlıq buğda məhsulunun 40% azalmasına və ümumi buğda yığımının isə 10% azalmasına səbəb olmuşdur (Yale Climate Connections).

■ Proteksionist siyasət. Buğda istehsalı ilə məşğul olan əsas istehsalçı ölkələr ərzaq təhlükəsizliklərini riskə atmamaq üçün bazara müdaxilə edirlər. Məsələn, Rusiya kimi əsas buğda istehsalçısı və ixracatçısı buğda ixracını məhdudlaşdıracaq siyasət yürüdür. Belə ki, 2021-ci ilin ortalarından Rusiya buğda ixracına vergi tətbiq etməyə başlamışdır (94.9 ABŞ dolları/ton). Digər tərəfdən isə, Rusiya ixracı tənziqləmək üçün 2022-ci ildən daha sərt tədbirlər həyata keçirməyi planlaşdırır. Belə ki, mövcud ixrac vergisini artırmaqla yanaşı, fevralın 15-dən iyunun sonuna qədər olan dövr üçün 8 milyon ton buğda ixracı kvotası tətbiq edəcəyini bildirmişdir.

■ Buğda ehtiyatlarının artırılması siyasəti. Mövcud ərzaq qiymətlərinə təsir göstərən digər önəmli amil isə bəzi ölkələrin 2022-ci il ilə bağlı gözləntilərinin optimist olmamasıdır. Məsələn, dünya üzrə əsas buğda istehsalçısı olan Çin son aylarda ciddi şəkildə buğda ehtiyatı yığmağa başlamışdır. Statistik məlumatlara görə, Çinin buğda idxalı 2021-ci ilin ilk yarısında ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 50%-ə qədər artıb (Factmarkets Agricensus). ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin məlumatlarına görə, 2022-ci ilin ortalarına qədər Çin dünya buğda ehtiyatlarının 51%-nə sahib olacaqdır. Belə təmayüllər bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə də müşahidə edilir. Bundan əlavə, ölkə daxilində Çin hökuməti fermerlərə öz məhsulları üçün minimum qiymət təklif edir ki, sonradan bu məhsulları tədarük edərək ərzaq ehtiyatlarının artırılması üçün istifadə edir. Çin hökuməti 2021-ci ilin mart ayında 2014-cü ildən bu yana ilk

dəfə buğdanın minimum qiymətini qaldırdı ki, bu da həm daxili həm də xarici bazarlara qiymət artımı ilə bağlı siqnallar ötürdü.

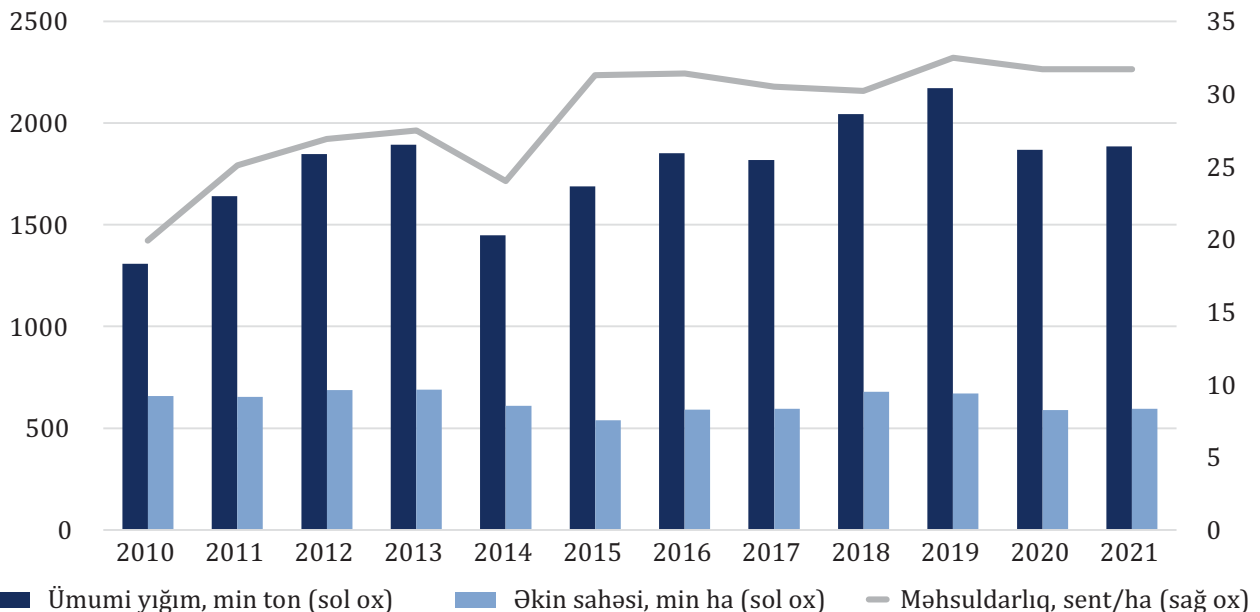
■ Dəyişən xərclərin artımı. Məhsul istehsalçılarının xərclərinin artması öz növbəsində məhsulun maya dəyərinin və qiymətinin də armasına səbəb olur. Məsələn, bir sıra buğda istehsalı ilə məşğul olan ölkələrdə fermerlər məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə etdikləri gübrələrə 2021-ci ildə ötən il ilə müqayisədə 2-3 dəfə çox vəsait ödəməli olublar (Oklahoma Buğda Kommisiyası). Ümumilikdə qlobal gübrə qiymətləri sürətlə artaraq 2008-2009-cu illərdəki qlobal maliyyə böhranından bəri ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bundan əlavə, toxumun, yanacaqın, məhsulun saxlanması ilə bağlı xərclərin artması da buğdanın maya dəyərinə və qiymətinə təsir edib.

■ Böhran və müharibə qorxusu. Dünya bazarında ərzaq məhsullarının qiymətinə geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi də təsir edir. Belə ki, ABŞ və Çin arasında gərginliyin və eləcə də Rusiya qoşunlarının Ukrayna ilə sərhədi boyunca toplanmasının qlobal ticarətə qeyri-müəyyənlik əlavə etməsi ümumilikdə ərzaq qiymətlərinə təsir edən önəmli faktorlardandır. Nəzərə alsaq ki, yuxarıda adları sadalanan ölkələr dünya üzrə iri buğda istehsalçılarıdır, gözlənilən böhran və müharibə qorxusu indidən qiymətlərə öz təsirini göstərir.

AZƏRBAYCANDA BUĞDA İSTEHSALI VƏ İDXALI

Buğda ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas kənd təsərrüfatı məhsulu hesab edilir, belə ki, buğda unundan hazırlanan məhsullar əhalinin gündəlik kalori qəbulunda önəmli paya sahibdir. Məhz bu səbəbdən, əkin strukturunda buğda xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, 2021-ci ildə ölkədə 595 min hektar ərazidə buğda əkilib ki, bu da ümumi əkin sahəsinin təxminən 40%-nə bərabərdir. Ümumilikdə, buğdanın əkin sahəsində 2010-cu il ilə müqayisədə 10%-lik azalma müşahidə edilsə də, 2020-ci il ilə müqayisədə 1.1%-lik artım müşahidə edilmişdir. Ölkə üzrə buğda istehsalı 2021-ci il üzrə ilkin məlumatlara əsasən 1.9 milyon ton təşkil etmişdir ki, bu da ötən ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1%-lik artım deməkdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, baxmayaraq ki, 2010-cu il ilə müqayisədə yuxarıda qeyd edildiyi kimi buğdanın əkin sahəsində azalma müşahidə edilmişdir, ümumi buğda yığımı müqayisə edilən dövr ərzində 44% artmışdır. Bu artımın da əsas səbəbi göstərilən illər ərzində hektara düşən məhsuldarlığın artmasıdır. Statistik məlumatlara əsasən ölkə üzrə buğdanın orta məhsuldarlığı hektara 31.7 sentnerə yaxındır. Baxmayaraq ki, son 5 il ərzində buğdanın orta məhsuldarlığında artım müşahidə edilmişdir, bu göstərici buğda istehsalı ilə məşğul olan qabaqcıl ölkələrlə müqayisədə aşağıdır.

Şəkil 2. Buğda istehsalı, əkin sahəsi və məhsuldarlığı

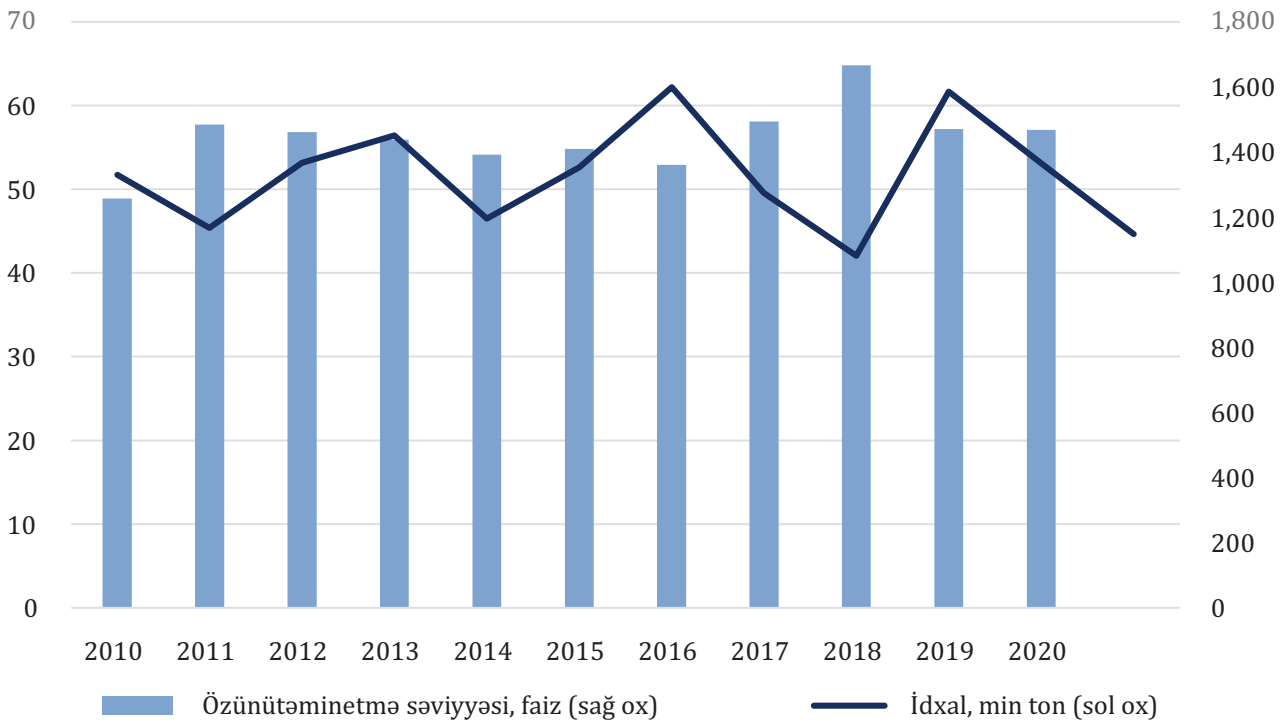

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı ən son ərzaq balansı məlumatlarına görə (2020-ci il üzrə), Azərbaycanın illik buğda tələbatı təxminən 3.5 milyon tondur. Ölkə ərzaq buğdası ilə özünütəminatmə səviyyəsi 57%-dir, bu da onu deməyə əsas verir ki, daxili tələbatın önəmli bir hissəsi idxal hesabına ödənilir. Azərbaycan son illər ərzində idxal olunan buğdanın 80%-dən çoxunu Rusiyadan idxal etmişdir, bununla yanaşı digər önəmli ixraçatçılar isə Ukrayna və Qazaxıstandır. Ölkədə buğda idxalı 2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında 1.15 milyon tondan (statistik dəyəri 331.95 milyon ABŞ dolları) bir qədər çox olmuşdur ki, bu da ötən ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 15.9%-dən çox azalma deməkdir. 2021-ci il ərzində ölkəyə idxal olunan buğdanın hər tonu üçün orta hesabla 289 ABŞ dolları ödənilmişdir. Bundan əlavə, 2021-ci ildə aylar üzrə buğdanın idxal qiymətlərində kəskin artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, əgər 2021-ci ilin dekabr ayında idxal olunan 1 ton buğdanın orta aylıq idxal qiyməti 254 ABŞ dolları olmuşdursa, bu göstərici ilin son ayında 340 ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir ki, bu da 18%-lik artım deməkdir.

Şəkil 3. Buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsi və idxal

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

BUĞDA İSTEHSALI, İDXALI, EMALI VƏ TƏDARÜKÜNƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ TƏDBİRLƏRİ

Subsidiyalar (birbaşa). Hazırda Azərbaycanda aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara müxtəlif dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir. Belə ki, 2021-ci il ərzində buğda əkinlərinin hər hektarına orta hesabla 180 AZN məbləğində subsidiya verilmişdir. Bundan əlavə, istifadə olunan yanacağa görə fermerlərə hər hektara orta hesabla 30 AZN ödənilmişdir. Qeyd olunan hektara görə ödənişlər buğda əkininin maya dəyərinin təxminən 40-45%-nə bərabərdir. Aqrar Subsidiya Şurasının qərarına görə isə 2022-ci ildən buğda əkinləri üçün hektara subsidiyanın məbləği 210 AZN təşkil edəcəkdir. Bundan əlavə, istehsalçılara toxum subsidiyaları təklif edilir ki, bunun da məbləği əkiləcək toxumun reproduksiyasından asılıdır. Fermerlərə subsidiyalaşdırılmış suvarma suyunun satışı digər önəmli dövlət dəstəyi tədbiri sayıla bilər. Ümumilikdə, fermerlərlə yanaşı un istehsalı ilə məşğul olanlar da ötən il ərzində dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyalardan faydalanmışlar. Belə ki, 2021-ci ilin fevral-sentyabr aylarında un istehsalı ilə məşğul olanlara satılan unun hər tonuna görə 35 AZN məbləğində subsidiya verilmişdir. Sentyabr-dekabr ayları ərzində isə subsidiyanın verilməsi daha təkmil mexanizm qurulmaqla davam etmişdir.

Güzəştlər və daxili bazarın qorunması. Buğda istehsalçıları, digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları kimi, torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azaddırlar.

Bundan əlavə, ölkədə buğdanın idxalı və satışı, buğda ununun və çörəyin istehsalı və satışı 2017-ci il yanvarın 1-dən 2024-cü ilin yanvarın 1-nə qədər ƏDV-dən azad edilmişdir ki, bu da onun maya dəyərini aşağı olmasına tövhə verir. Hazırda un və buğdanın hər tonunun ixracı üçün 200 ABŞ dolları həcmində ixrac rüsumu tətbiq edilir ki, bu da ixracı əngəlləmək üçün atılmış addımdır. Ölkədə buğda ehtiyatlarının lazımı səviyyəyə çatdırılması məqsədlə 2020-ci ildən başlayaraq tədarükçülərə subsidiyalı kreditlərin ayrılmasına başlanılmışdır.

YÜKSƏK BUĞDA QIYMƏTLƏRİNİN DAXİLİ BAZAR TƏSİRLƏRİ

Göründüyü kimi Azərbaycanda buğda, eləcə də ondan alınan məhsulların xüsusi ilə də un və un məmulatlarının qiymətləri xarici bazarlardan asılıdır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Rusiyanın buğda ixracını tənzimləmək üçün ixracının əngəlləməsi Azərbaycan bazarına təsirsiz ötüşə bilməz. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda əhalinin qida rasionunda xüsusi çəkisi olan çörək və digər un məmulatlarının hazırlanması üçün buğda unu əsas xammaldır dünya bazarında buğdanın bahalaşmasının ölkə daxilində çörəyin qiymətinə təsiri proqnozlaşdırılmalıdır. Azərbaycanda un istehlakı 2020-ci ildə adam başına orta hesabla 84.4 kiloqram olmuşdur ki, bu da buğda istehsal edən bir sıra ölkələrlə müqayisədə yüksək göstəricidir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına un istehlakı il ərzində 55-65 kiloqram arasında dəyişir.

Hazırda un və çörək istehsalçıları ilə müzakirələrdən sonra unun və çörəyin qiymətlərinin yuxarı hədləri müəyyənləşdirilib. Belə ki, 50 kq-lıq bir kisə unun topdansatış qiyməti 35.9 AZN, 500 qr-lıq ənənəvi (dairəvi) çörəyin pərakəndə satış qiyməti 50 qəpik, 650 qr-lıq ənənəvi (dairəvi) çörəyin pərakəndə satış qiyməti isə 65 qəpik müəyyən edilib.

NƏTİCƏ

Yüksək buğda qiymətləri inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlər yaradır. Bunları nəzərə alaraq bu ölkələr ərzaq təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün müxtəlif addımlar atmalıdırlar. Təbii ki, Azərbaycan da əsas buğda idxalçısı kimi qlobal bazarlarda baş verən böhranlardan təsirlənir. Məhsuldarlığın artırılması istiqamətində işlərin görülməsi, gələcəkdə buğda idxalını azalda bilər ki, bu da özünütəminatmə səviyyəsinin artırılmasına tövhə verə bilər. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş rayonlarda buğda əkinini üçün böyük potensial mövcuddur. Ümumilikdə aparılan ilkin araşdırmalara görə, işğaldan azad edilmiş rayonlarda 150 min hektardan çox əkinə yararlı torpaqlar mövcuddur ki, bu torpaqların gələcəkdə əkin dövriyyəsinə qaytarılması ölkənin buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsini mövcud 57%-dən 65%-ə qədər artırma bilər. Bununla yanaşı, yığılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə tövhə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Beynəlxalq Taxıl Şurasının (International Grains Council)
<https://www.igc.int/>
2. ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin (U.S. Department of Agriculture)
<https://www.usda.gov/>
3. Oklahoma Buğda Kommisiyası (Oklahoma Wheat Commission)
<https://www.okwheat.org/>
4. Dünya Bankının əmtəə qiymətləri haqqında məlumat (World Bank Commodity Price Data)
<https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets>
5. Yale Climate Connections
<https://yaleclimateconnections.org/2021/12/extreme-weather-and-pandemic-help-drive-global-food-prices-to-46-year-high/>
6. Factmarkets Agricensus,
<https://www.agricensus.com/>

THE MAIN CAUSES OF THE GLOBAL WHEAT CRISIS AND ITS IMPACT ON AZERBAIJAN

Rashad HUSEYNOV

SUMMARY

Today, food importing developing countries, are facing serious food security challenges amid rising global food prices. Food security is the most important component of the economic security system of almost all countries. Wheat production is a strategically important product for many countries, including Azerbaijan, in terms of food security. The main purpose of the study is to illustrate the dynamics of wheat prices, production, consumption and trade in recent years, both globally and in Azerbaijan, as well as to study the main causes of high wheat prices on the world market and discuss their possible impacts on our country.

Keywords: *food security, wheat, production, consumption, export*

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

İQTİSADI İNKİŞAFIN EKOLOJİ HÜDUDLARI

 № 1 (2)

Coşqun CƏFƏROV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin Səmərəliliyin
Qiymətləndirilməsi Departamentinin
analitiki

İqtisadi inkişafın ekoloji həddləri

Coşqun CƏFƏROV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin Səmərəliliyin
Qiymətləndirilməsi Departamentinin analitiki

XÜLASƏ

Dünya ölkələrində əhalinin rifah səviyyəsinin artırılması və tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində ən yeni konsepsiyalardan biri davamlı inkişaf konsepsiyasıdır. Davamlı inkişaf konsepsiyası özündə cəmiyyətin iqtisadi, sosial və ekoloji ehtiyaclarının hər birini nəzərdə tutaraq, indiki və gələcək nəsillər arasında resursların ədalətli bölgüsü məsələlərini ehtiva edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı fonunda xüsusilə ekoloji ehtiyaclar daha da ön plana çıxır. Ekoloji prinsiplər çərçivəsində fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin qurulması məsələləri müasir dünyanın qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir. Məqalədə ekoloji iqtisadiyyat məsələlərində xüsusi yer tutan iqlim dəyişikliyi fenomeni, ekoloji problemlərin nöqtəyi-nəzərindən xarici təsirlər problemi və bu sahədə dövlət siyasətinin ümumi istiqamətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *iqlim dəyişikliyi, ekoloji iqtisadiyyat, xarici təsir problemi, bazar səmərəliliyi, ekoiqtisadi tənzimləmə*

GİRİŞ

Hazırda müasir iqtisadi münasibətlərin və eləcə də, dünya əhalisinin tələbatlarının və rifah səviyyəsinin təmin olunmasında təbii resurslar əsas açar faktorlardan biri kimi çıxış edir. Belə ki, qida ehtiyaclarından tutmuş, gündəlik tələbat məhsullarına qədər və digər tələbatların ödənilməsinə təmin edən kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, kimya, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, yüngül və yeyinti sənayesi və bu kimi bir çox sektorlar müxtəlif təbii resurslarla birbaşa və ya dolaylı formada əlaqəlidir. Bu faktor özlüyündə təbiətə insanların təsirlərini artırmaqla yanaşı, onun struktur elementlərinin dəyişməsinə səbəb olmaqdadır. Bu qeyd edilən antropogen təsirlər özlüyündə bazar iqtisadi sistemi tərəfindən nəzərə alın bilməyən təsirlər hesab olunur. Xüsusilə sənaye inqilablarından bu yana bu təsirlər özünün maksimum səviyyəsinə çatmış, bəzi ərazilərdə insan həyatına təhlükə yaradan kollaps ərazilərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

XXI əsrin ən böyük bəşəri problemlərindən hesab olunan iqlim dəyişikliyi fenomeni bu təsirlərin ən pik hədlərindən biri hesab oluna bilər. İqlim dəyişikliyi probleminin yaranma səbəbi olaraq dünya ölkələri tərəfindən iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün istifadə olunan əsas enerji resurslarının karbon əsaslı yanacaq məhsulları olması əsas faktor rolunu oynayır. Çox zaman mineral yanacaq növləri olaraq qeyd olunan bu yanacaq növlərinə neft, təbii qaz, kömür kimi dünya enerji bazarında mühüm əhəmiyyətə malik olan əmtəələr daxildir. Bu enerji daşıyıcılarından kütləvi formada istifadə bərpa oluna bilməyən bu resurslarının bilinən ehtiyatlarının tükənməsinə və atmosfərə istixana qazlarının emissiyasına səbəb olmaqdadır. Atmosferdə toplanan istixana qazlarının yüksək konsentrasiyası yer səthində quru və okean ərazilərinin temperaturunun artmasına səbəb olur. İlk baxışdan sadə görünən bu proses bir çox yan təsirlər formasında problemlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu problemlərə buzlaqların əriməsi nəticəsində dünya okeanının səviyyəsinin artması, şirin su ehtiyatlarının tükənməsi, sahilyanı zonalarda daşqınlar, quraqlıq və səhrələşmə, meşə yangınları və iqlimin kontinentallaşması kimi problemlər daxildir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə coğrafiyasına diqqət yetirsək görərik ki, ən çox təsirə məruz qalacaq ərazilər aşağı gəlirə malik olan və tropik qurşaqlarda yerləşən ölkələrdir. Bura tropik Afrika, Latın Amerikas, Hindistan yarımadası və sahilyanı ərazilər daxildir. İqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu buzlaqların əriməsi, dünya

okeanının səviyyə tərəddüdləri problemi və bu kimi global xarakter daşıyan problemlər birbaşa müdaxilə imkanlarından məhduddur və bu səbəbdəndir ki, beynəlxalq səviyyədə iqlim dəyişikliyi fenomen kimi xarakterizə edilən problem kimi qiymətləndirilir.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ BAZAR SƏMƏRƏLİLİYİ PROBLEMI KİMİ

Bir çoxları tərəfindən iqlim dəyişikliyi kimi ekoloji problemlərin əsasən təbiət elmləri ilə məşğul olan insanlar tərəfindən araşdırılması və həll yolları müəyyənləşdirməsinin daha uyğun olduğu düşünülür. Amma məsələnin mahiyyətinə diqqət yetirdikdə bu problemlərin kifayət qədər iqtisadi bir problem olduğu, yaranma səbəbi kimi iqtisadi faktorların mühüm rol oynadığını görmək mümkündür. İqlim dəyişikliyi kimi problemlərə iqtisadi baxış bucağı sadə iqtisadi reallığa söykənir. İqtisadi fəaliyyət zamanı yaranan mənfi təsirlər bazar tranzaksiyalarında öz əksini tapmır. Məsələn zərərli qazları emissiya edənlər bu fəaliyyətə görə heç bir əlavə ödəniş etmirlər, və təbiətə vurulan zərər kompensasiya olunmur. Əgər siz bazara gedib nə isə alırsınızsa, mütləq şəkildə əldə edilən məhsulun dəyəri kompensasiya olunur. Siz tərəfdən məhsulun istehsal, nəqliyyat, saxlanma və s. digər xərclərinin hər biri ödənilir. Yalnız çox vacib olan bir xərc ödənilməmiş qalır; məhsulun tam reallaşması mərhələsinə qədər təbiətə vurulan zərər. İqtisadiyyatda bunun kimi hallar **“xarici təsirlər(externalities)”** adlandırılır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, xarici təsirlər hər zaman mənfi hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Məsələn, ETT-in inkişafı nəticəsində yaranan texnologiyalar müsbət xarici təsir kimi xarakterizə olunur. Mənfi xarici təsir problemi bir çox tarixi sınaqlardan çıxmış bazar iqtisadi sistemi tərəfindən, digər bir sözlə bazarın **“gözəgörünməz əli”** tərəfindən həll edilə bilmir. Belə ki, azad bazar tərəfindən emissiya olunan karbon qazına görə əlavə ödəniş qoyula bilmir. İstehsal olunan və bazara çıxarılan məhsullarda təbiətə vurulan zərər qiymətə əlavə olaraq öz əksini tapmır. Nəqliyyat xərclərinə karbon qazının emissiya xərcləri daxil olmadığına görə biz daha çox səyahət edə bilirik. Meşə sənayesində kağızın istehsal xərclərinə ağacların oksigen emissiyasının alternativ dəyəri daxil olmadığına görə daha çox kağızı çapa verə bilirik. Buna görə müvafiq əmtəələr üzrə bazarda formalaşan qiymət tarazlığı optimal tarazlıq nöqtəsi kimi çıxış etmir. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, optimal bazar tarazlığının əldə olunması üçün müvafiq çirklənməni yaradan və mənfi əks təsirlərə malik olan əmtəələr üzrə bazar təklifi əyrisi daha yuxarıya doğru hərəkət etməli, bazar tarazlıq nöqtəsi isə daha yuxarıda formalaşmalıdır.

XARİCİ TƏSİRLƏR PROBLEMİNDƏ EKOİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ ALƏTLƏRİ

Qeyd edilən mənfi təsirlər nəzərə alınaraq dövlətin tənzimləmə rıçaqları nəzərə alınaraq tənzimləmə siyasəti müəyyən edilə bilər. Tənzimləmə əsasən iki istiqamət üzrə həyata keçirilir.

- **Birbaşa tənzimləməni nəzərdə tutan inzibati nəzarət siyasəti**
- **Bazar iştirakçılarının özlərinin problemi həll etməsi istiqamətində iqtisadi təşviqetmə siyasəti**

Xarici təsirlər probleminin həlli məqsədilə qeyd olunan iki istiqamət üzrə aşağıdakı tənzimləmə metodlarından və fəaliyyət istiqamətinin növlərindən asılı olaraq onların müxtəlif kombinasiyalarından istifadə oluna bilər.

Birbaşa tənzimləmə: Birbaşa tənzimləmə dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ölkəmizdə də tətbiq olunan ekoiqtisadi tənzimləmə metodudur. Bir çox hallarda bəzi iqtisadi fəaliyyət növləri nəticəsində yaranan yüksək entropiya dəyərinə malik olan tullantılar ətraf mühitə vurulan zərər nöqtəyi-nəzərindən çox xərc yaratdığı üçün o fəaliyyət sadəcə qadağan edilir. Məsələn, ölkəmizdə 2021-ci ildən etibarən qalınlığı **15 mikrona** qədər polietilen torbaların, habelə birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan plastik qarışdırıcı çubuq, çəngəl, qaşiq, bıçaq, boşqab və stəkanların sahibkarlar tərəfindən idxalı, istehsalı, həmçinin ticarət, ictimai iaşə və digər xidmət obyektlərində istehlakçıya satılması və ya verilməsi **“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”** Azərbaycan Respublikası Qanununa edilən dəyişikliklə qadağan olunub. Müvafiq iqtisadi fəaliyyət və ya istehsal nəticəsində yaranan maddələr kifayət qədər təhlükəli olduqda birbaşa qadağa metodundan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Digər hallarda

müvafiq tənziqləmə orqanları tərəfindən istehsalçı firma və müəssisələr üçün atılan tullantıların miqdarını, emissiya səviyyələrini müəyyən edən qərarlar qəbul edilir və bu istiqamətdə işlər həyata keçirilir. Buna misal olaraq bir çox ölkələrdə kağız istehsalçıları tərəfindən çaylardan istifadəyə və tullantıların miqdarına məhdudiyətlər tətbiq edilir, nəqliyyat vasitələri emissiya testlərindən keçirilir, avtomobillərin istehsalı və istifadəsinə müvafiq standartlar tətbiq olunur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tənziqləmə tədbirləri iqtisadi ekspansiya səviyyəsini arzu olunan səviyyədə məhdudlaşdırmağa imkan verir . Bu metod eləcə də, müvafiq bioloji tələblərin ödənilməsi üçün tənziqləmə vasitəsi kimi istifadəsi mümkündür. Məsələn, yuxarıda qeyd edilən kimi balıqların çoxalma mövsümündə balıqçılıq fəaliyyətinə qadağaların tətbiqi bioloji tələblərin ödənilməsi vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Bu qaydaların hamı üçün bərabər formada, eləcə də məqsədlərdən asılı olaraq müvafiq subyektlər arasında fərqli formada tətbiqi mümkündür. Birbaşa tənziqləmə metodları ən çox tətbiq olunan tənziqləmə vasitələrindən biri hesab olunur. Bu məntiqlidir, çünki bu metodun implementasiyası, ona nəzarət kifayət qədər asandır. Belə ki, iqtisadi subyektlərin müvafiq qaydalarla təsdiq olunmuş formada fəaliyyət göstərib-göstərmədiyini monitorinq və digər ekoloji audit fəaliyyəti ilə asanlıqla müəyyən edilə bilər. Lakin birbaşa tənziqləmə müvafiq resursların bölüşdürülməsi nöqtəyi-nəzərindən heç də səmərəli üsul hesab olunmur. Belə ki, müvafiq fəaliyyət növləri üzrə tətbiq edilən qaydalar resursların bölgüsündə və istifadəsində bazar səmərəliliyinin əldə olunmasını təmin edə bilmir. Bundan başqa, birbaşa tənziqləmə iqtisadi subyektlərin özlərinin ekoloji problemlərin həllində aktiv iştirakını stimullaşdırma bilmir. Bilindiyi kimi iqtisadi səmərəliliyin əldə olunmasında əsas prinsip özündə məsələnin bütün aspektlərini: yəni iqtisadi, sosial, ekoloji aspektləri nəzərə alan marjinal xərc və marjinal faydaların bir-birinə bərabər olmasıdır. Əsas məqsədin buna nail olunması olduğunu nəzərdə tutsaq, birbaşa tənziqləmə alətləri ilə bu mümkünsüzdür. Buna görə də, birbaşa tənziqləmə metodları optimal səmərəliliyin əldə olunmasında bizim üçün ən yaxşını vəd etməsə də, yaxşını vəd edir. Bu istiqamət həmçinin, mikrosəviyyədə müəssisələrin müəyyən mənada müstəqilliyini də əlindən alır. Birbaşa tənziqləmənin digər mənfə cəhəti isə müxtəlif subyektlər arasında ədalətli tətbiqinin çətin olmasıdır. Belə ki, bütün subyektlər arasında eyni tənziqləmə qaydalarının tətbiqi reallıqda hər bir subyektə müxtəlif təsir səviyyəsini ehtiva edir. Belə ki, bazarda əsas dominant mövqeyə malik olan və maliyyə imkanları geniş olan müəssisələr tərəfindən yeni avadanlıqların tətbiqi və əsas kapitalın yenilənməsi daha asandır. Bu yanaşma, həmçinin, müxtəlif istehsal sahələrində də özünü göstərir. Belə ki, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin yuxarıda qeyd olunan formada bəşəriyyətə verdiyi marjinal faydalar, eləcə də bu zaman yaranan marjinal xərclər fərqlilik göstərir. Bu reallığın birbaşa tənziqləmə metodları ilə nəzərə alınması kifayət qədər çətinidir. Eləcə də, emissiyaların müəssisələrin özləri tərəfindən sosial mənafeələrin nəzərə alınaraq daha da azaldılmasında birbaşa metodların tətbiqi məhduddur.

Piqu vergiləri və subsidiyaları: Xarici təsirlər probleminin həllində istifadə olunan digər bir metod isə tənziqləmədə vergi və subsidiyalaşdırma mexanizmidir. Ətraf mühit problemlərinin həllində ilk dəfə ingilis iqtisadçısı Artur Piqu tərəfindən təklif olunan bu metod optimal bazar tarazlığı nöqtəsinin təmin olunmasına stimulaşdırır. Qeyd edə bilərik ki, bu tənziqləmə metodu mülkiyyət hüquqları nöqtəyi-nəzərindən ətraf mühitə sahibliyi dövlətin ixtiyarına verir. Bu vergi növü iqtisadi subyektlərə təbiətdən istifadədə bir növ azadlıq versə də, təbiətə vurulan ziyan müqabilində onlar üzərinə müvafiq öhdəlik də təyin edir. Bu tənziqləmə növünün tətbiqi ilə müəssisələr öz gəlirlərini təyin edilən müvafiq vergi məbləğini və digər xərclərini nəzərə alaraq müqayisə edir, bazarda fəaliyyəti davam edib-etdirməmək haqqında qərar qəbul edirlər. Bundan başqa bu metodun tətbiqi ilə müəssisələr çirkləndirmə səviyyəsini vergi məbləğine uyğun olaraq korrekt etmək imkanına malik olurlar. Vergi yolu ilə tənziqləmə zamanı yaranan müəssisənin vergi xərcləri isə makro səviyyədə xərc hesab olunmamalıdır. Çünki toplanılan vergilər yenidən transferlər formasında cəmiyyətə qayıdır. Müəssisələrin həyat tsiklinə uyğun olaraq bu formada vergiyə cəlb edilməsi iqtisadi aktivliyə sədd qoymadan,

müəssisələrin tədricən istehsal texnologiyasının yenilənməsinə, tullantıların azaldılmasına stimül yaradır və adaptiv tənzimləmə siyasətinin təmin olunmasına imkan verir.

Piqu subsidiyası dedikdə, subyektlərə ekoloji xərclərin kompensasiyası məqsədilə verilən subsidiya növü başa düşülür. Piqu subsidiyası ilə tənzimləmə zamanı müəssisələr subsidiya miqdarına qədər ətraf mühitə atılan emissiyaları azaltmaqda maraqlı olurlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tənzimləmə aləti bəzi hallarda çirklənmənin artımına da səbəb olmaqdadır. Belə ki, təklif edilən subsidiya firmanın mənfəətində yer aldığı üçün, heç emissiya etməyən firmalar çirkləndirmə dərəcəsini artırma bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bunu nəzərə alaraq subsidiyalaşdırma heç də təsirsiz alət hesab edilməməlidir. Bu alət müəssisələr üçün təbiətin qorunması üçün stimullaşdırıcı vasitə kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu vasitə ilə dövlət tərəfindən müəssisələrin ekoloji xərclərinin kompensasiya edilməsində müəyyən mənada dəstək göstərilir. Digər tərəfdən Piqu vergilərinin beynəlxalq səviyyədə tətbiqi mümkün olmadığı üçün subsidiyalar alternativ çıxış yolu kimi istifadə oluna bilər. Subsidiyalaşdırma mexanizmi vergidən fərqli olaraq beynəlxalq donor institutlar tərəfindən aparıla bilər.

Ekoloji icazələr: Ekoiqtisadi tənzimləmə metodu olaraq ekoloji icazələr ətraf mühitdən istifadə səviyyələrini üzrə kvotaların təyin olunmasını nəzərdə tutur. Ekoloji icazə metodu həmçinin, kvotaların subyektlər arasında sərbəst formada mübadiləsinə də nəzərdə tutur ki, bu da onu birbaşa tənzimləmə metodundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu metodun tətbiqi məqsədilə 2005-ci ildə Avropa İttifaqı ölkələrin üçün AB Vahid Emissiya Mübadilə Sistemi (EU Emissions Trading System) yaradılmışdır. Qeyd edilən sistemin enerji sektoru üzrə sənaye sahələrində azaldılan emissiyalarda 16 il ərzində 43% pəyaya malik olduğu təxmin edilir. Qeyd edə bilərik ki, ölkələr tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq sazişlərdən olan Kioto Protokolu da bir növ ekoloji icazə metodunun xüsusiyyətlərini daşıyan emissiya icazə sistemidir. Belə ki, bu sazişdə ölkələr üzrə emissiyanın yuxarı hədlərini müəyyən edən və ölkələrarası emissiya miqdarının ticarətini nəzərdə tutan müddəalar öz əksini tapır.

Ümumi olaraq bildirmə bilərik ki, bu tənzimləmə metodu bazar iqtisadi sisteminin nəzərə alın bilmədiyi xarici təsir problemini yenidən bazar tənzimlənmə metoduna yönəldərək optimal ekoiqtisadi balansın əldə olunmasını hədəfləyir.

NƏTİCƏ

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, antropogen təsirlərin nizamlanmasında iqtisadi metod və yanaşmaların tətbiqi ilə davamlı inkişafı təhlükəyə atmayan iqtisadi sistem formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, iqtisadi sistem tərəfindən nəzərə alın bilməyən problemlərin bazar mexanizminə müvafiq korrektələr edilməklə həllinə nail oluna bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Herman E. Daly, Joshua Farley, Ecological Economics: Principles and Applications
2. Gregory Mankiw, Principles of Economics
3. European Environment Agency
4. <https://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/strengthening-eu-emissions-trading-scheme-to-back-up-climate-ambitions/>
5. <https://www.oecd.org/env/tools-evaluation/emissiontradingsystems.htm>

ECOLOGICAL LIMITS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Joshgun JAFAROV

SUMMARY

One of the newest concepts to increase welfare and meet the needs of the world's population is sustainable development. The concept of sustainable development includes the issues of equitable distribution of resources between present and future generations, taking into account each of the economic, social, and environmental needs of society. Against the background of the development of the world economy, especially environmental needs come to the fore. The institution of an economic system operating within the framework of environmental principles is one of the main objectives of the modern world. The article examines the phenomenon of climate change, which has a special place in the issues of ecological economy, the problem of externalities in terms of environmental worries, and the general directions of state policy in this area.

Keywords: *climate change, ecological economics, externality problem, market efficiency, economic regulation*

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

QLOBAL TENDENSİYALARIN ÖLKƏ İQTİSADİYYATLARINA MƏNFİ TƏSİRİ VƏ İNFLYASIYA TEMPİNİN DƏYİŞMƏSİ

№ 1 (2)

Ayhan SATICI,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) Strateji
planlaşdırma və inkişaf departamentinin
analitiki, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin (UNEC) doktorantı

Qlobal tendensiyaların ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsiri və inflyasiya tempinin dəyişməsi

Ayhan SATICI,

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) Strateji planlaşdırma və inkişaf departamentinin analitiki, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

XÜLASƏ

Covid-19 pandemiyasının yaratdığı mənfi təsirlər dünya üzrə hər bir iqtisadiyyatda hiss edilməkdədir. Baxmayaraq ki, vaksınlaşdırma prosesinin sürətlənməsi ilə artan tələbi qarşılaya bilməyən təklif, nəqliyyat və logistika xərclərindəki artım, o cümlədən qlobal təchizat zəncirindəki qırılmalar bir çox iqtisadiyyatlarda inflyasiyanı qacınılmaz etdi. Qlobal tendensiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatında təsirlərinin minimuma endirilməsi və inflyasiyaya qarşı atılan addımlar kompleks xarakter daşımaqla iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsini də hədəf götürmüşdür. Azərbaycan iqtisadiyyatında 2021-ci ildə iqtisadi artımın 5.6% təşkil etməsi, və tədiyə balansında ticarət balansının profisitli olması kimi faktorlar buna nümunədir. Həmçinin, 2022-ci ildə pul siyasəti ölkədə dayanıqlı qiymət sabitliyinin təmin olunmasına, inflyasiyanın elan edilmiş hədəf çərçivəsinə qaytarılması və dayanıqlı lövbərləşməsinə yönəldiləcək.

Açar sözlər: Covid-19, pandemiya, inflyasiya, qlobal təchizat zənciri, peyvəndləmə, tələb, təklif.

GİRİŞ

Covid-19 pandemiyasının təsirlərinin nəticəsi olaraq qlobal səviyyədə baş verən meyllər öz növbəsində dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir edərək qeyri-müəyyənliyə səbəb oldu. "Pew" araşdırma mərkəzinin apardığı statistik analizə əsasən 2021-ci ildə 46 ölkə arasından 39 ölkədə inflyasiya pandemiyadan əvvəlki dövrə (2019-cu ilin 3-cü rübü) görə kifayət qədər yüksək olmuşdur (Desilver, 2021). 2021-ci ildə inflyasiya tempinin artmasına bir çox faktorlar səbəb olmuşdur. Belə ki, 2021-ci ildə dünyanın əksər ölkələrində inflyasiya təzyiqləri yüksəlmişdir ki, bu da əsasən pandemiya ilə əlaqədar müvəqqəti tələb-təklif uyğunsuzluğu, qlobal birja qiymətlərinin sürətli artımı, dəyər zəncirində qırılmalar, daşınma və logistika xərclərinin yüksəlməsi ilə izah olunur.

2021-ci ilin ilk yarısından etibarən vaksınlaşdırma prosesinin artması ilə ölkələr üzrə Covid-19 pandemiyası səbəbindən tətbiq edilən məhdudiyyətlər yumşaldılmış və peyvəndləmənin kütləviləşməsinin yaratdığı nikbin gözləntilər çərçivəsində iqtisadiyyatlarda tələb artmışdır. Bu səbəbdəndir ki, 2021-ci ildə qlobal iqtisadiyyatda 5.5 faiz artım ilə bərpa prosesi sürətlənmişdir. Halbuki, təklifin tələbə adekvat artmaması dünyanın əksər ölkələrində inflyasiya tempinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRİNİN AZALDIĞI DÖVRDƏ TƏLƏB VƏ TƏKLİFİN FORMALAŞMASI

Pandemiya dövrü zamanı məhdudiyyətlərin artığı zamanda dünya üzrə tələb azaldı. Lakin, vaksınlaşdırma prosesinin sürətləndiyi və iqtisadiyyatların mövcud vəziyyətə alışması ilə tələbdə artım tempi müşahidə edilmişdir. Həmçinin, fiskal stimül paketlərinin və digər birdəfəlik yardım transferlərinin tətbiq edilməsi ilə tələbdə kifayət qədər artım olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, istehlakçılar və bizneslər əldə edilən yardımları iqtisadiyyatda mal və xidmətlərin alışına sərf etmişdilər (Fuller, 2021). Halbuki, qlobal dəyər zəncirində baş verən qırılmalardan dolayı artan tələbi qarşılaya biləcək təklif mümkün olmadı.

Müvafiq olaraq təklifin adekvat olmamasına bir çox səbəblər vardır. Misal üçün, demoqrafik göstəricilərdən yəni pensiya yaşına çatma və s., sərhəd nəzarəti, immiqrasiya məhdudiyyətləri, Covid-19 yoluxması kimi səbəblərdən ötrü iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işçi çatışmazlığı

müşahidə edilir. Statistik göstəricilərə əsasən ABŞ iqtisadiyyatında 2021-ci ilin avqust ayında 10.4 milyon iş yerləri açıldığı təqdirdə 4.3 milyon insan iş yerini tərk etmişdir (Ellyatt, 2021). Belə ki, bu göstərici 2000-ci ilin dekabr ayından müvafiq dövrə qədər olan rekord statistikadır. Sektorlar üzrə bölgü edildiyi zaman əsasən iş yerlərini tərk edən şəxslər daha çox qida sənayesi, turizm sektoru, topdan ticarət sektoru, təhsil kimi sahələr olmuşdur. Bu kimi səbəblərdən ötrü, təkliflərimiz olan tələb səviyyəsində qərarlaşa bilməmişdir.

2021-Cİ İLDƏ DÜNYA ÜZRƏ ƏRZAQ MƏHSULDARINDAKI QIYMƏT DƏYİŞİMİ

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2021-ci il 8 dekabr tarixli hesabatı və "TradingEconomics platforması"nın məlumat bazasına əsasən dünyada əsas ərzaq məhsullarının qiymətlərində artım trendləri davam etmişdir. Dünyada taxıl məhsullarının qiymətləri ötən ilin noyabr ayında oktyabr ayı ilə müqayisədə 3,1 faiz, 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə isə 23,2 faiz artmışdır. Təklif qıtlığı şəraitində tələbin kəskin artması buğda qiymətlərinin dünya bazarında kəskin olaraq davamlı artmasına və dünya bazarında buğdanın qiymətinin 2011-ci ilin may ayından bəri ən yüksək səviyyəyə çatmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, qlobal bazarlarda süd məhsullarının qiymətləri ötən ilin noyabr ayında oktyabr ayı ilə müqayisədə 3,4 faiz, 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə isə 19,1 faiz artmışdır.

Bundan əlavə, tərəvəz yağlarının qiymətlərində qlobal bazarlarda 2021-ci ilin oktyabr ayında rekord qiymət artımı müşahidə olunmuş, lakin noyabr ayında qiymət üzrə cüzi - 0,2 faiz azalma baş vermişdir. Əlavə olaraq, dünya bazarında ət məhsullarının qiymətləri 2021-ci ilin noyabr ayında oktyabr ayı ilə müqayisədə 0,9 faiz azalsa da, 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 17,6 faiz yuxarı təşkil etmişdir. Həmçinin, şəkər məhsullarının qiymətləri qlobal bazarlarda ötən ilin noyabr ayında oktyabr ayı ilə müqayisədə 1,4 faiz artmış və 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 40 faiz yüksək olmuşdur (FAO, 2021). Son olaraq onu qeyd etmək mümkündür ki, dünya bazarlarında xam neftin qiymətləri keçən ilin yanvar ayı ilə müqayisədə 60 faizə yaxın artmışdır (TradingEconomics, 2022). O cümlədən, müvafiq dövr üzrə dünya bazarlarında benzinin qiymətində 50 faizdən artıq, təbii qazın qiymətində isə 50-a yaxın artım müşahidə edilmişdir.

QLOBAL TRENDLƏRİN 2022-Cİ İLDƏ DƏ İQTİSADİYYATLARA TƏSİRİ

2021-ci ildə dünya iqtisadiyyatı 5.5 faiz artım göstərmişdir. Halbuki, bu rəqəm 2022-ci ildə yavaşlaması proqnoz edilir. Belə ki, Covid-19 virusunun yeni ştamplarının ortaya çıxması, fiskal dəstək mexanizmlərinin azalması və qlobal təchizat zəncirinin pozulması ilə dünya iqtisadiyyatında 4.1 faiz böyümə gözlənilir.

Xüsusi olaraq onu da vurğulamaq lazımdır ki, Omikron variantı yeni Covid-19 ştamının yayılması ilə qlobal təchizat zəncirinin neqativ təsirə məruz qalacağı və daşınma və logistika xərclərinin artması ilə qlobal inflyasiya təzyiqləri müşahidə edilə bilər. Həmçinin, enerji qiymətlərindəki artım kənd təsərrüfatında əsas girişlərdən (input) biri olan gübrə qiymətləri üzərindəki təzyiqi davam etdiyi halda ərzaq qiymətlərinin də artımına gətirib çıxaracaqdır. Dünya Bankının (DB) əmtəə bazarları haqqında hesabatına əsasən 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında enerji qiymətləri 68.5%, qeyri enerji qiymətləri 14.5%, ərzaq qiymətləri 12.6% artmışdır. Bu səbəbdəndir ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda 2008-ci ildən bəri ən yüksək inflyasiya həddi qeydə alınmışdır.

2021-Cİ İLİN YEKUNLARI: AZƏRBAYCAN

2021-ci ildə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına pandemiyanın neqativ təsirləri minimallaşdırılmışdır. Pandemiyanın yeni dalğasına baxmayaraq, ilkin və effektiv antiböhran tədbirləri, peyvəndlənmə prosesinin kütləviləşməsi və sosial təcrid məhdudiyətlərinin mərhələli yumşaldılması, eləcə də iqtisadi subyektlərin şəraitə tədricən uyğunlaşması nəticəsində iqtisadi fəallıq bərpa edilmiş, ötən il üçün nəzərdə tutulan proqnozdan daha yüksək iqtisadi artıma nail olunmuşdur (CBAR, 2021).

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti eyni vaxtda pandemiya, quraqlıq, aşağı neft qiymətləri və Ermənistanın hərbi təxribatına qarşı böhran idarəetməsi nümunəsi göstərdi. 2021-ci ilin ortalarına doğru resesiya dayandı və iqtisadi artım bərpa olundu. Azərbaycan pandemiya ilə mübarizə nəticələrinə, eyni zamanda vaksinləmə siyasətinə görə öncül mövqe tutmaqla yanaşı, həm də qlobal səviyyədə töhfəsini verdi. 2021-ci ilin mayından başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi geriləmə dayanıb və artım tempi aybaay sürətlənir. 2021-ci ilin ilk 9 ayında Azərbaycanda ÜDM-nin artım tempi 6.2 faiz böyüyən qeyri-neft sektorunun drayverliyi ilə 4.8 faiz qeydə alınmışdır (İİTKM, 2021).

REAL SEKTOR

Ötən ilin göstəricilərinə əsasən real sektorda bərpa-quruculuq işlərinin sürətlə davam etməsi və koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizənin daha da sürətlənməsi ilə eyni dövrün əvvəlki ili ilə müqayisədə artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2021-ci ilin 11 ayı ərzində ölkədə 80.7 milyard manatlıq və ya 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 5.3 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. O cümlədən, ÜDM istehsalında 2021-ci ilin ilk 11 ayı ərzində sənaye məhsulu istehsalı 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5.2 faiz artaraq 33.6 milyard manat təşkil etmişdir. Buna səbəb kimi, iqtisadiyyatın neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 2.7 faiz, qeyri-neft-qaz sektorunda isə 6.4 faiz artım olmuşdur (Dövlət Statistika Komitəsi, 2021).

Bundan başqa, 2021-ci ilin yanvar-noyabr aylarında sənaye müəssisələri və bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar tərəfindən istehsal olunmuş malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi 5.5 faiz artaraq 47.9 milyard manat təşkil etmişdir. Neft-qaz sektorunda məhsul istehsalı 2.7 faiz, sənayenin qeyri-neft-qaz sektorunda isə 20.7 faiz artmışdır. Sənaye məhsulunun 63.8 faizi mədənçıxarma, 30.6 faizi emal, 4.8 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0.8 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorlarında istehsal olunmuşdur. Sənayedə qeyri-dövlət sektorunun payı 82 faiz olmuşdur. Ümumi istehsalın 91.6 faizi sənaye məhsullarının istehsalı, 8.4 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin göstərilməsi hesabına yaradılmışdır (Dövlət Statistika Komitəsi, 2021).

Əlavə olaraq, ÜDM istehsalının 41.6 faizi sənaye, 10.1 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 7.0 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 6.4 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 4.9 faizi tikinti, 1.8 faizi informasiya və rabitə, 1.2 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahələrinin, 18.2 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-nin 8.8 faizini təşkil etmişdir (Dövlət Statistika Komitəsi, 2021).

TİCARƏT BALANSI

2021-ci ilin ilk 11 ayı ərzində Azərbaycanın ixracı 19.8 mlrd. ABŞ dolları, qeyri-neft sektoru üzrə 2.4 mlrd. ABŞ dolları təşkil edib. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 720.8 mln. ABŞ dolları artıb. 2021-ci ilin 11 ayında xarici ticarət balansının profisiti ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.8 dəfə artaraq 9.4 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyri-neft ixracı 44%, qeyri-neft idxalı isə 9% artmışdır (CBAR, 2021). Həmçinin, 2021-ci ilin yanvar-noyabr ayları ərzində Rusiya Federasiyasına 763.8 milyon ABŞ dolları, Türkiyəyə 586.1 milyon ABŞ dolları, İsveçrə Konfederasiyasına 204.5 milyon ABŞ dolları, Gürcüstana 143.4 milyon ABŞ dolları və Braziliyaya 70.9 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac olunub. 2021-ci ilin 11 ayı ərzində meyvə-tərəvəz məhsulları ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 258.8 min ABŞ dolları artaraq 549.8 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Müvafiq dövr ərzində qeyri-neft ixracında pambıq iplik 3.4 dəfə, kimya sənayesi məhsulları 2.7 dəfə, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar 2.3 dəfə, pambıq lifi 70.2%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar 69.3%, şəkərdə isə 29.8% artım qeydə alınıb (CBAR, 2021).

CARİ ƏMƏLİYYATLAR HESABI

2021-ci ilin 9 ayında tədiyə balansı əsasən qlobal əmtəə bazarlarında qiymətlərin bərpası və qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli artımından təsirlənmişdir. 2021-ci ilin 9 ayında tədiyə

balansının cari əməliyyatlar hesabında 3.9 mlrd. ABŞ dolları və ya ÜDM-in 11%-i səviyyəsində profisit yaranmışdır. Bu göstərici. 2020-cu ilin 9 ayı üzrə 208.3 mln. ABŞ dolları kəsir təşkil etmişdir. O cümlədən, cari əməliyyatlar balansında müvafiq dövr üzrə ehtiyat aktivləri 2.4 mlrd ABŞ dolları artmışdır. Son olaraq, neft-qaz sektoru üzrə CƏB-in profisiti ötən ilin müvafiq dövrünə nəzərən (ö.i.m.d.n.) 2.1 dəfə artaraq 8.2 mlrd. ABŞ dolları, qeyri-neft sektoru üzrə CƏB-in kəsiri isə 1.5% artaraq 4.3 mlrd. ABŞ dolları məbləğində olmuşdur (CBAR, 2021).

MALİYYƏ-BANK SEKTORU

2021-ci ildə ölkənin maliyyə sabitliyi siyasəti pandemiyanın maliyyə sektoruna neqativ təsirlərinin minimallaşdırılmasına və maliyyə-bank sistemində etimadın qorunmasına yönəlmişdir. Həyata keçirilən requlyativ siyasət və risk-əsaslı nəzarət çərçivəsi maliyyə sektorunun bütün seqmentlərinin stabil fəaliyyətini təmin etmişdir. 2021-ci ildə real sektorun maliyyə resurslarına çıxışının genişləndirilməsinə də nail olunmuşdur (CBAR, 2021). Cari ildə də bank sistemi öz dayanıqlığını qorumuş, bank sektorunun sağlamlaşdırılması və kapitallaşdırılması tədbirləri davam etdirilmişdir. Bank sektorunun kapital adekvatlığı minimum requlyativ tələbi 1.8 dəfə üstələmişdir. Sektorun ani likvidlik əmsalı 58.3 faiz olmaqla minimum tələbi (30 faiz) 1.9 dəfə üstələmişdir (CBAR, 2021).

İqtisadi aktivliyin və istehlak nikbinliyinin yüksəlməsi cari ildə bank xidmətlərinə tələbatın da artmasına şərait yaratmışdır. 2021-ci ilin ilk 11 ayında bank sektorunun cəmi aktivləri 32.1 milyard manat səviyyəsindən 35.6 milyard manat səviyyəsinə yüksəlmişdir. Artım tempi həmçinin bankların kredit portfelinin strukturunda da müşahidə edilmişdir (CBAR, 2022). Bankların 2021-ci ilin ilk 11 ayı üzrə cəmi kredit portfeli 15 faiz artaraq 16.3 milyard manat təşkil etmişdir.

SOSIAL SAHƏ

2021-ci ildə ölkə Prezidentinin sosial sahədə vətəndaş rifahının təminatı və əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə dair bir sıra islahat xarakterli addımları vurğulanmalıdır. Dövlət büdcəsinin hesabına həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial proqramlar post-konflikt və pandemiya dövründə çağırışları qarşılamaq nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. 2021-ci ilin doqquz ayında dövlət büdcəsinin gəlirləri və maliyyələşdirmə əməliyyatları üzrə daxilolmaları 18947.9 mln. manat təşkil etməklə, 17711.9 mln. manat xərclərindən 1236.0 mln. manat artıq olmuşdur (İTKM, 2021).

Həmçinin, dövlət başçısının “Əhalinin sosial rifahının qorunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 2021-ci il oktyabrın 16-da imzaladığı Sərəncamına əsasən yeni islahatlar mərhələsinə başlanılıb. Bu islahatlar üzrə əməkhaqlarında, müavinət və təqaüdlərdə artımlar 2022-ci ilin əvvəlindən tətbiq olunacaq. 2.1 milyondan çox şəxsi əhatə edən yeni artımlar üçün illik əlavə 1.5 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub (AZƏRTAC, 2021). Cənab Prezidentin yeni Fərman və Sərəncamları əhalinin, xüsusilə həssas qrupların gəlirlərinin artımını təmin edir. Belə ki, 2021-ci ildə atılan addımların nəticəsi olaraq ilk mühüm sosial islahat tədbirlərindən biri minimum əməkhaqqının 300 manata çatdırılması olmuşdur. Artımın təsir dairəsi də genişdir və minimum əməkhaqqı artımı 800 min nəfər vətəndaşın gəlirlərinə müsbət təsir edəcək. Onlardan 400 min nəfəri dövlət sektorunda, təxminən o qədər hissəsi də özəl sektorda çalışır (AZƏRTAC, 2021).

QLOBAL İQTİSADİYYATDA OLAN İNFLYASIYA TƏZYİQLƏRİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Qlobal amillərin təsiri nəticəsində artan inflyasiya təzyiqi ölkələrin milli valyutalarına da təsirsiz ötüşməmişdir. Qonşu ölkələrin milli valyutalarına nəzər yetirdikdə Gürcüstanda 12,5 faiz, Rusiyada 8,9 faiz, Türkiyədə 36,08 faiz illik inflyasiya müşahidə etmək mümkündür (AZƏRTAC, 2021). Təbii ki, bu, ölkələrin milli valyutalarının ucuzlaşmasına yol açıb. Azərbaycanda isə orta illik inflyasiya 6.7 faiz olub və Mərkəzi Bankın apardığı uğurlu pul-kredit siyasəti sayəsində manatın məzənnəsi xarici valyutalar qarşısında dəyərdən düşməyib.

2021-ci ildə yüksək neft qiymətləri, qeyri-neft ixracının (2021-ci ildə dünya ticarətində artım proqnozu 10,8 faiz olduğu halda, Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 47,2 faiz artıb)

əhəmiyyətli artımı şəraitində ölkənin profisitli ticarət və tədiyə balansının formalaşması milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyinin qorunmasına və ilin yekunlarına görə strateji valyuta ehtiyatlarının artmasına imkan vermişdir (CBAR, 2022). O cümlədən, Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) aktivləri və Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) rəsmi valyuta ehtiyatlarından ibarət olunan strateji valyuta ehtiyatları 2021-ci il ərzində 4,3% artaraq 52.1 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Valyuta bazarının tarazlığı şəraitində məzənnə sabitliyi xarici mühitdən gələn inflyasiyanın əhəmiyyətli balanslaşmasına şərait yaratmışdır.

Mərkəzi Bankın pul siyasəti çərçivəsində inflyasiyanın monetar amillərə qarşı dayanıqlı olması və inflyasiyanın hədəf diapazonuna qaytarılmasına yönəldilmiş pul siyasəti qərarları qəbul olunmuş, o cümlədən, faiz dəhlizi parametrlərinə düzəlişlər edilmişdir.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, iqtisadi artımın bərpasına dəstək məqsədilə uçot dərəcəsi 2018-ci ilin əvvəlindən 2020-ci ilin dekabr ayına kimi 16 mərhələdə azaldırılaraq 15%-dən 6.25%-ə endirilmişdir. Lakin 2021-ci ilin birinci yarısında başlıca olaraq xarici mühitdə baş verən proseslərə cavab olaraq uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi istiqamətində pauza götürülmüş, ilin ikinci yarısından başlayaraq isə inflyasiya proseslərinin sürətlənməsinə cavab olaraq sentyabr, oktyabr və dekabr aylarında uçot dərəcəsi 3 dəfə ardıcıl yüksəldilərək 7.25%-ə çatdırılmışdır (Qasımlı, 2021).

NƏTİCƏ

İnflyasiya təzyiqinə qarşı dövlət əlindəki iqtisadi və inzibati resursları istifadə edir. Burada əsas məsələlərdən biri də əhalinin gəlirlərinin artımı və sosial müdafiəsidir. 2019-cu ildə sosial islahat paketinə əlavə 3 milyard manat, 2020-ci ildə 600 milyon manat vəsait ayrılıb. 2022-ci ildə 2,1 milyon vətəndaşımızın əməkhaqqı və sosial ödənişlərinə dövlət büdcəsindən əlavə 1,5 milyard manat vəsait ayrılacaq.

2022-ci ildə də pul siyasətinin başlıca məqsədi inflyasiyanın hədəf diapazonuna ($4 \pm 2\%$) doğru dinamikasının təmin edilməsi olacaqdır. Bu məqsədə nail olmaq başlıca olaraq qeyri-monetar amillərdən – dünya ərzaq və enerji daşıyıcıları qiymətlərindən, tələb-təklif zəncirində bərpa vəziyyətindən, növbəti ilə dövlət tarif siyasətindən və makroiqtisadi siyasət çərçivəsindən asılı olacaqdır (CBAR, 2022).

Qlobal iqtisadiyyatda yaranan risklərin uzunmüddətli olması ölkə iqtisadiyyatına təsiri qalıcı ola bilər. Bu səbəbdən ötrüdür ki, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına dair bir çox addımlar atılır və bunlardan biri də Covid-19 pandemiyasından irəli gələn məhdudiyyətlərin qismən yumşaldılması fonunda ölkə iqtisadiyyatında məcmu tələbin bərpası sürətlənmişdir. Həmçinin, məcmu tələbin artması ilə məcmu təklifdə də artım qeydə alınmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında atılan bir digər uğurlu addım isə iqtisadi artımda əsas rollardan birini də qeyri-neft qaz sektoru oynamışdır.

Proqnozlaşdırılan profisitli tədiyə balans, dövlət büdcəsinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan transfertlərin əhəmiyyətli artımı 2022-ci ildə də daxili valyuta bazarının tarazlığını və milli valyutanın məzənnəsinin dayanıqlığını dəstəkləyəcəkdir.

Halbuki, digər proqnozlara əsasən dünya iqtisadiyyatında yaranan təchizat zəncirindəki qırılmalar, o cümlədən quraqlıq səbəbi və enerji qiymətlərinin artması ilə ərzaq qiymətlərindəki artım qalıcı xarakter daşıya bilər. Ölkə iqtisadiyyatına təsir edən bir digər amil isə neft-qaz qiymətidir. Belə ki, qlobal səviyyədə tələbin artması və pandemiyadan ötrü məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə qlobal iqtisadi aktivlik canlana bilər. Bu səbəbdən ötrü, neft-qaz qiymətindəki stabillik davam edə bilər. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), ABŞ Enerji Agentliyi və digər nüfuzlu təşkilatların proqnozlarına əsasən 2022-ci ildə neftin 1 barelinin qiyməti 64-71 ABŞ dolları diapazonunda olması güman edilir. Dövlətin 2022-ci il dövlət büdcəsində neftin 1 barelinin qiymətinin 50 ABŞ dolları ətrafında götürməsi güman edilən proqnozlardan kifayət qədər aşağıdadır (Səs İnformasiya Agentliyi, 2021). Hətta bu ssenari olduğu təqdirdə belə, Mərkəzi Bankın proqnozuna görə ölkənin tədiyə balansında cari əməliyyatlar hesabında ÜDM-də 4 faiz profisit təxmin edilir.

Son olaraq, Mərkəzi Bankın bu il üçün pul siyasəti bəyanatında deyilir ki, pul siyasəti ölkədə

dayanıqlı qiymət sabitliyinin təmin olunmasına, inflyasiyanın elan edilmiş hədəf çərçivəsinə qaytarılması və dayanıqlı lövbərləşməsinə yönəldiləcək. Əlbəttə, xarici qeyri-monetar amillər hesabına formalaşan inflyasiyanı ən azı hədəf diapazonunun yuxarı həddinə yaxınlaşdırmaq lazımdır. Proqnozlaşdırılan profisitli tədiyə balansı, dövlət büdcəsinə Dövlət Neft Fondundan transfertlərin əhəmiyyətli artımı 2022-ci ildə də daxili valyuta bazarının tarazlığını və milli valyutanın məzənnəsinin dayanıqlığını dəstəkləyəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi – AZƏRTAC, (2021). Yeni Sosial İslahatlar paketi Vətəndaş Rifahının təminatı istiqamətində Yeni Mühüm İrəliləyişlərdir. Yeni sosial islahatlar paketi vətəndaş rifahının təminatı istiqamətində yeni mühüm irəliləyişlərdir.
https://azertag.az/xeber/Yeni_sosial_islahatlar_paketi_vetendas_rifahinin_teminati_istiqametinde_yeni_muhum_irelileyislerdir-1956492
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (STAT). (2021). Aylıq Makroiqtisadi Göstəricilər.
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (CBAR), (2021). Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə Sabitliyi siyasətinin əsas İstiqamətləri Barədə Bəyanatı. Vergilər Qəzeti.
<https://vergiler.az/news/economy/16446.html>
4. AZƏRTAC. (2022). Deputat: Görüləcək tədbirlər yaxın gələcəkdə ölkəmizdə inflyasiyanın və qiymət artımlarının qarşısını Alacaq. Deputat: Görüləcək tədbirlər yaxın gələcəkdə ölkəmizdə inflyasiyanın və qiymət artımlarının qarşısını alacaq.
https://azertag.az/xeber/Deputat_Gorulecek_tedbirler_yaxin_gelecekde_olkemizde_inflyasiyanin_ve_qiyamet_artimlarinin_qarsisini_alacaq-1981460
5. AZƏRTAC. (2022). Vüsal Qasımlı: Azərbaycanda reallaşdırılan İqtisadi İslahatlar dəfələrlə qlobal MIQYASDA Nümunəvi Praktika Olaraq Götürülüb. Vüsal Qasımlı: Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi islahatlar dəfələrlə qlobal miqyasda nümunəvi praktika olaraq götürülüb.
https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Azərbaycanda_reallasdirilan_iqtisadi_islahatlar_defelerle_qlobal_miqyasda_numunevi_praktika_olaraq_goturulub-1976044
6. CBAR, (2022) Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı (cbar.az)
<https://uploads.cbar.az/assets/ff08dc2a6d47f5636f74ad50b.pdf>
7. CBAR, (2021). 2021-ci ilin 9 ayı üzrə Azərbaycan Respublikasının tədiyə.
<https://uploads.cbar.az/assets/f05d364ceb4dac07081d8ddc.pdf>
8. CBAR, (2021), Maliyyə bazarlarının iştirakçıları haqqında ümumi məlumat
<https://uploads.cbar.az/assets/9f10d19f608bc120163c0de50.pdf>
9. DeSilver, D. (2021). "Inflation has risen around the world, but the U.S. has seen one of the biggest increases". Pew Research Center.
<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/11/24/inflation-has-risen-around-the-world-but-the-u-s-has-seen-one-of-the-biggest-increases/>
10. Ellyatt, H. (2021). There are millions of jobs, but a shortage of workers: Economists explain why that's worrying. CNBC.
<https://www.cnbc.com/2021/10/20/global-shortage-of-workers-whats-going-on-experts-explain.html>
11. FAO (2021). FAO Food Price Index | World Food Situation | Food and Agriculture

Organization of the United Nations. Fuller, C. (2021). "Why are supply chains so messed up?". FreightWaves.

<https://www.freightwaves.com/news/why-are-supply-chains-so-messed-up>

12. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (İİTKM), (2021). 2021-ci İLİN İLK 9 AYI: İQTİSADI ARTIMIN BƏRPASI VƏ POST-KONFLİKT QURUCULUĞU.

<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/faf080a8ac24bac735735e0176e97356.pdf>

13. İİTKM, (2021). "ixrac icmalı"nın dekabr Sayı Təqdim Olunub.

<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ixrac-icmali-nin-dekabr-sayi-teqdim-olunub-332>

14. Səs İnformasiya Agentliyi (SİA) (2021). 2022-ci ilin büdcəsində neftin qiyməti 50 dollar Olacaq. Sia.az.

<https://sia.az/az/news/economy/903436.html>

15. TradingEconomics. (2022). "Crude OIL2022 DATA: 2023 forecast: 1983-2021 historical: Price: Quote: Chart". Crude oil | 2022 Data | 2023 Forecast | 1983-2021 Historical | Price | Quote | Chart.

<https://tradingeconomics.com/commodity/crude-oil>

NEGATIVE IMPACTS OF GLOBAL TRENDS ON ECONOMIES AND CHANGES IN INFLATION TENDENCY

Ayhan SATIJI

ABSTRACT

Outbreak of Covid-19 pandemic had brought about many negative externalities to the world economy. Although governments have been trying to cope with it through monetary and fiscal policy implementations and acceleration of vaccination process, the rapid increase in global demand could not have been matched adequately by insufficient supply. Thus, surge in demand, lack of supply due to the global supply chain disruptions, and rising prices of transportation and logistics costs contributed to the global inflation. Many economies have been hit by these negative externalities. Meanwhile, Azerbaijan has carried out many social and economic policy conducts which addressed not only tackling rising inflation, also contributing to the economic growth of the country and social protection of the citizens. As a result of the complex economic and social measures, the economy of the country grew 5.6%, and current account balance of the balance of payment provided a surplus. Consequently, Azerbaijan will continue to deal with inflation in the economy in 2022.

Key words: Covid-19, pandemic, inflation, global supply chain, vaccination, demand, supply, input

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

MALİYYƏNİN YENİ YAŞIL DƏHLİZLƏRİ: YAŞIL İSTİQRAZLARIN FAYDALARI

№ 1 (2)

Aminə BAYRAMOVA,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzi,
Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi
departamentinin analitiki

Maliyyənin yeni yaşıl dəhlizləri: Yaşıl istiqrazların faydaları

Aminə BAYRAMOVA,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi departamentinin analitiki

XÜLASƏ

Ətraf mühitin qorunması və yaşıl iqtisadiyyatın dəstəklənməsi sadəcə müəyyən sahələrdə islahatların aparılması ilə deyil, bütün sektorların birgə fəaliyyəti və harmonizasiyası ilə mümkündür. Yaşıl iqtisadiyyatın dəstəklənməsini və ətraf mühitin qorunmasını maliyyə sektoru müxtəlif maliyyə alətləri və xidmətləri ilə dəstəkləyir. Bu cür alət və xidmətlər yaşıl maliyyə başlığı altında birləşir. Ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş yaşıl maliyyə məhsullarından biri də yaşıl istiqrazlardır. Məqalədə yaşıl istiqrazların istiqraz bazarı iştirakçıları üçün və ekologiyanın qorunmasının dəstəklənməsində rolu araşdırılmışdır.

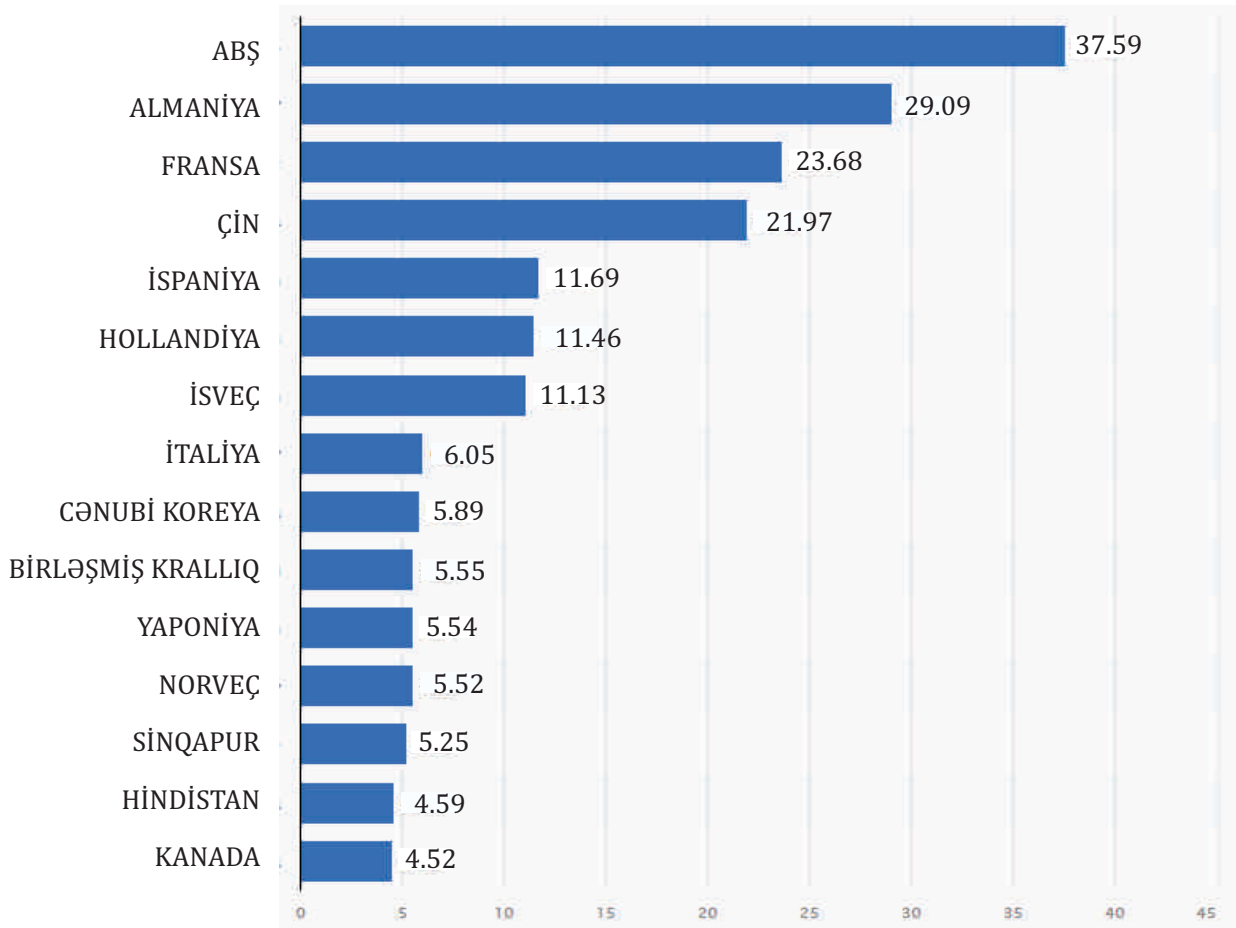
Açar sözlər: yaşıl istiqrazlar, yaşıl maliyyə, davamlı maliyyə, təsir, investorlar, emitentlər.

GİRİŞ

Son dövrlərdə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişikliyinə azaldılması, davamlılığın təmini kimi məsələlər gündəmədir. Bütün bu fayda və zərurətlərdən danışarkən bu prioritet məsələlərin təmin edilməsi üçün xərclərin lokal, faydaların isə qlobal xarakterli olduğu aşkardır. Bu səbəbdən xərc və fayda arasında düzgün balansın qurulması üçün ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar həll yolları axtarırdır. Bu istiqamətdə maliyyə aləti kimi 2000-ci illərin əvvəllərində maliyyə təşkilatları ekoloji hədəflərə uyğun həlləri dəstəkləyən imkanlar—əlavə layihə riski daşımayan yüksək keyfiyyətli, likvid maliyyə məhsulları axtarırdılar. Beynəlxalq təşkilatlarla birgə fəaliyyət nəticəsində yaşıl istiqrazlar 2007-ci ildən çoxtərəfli inkişaf bankları tərəfindən buraxılmağa başlamış və sektorlara uyğun olaraq inkişaf etdirilmişdir. Yaşıl istiqrazlar davamlılığı təşviq etmək, iqlimlə əlaqəli və ya digər növ xüsusi ekoloji layihələri dəstəkləmək və sosial və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş layihələri maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş istiqrazlardır. Başqa sözlə, yaşıl istiqraz ekoloji və iqlimlə bağlı layihələri dəstəkləmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış sabit gəlirli bir vasitədir. Yaşıl istiqrazlar enerji səmərəliliyi, ekoloji çirklənmə ilə mübarizə aparılması, davamlı kənd təsərrüfatı, ekosistemlərin qorunması, təmiz nəqliyyat, davamlı su idarəçiliyinə yönəlmiş layihələri maliyyələşdirir (Kandır, Yakar, 2017: 161). Bundan başqa, yaşıl istiqrazlar həmçinin ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların genişləndirilməsi və iqlim dəyişikliyinə azaldılması istiqamətində emissiya edilir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının “İnkişaf etməkdə olan yaşıl istiqrazlar bazarı Hesabatı”na görə, 2020-ci ilə qədər ümumilikdə 226 milyard dollar həcmində yaşıl istiqrazlar buraxılıb ki bu istiqrazların yarısı maliyyə institutları tərəfindən emissiya edilib. Dünya Bankı yaşıl istiqrazların əsas emitentidir. 2008 -ci ildən bu yana 144 milyard dollar dəyərində 164 yaşıl istiqraz buraxılmışdır. Bu istiqrazların təxminən üçdə biri bərpa olunan enerji mənbələri və enerji səmərəliliyi, 27 faizi təmiz nəqliyyat, 15 faiz kənd təsərrüfatı layihələrini dəstəkləmək üçün istifadə edilib (Dünya Bankı, 2020; 45).

İqlim Bondu Təşəbbüsünə görə, 2020-ci ildə yaşıl istiqrazların ümumi buraxılışı təxminən 270 milyard dollar dəyərində olub. 2015 -ci ildən bəri məcmu emissiya 1 trilyon dollardan çoxdur. Həmçinin 2021-ci ildə Avropa Komissiyası “yaşıl” istiqrazların 12 milyard avroluq ilk emissiyasını həyata keçirib. Müddəti 2037-ci ilin 4 fevral tarixində başa çatacaq istiqrazlar üçün verilən ərizələrin məcmu həcmi 135 milyard avrodan artıqdır. Qrafik 1-də 2021-ci ilin birinci yarısında dünya üzrə buraxılmış yaşıl istiqrazların əsas ölkələr üzrə dəyəri vizuallaşdırılmışdır. Qrafikə əsasən sözügedən dövr üçün ABŞ, Almaniya, Fransa və Çin yaşıl istiqraz buraxılışına görə ilk dördlükdə qərarlaşır.

Dəyəri (milyard ABŞ dolları)

Qrafik 1. 2021-ci ilin birinci yarısında dünya üzrə buraxılmış yaşıl istiqrazların əsas ölkələr üzrə dəyəri

Yaşıl istiqrazların fəaliyyət göstərmə prinsipinə gəldikdə, bu istiqrazlar hər hansı digər korporativ və ya dövlət istiqrazları kimi işləyir. Borcalanlar bu qiymətli kağızları ekosistemin bərpası və ya çirklənmənin azaldılması kimi ətraf mühitə müsbət təsir göstərəcək layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə buraxırlar. Həmçinin istiqrazlara, əsasən, vergi güzəştləri və azad olmalarının tətbiq edilməsi bu maliyyə alətinin yaşıl layihələrin maliyyələşdirilməsində etibarlı maliyyələşdirmə mənbəyi olduğunu göstərir. Bu istiqrazlar adətən aktivlərlə əlaqələndirilir və emitent təşkilatın balans hesabatı ilə dəstəklənir, ona görə də onlar adətən emitentlərin digər borc öhdəlikləri ilə eyni kredit reytinginə malik olurlar.

Bu istiqrazların “yaşıl” olmasını şərtləndirən amillər müxtəlif cür tənzimlənsə də əsasən bu meyarlar Beynəlxalq Kapital Bazarları Assosiasiyasının müəyyən etdiyi “Yaşıl İstiqraz Prinsipləri”nə uyğunluq təşkil edir.

YAŞIL İSTİQRAZLARIN FAYDALARI VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Yaşıl istiqrazların faydalarının və təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur. Bu cür tədqiqatlardan biri kimi Maltais və Nykvist (2020) tərəfindən aparılan tədqiqatı—2017-2018-ci illərdə İsveç yaşıl istiqraz bazarının dövlət və özəl sektor nümayəndələri ilə aparılan ətraflı müsahibələrin nəticəsini analiz etmək yerində olardı. Bu tədqiqatda əsas hədəf kütləsi yaşıl istiqraz bazarlarının iştirakçıları olan emitentlər və investorlardır. Təhlildə emitent və investorlar üçün yaşıl istiqrazların maliyyə və qeyri-maliyyə faydaları müsahibələr vasitəsilə aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi Cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır:

Emitentlər	İnvestorlar
İnvestor bazasının genişləndirilməsi	Əsaslı əlavə risk götürmədən xüsusi yaşıl layihələrə və ya aktivlərə investisiya qoymaq
Kapital xərclərinin azaldılması	Müştərilərə və digər maraqlı tərəflərə investisiyaların davamlılığa dəstəyi haqqında hesabatlılığın asanlaşması
Kapitala çıxışın asanlaşdırılması	Müştəriləri şirkətə cəlb etməyin asanlaşması
Brendinqin təşviq edilməsi	Brendinq və müştərilərə yeni premium məhsulların təklif edilməsinin asanlaşması
İstiqraz üzrə ödəməli olduqları aşağı faiz dərəcələrinə görə maliyyə faydası	İxtisaslı və səriştəli işçi heyətinin cəlb edilməsi
Buraxdıqları istiqrazların davamlı inkişafı dəstəklədiyi üçün emitentlərin reputasiyasının artması	Emitentlərlə və təşkilat daxilində davamlılıq üzrə dialoqun təkmilləşdirilməsi
Yüksək tələbat	Təşkilat daxilində davamlılıq perspektivinin daha da inteqrasiya edilməsinin dəstəklənməsi

Cədvəl 1. İstiqraz bazarları üzrə bazar iştirakçılarının hər bir kateqoriyası üçün yaşıl istiqrazların faydaları. (Maltais və Nykvist (2020))

Bu tədqiqata görə, yaşıl istiqrazlar maliyyə faydalarından daha çox qeyri-maliyyə faydaları təmin edir. Lakin yaşıl istiqrazların emitentlər üçün verdiyi maliyyə faydaları, investorların aldığı maliyyə faydalarından daha çoxdur.

Eyni mövzu üzrə Deschryver və De Mariz (2020) tərəfindən aparılan tədqiqatda isə 2019-cu ildə emitentlər, investorlar və brokerlər üzrə 11 ekspertlə aparılmış müsahibələr nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Tərəflər	üstünlük 1	üstünlük 2	üstünlük 3
emitent	Müştərilər/ictimaiyyət ilə əlverişli davamlılıq reputasiyası	Missiya və strateji baxış ilə uyğunluq	Daha böyük və/və ya daha çeşidli investor bazasına çıxış
investor	Müştərilər/ictimaiyyət ilə əlverişli davamlılıq reputasiyası	Açıqlamaya uyğunluğun inkişafı/ gücləndirilməsi	Uzunmüddətli perspektivdə daha davamlı maliyyə gəliri
broker	Müştərilər/ictimaiyyət ilə əlverişli davamlılıq reputasiyası	Daha böyük və/və ya daha çeşidli investor bazasına çıxış	Uzunmüddətli perspektivdə daha davamlı maliyyə gəliri

Cədvəl 2. İstiqraz bazarları üzrə bazar iştirakçılarının hər bir kateqoriyası üçün yaşıl istiqrazların faydaları. (Alonso-Conde və Rojo-Suarez (2020))

Alonso-Conde və Rojo-Suarez (2020) yaşıl istiqrazların maliyyə faydalarını tədqiq etmişdirlər. Bu tədqiqata əsasən investisiyaların maliyyələşdirilməsində bank kreditləri əvəzinə yaşıl istiqrazların istifadəsi bütün hallarda investorlar üçün daha yüksək daxili gəlir dərəcəsi gətirir. Tədqiqatın nəticəsi onu göstərir ki, yaşıl istiqrazların maliyyələşdirilməsi investorlar

üçün güclü maliyyə stimulu deməkdir və bu, onların məqsədlərini dövlət orqanlarının məqsədləri ilə uyğunlaşdırmağa kömək edə bilər.

Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, yaşıl istiqrazların faydaları bir neçə aspektdən böyük potensial ehtiva edir. Belə ki, yaşıl istiqrazlar bizneslər üçün həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə baxımından faydalar təmin edə bilər. Maliyyə faydaları dedikdə daha çox güzəştlər, aşağı faiz dərəcələri, kapitala əlçatanlıq, qeyri-maliyyə faydaları dedikdə isə hesabatlılıq, şəffaflıq və reputasiya nəzərdə tutulur. Bundan başqa yaşıl istiqrazlar bir çox hallarda infrastruktur aktivlərinin likvidliyini yaxşılaşdırmaqla institusional investorların dayanıqlı infrastruktur investisiyalarını artırmağa kömək edə bilər.

Ümumiləşdirsək yaşıl istiqrazların emitentlər üçün investorlar bazasının diversifikasiyası, davamlı maliyyələşdirmənin əlavə mənbəyi, maraqlı tərəflər qarşısında reputasiyanın artması kimi üçün üstünlükləri qeyd edilə bilər.

Yaşıl istiqrazlar həmçinin investorlar üçün də böyük üstünlüklər təmin edir. Yaşıl istiqrazlar ilk növbədə investorlar üçün ətraf mühiti dəstəkləyən maliyyə gəlirləri deməkdir. Bu isə investorların ərzaq təhlükəsizliyi, sağlamlıq, enerji təchizatı və digər prioritet sahələrin davamlı inkişafına töhfə verməsinə şərait yaradır. Həmçinin yaşıl istiqrazlar investorların reputasiyasını yüksəltməklə yanaşı “qəhvəyi” sektorların “yaşıllaşdırılmasına” birbaşa sərmayə qoyuluşunu təmin edir. Bu isə öz növbəsində investorların dövlət, cəmiyyət və digər maraqlı tərəflər qarşısında şəffaflıq və hesabatlılığının artmasına, əlavə risklərin idarə edilməsinin asanlaşdırılmasına yardımçı olur.

Yaşıl istiqrazlara investisiyalar sosial və ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş layihələri maliyyələşdirdiyi üçün şirkətlərin investorları, müştəriləri və ümumilikdə cəmiyyət üçün dəyər yaratmaq üçün bir vasitədir. Yaşıl istiqrazlar institusional investorların maliyyə gəlirlərindən imtina etmədən likvid alətlər vasitəsilə iqlim və ətraf mühitə uyğun sərmayələri dəstəkləmək potensialını artırır. O, sabit gəlirli investisiyaların sosial dəyəri və şəffaflığının artırılmasında da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lakin yaşıl istiqrazların faydaları tək bizneslər və bazar iştirakçıları ilə yekunlaşmır. Yaşıl istiqrazlar həmçinin ictimai sosial və ekoloji fayda gətirir. Belə ki, yaşıl istiqrazlar sayəsində maliyyələşməsi stimullaşan yaşıl layihələr ətraf mühitin qorunmasına da kömək edir. Dünya Bankının 2018-ci il üzrə yaşıl istiqrazların təsir hesabatına əsasən, Dünya Bankının yaşıl istiqrazlarına investisiyalar Meksikada istehlak edilən 1,5 milyon barel neft ekvivalentində karbon emissiyasının azalması üçün meşələrin bərpasını təmin edən, hər il 4,8 milyon ton təmizlənməmiş tullantı suyunun Çində çaylara tökülməsinin qarşısını alan layihələri və 2015-ci ildə Çinin enerji istehlakına ekvivalent qlobal enerji qənaətini dəstəkləmişdir (Dünya Bankı, 2018; 5).

Bütün aparılan tədqiqatlar yaşıl istiqrazların bazar iştirakçıları, cəmiyyət də daxil olmaqla geniş kütlələrə faydalarını vurğulayır. Bütün tərəflərin bu istiqrazlardan əldə etdiyi fayda və onun dərəcəsi müxtəlif olsa da bu maliyyə alətinin zəruri olduğu və ətraf mühitin qorunmasının dəstəklənməsində böyük potensiala malik olduğu aşkardır. Bu faydalar yaşıl iqtisadiyyatın təşviqində təşkilatdaxili davamlılıqdan ictimai faydaya qədər geniş fürsətlər dəhlizi yaradır. Bu da sərmayə, əməkdaşlıq və innovasiya gücünü dərk etməklə yaşıl istiqrazların yenilikçi maliyyə aləti kimi ətraf mühitin qorunmasında istifadəsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

NƏTİCƏ

Ətraf mühitin qorunması və yaşıl iqtisadiyyatın dəstəklənməsi çətinin altında digər sektorlar kimi maliyyə sektoru da böyük potensiala malikdir. Qəhvəyi iqtisadiyyata investisiya qoymaqla yaşıl iqtisadiyyatın canlanmasını gözləmək mümkün deyil. Bu səbəbdən “yaşıl sektorlara” və “yaşıl texnologiyalara” investisiya qoymaq mütləqdir. Ətraf mühitin qorunmasına istiqamətlənmiş investisiyalarda fayda qlobal olsa da xərclər daha çox lokal miqyasda olur. Bu səbəbdən xərclərin “yükünün” və faydanın “mükafatının” tarazlaşdırılması üçün müxtəlif maliyyə alətlərinə zərurət yaranmışdır. Bu alətlərdən biri kimi yaşıl istiqrazların müxtəlif

maraqlı tərəflər və birbaşa bazar iştirakçıları üçün bir çox faydaları var. Yaşıl istiqrazlar bazar iştirakçıları olan investorlar, emitentlər və brokerlər üçün maliyyə və qeyri-maliyyə, ümumilikdə cəmiyyət və dövlətlər üçün ekoloji və sosial fayda verə bilər. Bu səbəbdən yaşıl istiqrazlar üzrə tədqiqatların genişləndirilməsi, ölkələrdə yaşıl istiqrazların tətbiqinin təşviqi, investor və emitentlər üçün məlumatlılığın artırılması və stimullaşdırılma bu sahədə həm əngəllərin üstünlüyə çevrilməsi, həm də ətraf mühitin qorunması və davamlılığın gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Jun, M., Kaminker, C., Kidney, S., & Pfaff, N. (2016). Green bonds: Country experiences, barriers and options. Input Paper In support of the G20 Green Finance Study Group.
2. KANDIR, S. Y., & Yakar, S. (2017). Yeşil Tahvil Piyasaları: Türkiye'de Yeşil Tahvil Piyasasının Geliştirilebilmesi İçin Öneriler. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 26(2), 159-175.
3. Amundi-IFC (2020). Emerging market green bond report. World Bank Group 202005-EM-Green-Bonds-Report-2019.pdf
4. Deschryver, P., & De Mariz, F. (2020). What future for the green bond market? How can policymakers, companies, and investors unlock the potential of the green bond market?. Journal of risk and Financial Management, 13(3), 61.
5. Maltais, A., & Nykvist, B. (2020). Understanding the role of green bonds in advancing sustainability. Journal of Sustainable Finance & Investment, 1-20.
6. The World Bank "Green Bond" Impact Report, 2018.
<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/632251542641579226-0340022018/original/reportimpactgreenbond2018.pdf>
7. Alonso-Conde, A. B., & Rojo-Suárez, J. (2020). On the effect of green bonds on the profitability and credit quality of project financing. Sustainability, 12(16), 6695.

NEW GREEN FINANCE CORRIDORS: BENEFITS OF GREEN BONDS

Amina BAYRAMOVA

SUMMARY

Protecting the environment and supporting the green economy is possible not only through reforms in certain areas, but also through joint activities and harmonization of all sectors. The financial sector supports the green economy and the environment with a variety of financial instruments and services. Such tools and services are combined under the heading of green finance. One of the green financial products aimed at protecting the environment is green bonds. The article examines the role of green bonds for market participants and in supporting environmental protection.

Keywords: green bonds, green finance, sustainable finance, impact, investors, emitents.

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

TEXNİKİ TƏNZİMLƏMƏ SİSTEMİ: İQTİSADI TƏSİR EFEKTLƏRİ VƏ PERSPEKTİV İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

 № 1 (2)

Nurlan HACIZADƏ,
Dissertant,
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
“Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu”,
şöbə müdiri

Texniki tənzimləmə sistemi: İqtisadi təsir effektləri və perspektiv inkişaf meyilləri

Nurlan HACIZADƏ,
Dissertant, İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
“Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu”, şöbə müdiri

XÜLASƏ

Qlobal çağırışların təsiri nəticəsində iqtisadi inkişafa təkan verən müasir alət və vasitələr sırasında yer alan texniki tənzimləmə sisteminin rolu və əhəmiyyəti daha da artmaqdadır. Reallıq belədir ki, səmərəli texniki tənzimləmə tarif tənzimləməsindən daha çox həcmdə ÜDM-in artımını təmin edir. Bunu nəzərə alaraq, aparıcı inkişaf etmiş dövlətlər özünün texniki tənzimləmə institutunu yaradır, optimallaşdıraraq inkişaf etdirirlər. Texniki tənzimləmə institutunun Azərbaycan Respublikasında da qəti formalaşdırılması bir dövlət prioriteti olaraq qarşıda durur. Bu istiqamətdə müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı sahələrdə bir tənzimləyici mexanizm olan texniki rəqlamentlərin də hazırlanması mərhələsinə geniş keçid edilməlidir. Bütün bunları əsas götürərək, məqalədə texniki tənzimləmə institutunun mahiyyətinin, keyfiyyət xarakteristikasının verilməsi, bu sferada xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinin tədqiqi, həmçinin Azərbaycanda da texniki tənzimləmənin institusional sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində təhlil və araşdırmalar öz əksini tapmış və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *iqtisadi inkişaf, texniki tənzimləmə, standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma, uyğunluğun qiymətləndirilməsi.*

GİRİŞ

Bazar tənzimləməsi müxtəlif vasitələri özündə ehtiva edir. Bu sırada yeni institusional təsisat olaraq texniki tənzimləmə sistemi çıxış edir. Onun aksioloji əsasını milli bazarın dünya təsərrüfat sisteminə maksimum inteqrasiyasında məhsullara qoyulan məcburi təhlükəsizlik tələblərinin beynəlxalq norma və qaydalara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi dayanır. Bu dayanış isə nəticə etibarını ilə dövlətin iqtisadi artımı ilə müşayiət olunur.

Texniki tənzimləmə xüsusi bir mexanizm kimi iqtisadi inkişafın yeni mərhələsində dövlət siyasətinin qloballaşan tələblər əsasında formalaşdırılması və reallaşdırılması üçün müasir alət və vasitələri birləşdirir. O, beynəlxalq və yerli bazarda təhlükəli məhsulların və falsifikatların meydana çıxmasını istisna etməyə imkan verən məcburi bir funksiya daşıyır. Texniki tənzimləmə bununla yanaşı, həm də xüsusi bir təhlükəsizlik sistemi yaradır. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, bu mexanizmin tətbiqi ilə həyata keçirilən tədbirlər tarif tənzimləməsindən daha çox həcmdə Ümum Daxili Məhsul - ÜDM-in artımını təmin edir. Bundan irəli gələrək, aparıcı inkişaf etmiş dövlətlər özünün texniki tənzimləmə institutunu yaradır və optimallaşdırır, habelə ondan yerli bazar sferası ilə yanaşı, həm də xarici iqtisadi əlaqələrdə tələblər sisteminin mühüm elementlərindən biri kimi istifadə edirlər.

Texniki tənzimləmə institutunun Azərbaycan Respublikasında da hərtərəfli bərqərar olmasına aktual məsələ olaraq dövlətin prioritet vəzifəsi kimi baxılır. Bu həm də onunla əsaslandırılır ki, texniki tənzimləmənin ölkədə institusional olaraq qəti formalaşdırılması, beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşma əsasında iqtisadiyyatın daha səmərəli və intensiv inkişafına, xüsusən də aparılan islahatların nəticəliyinin artırılmasına təkan verəcəkdir. Bu baxımdan da, məqalədə texniki tənzimləmə institutunun mahiyyəti və keyfiyyət xarakteristikası, bu sferada xarici ölkələrdə təşəkkül tapan müvafiq qanunvericilik təcrübəsinin rolu və əhəmiyyətinin tədqiqi ilə yanaşı, həmçinin Azərbaycan Respublikasında da texniki tənzimləmənin insitusional

sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təhlil və qiymətləndirmələr öz əksini tapmışdır.

TEXNİKİ TƏNZİMLƏMƏ İNSTİTUTUNUN MAHIYYƏTİ VƏ KEYFİYYƏT XARAKTERİSTİKASI

Texniki tənzimləmə insitutunu struktur və mahiyyət etibarilə kompleks və sistemli xarakter daşıyır. Bu təsisat məhsul təhlükəsizliyi tələblərinə və ona aid olan proseslərə, həmçinin məhsulun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təsdiq olunmasının üsul və vasitələrinin seçilməsinə icazə verilməsində və eyni zamanda istehsalçılara qadağaların müəyyən edilməsində iştirakına dair normativ aktları özündə birləşdirir. Ona həmçinin dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi alətlərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutan dövlət tənzimləməsinin bir növü olaraq da baxılmalıdır. Ümumi qiymətləndirmədə texniki tənzimləməyə məhsula olan məcburi tələblərin müəyyən edilməsi, tətbiqi və icrası sahəsində prosesləri, bu tələblərin könüllülük əsasında tətbiqi və nəhayət uyğunluğun qiymətləndirilməsi üzrə iqtisadi, texniki və hüquqi münasibətləri birləşdirən bir sistem kimi yanaşılmalıdır. Göstərilən bu üç elementin birincisi məhsullar üçün texniki rəqlamentlərin qəbulu və tətbiqi yolu, ikincisi standartlaşdırma, üçüncü isə sertifikatlaşdırma və uyğunluq bəyannaməsi verilməklə uyğunluğun qiymətləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Texniki rəqlament (technical regulations) hər hansı bir məhsulun (əmtəənin) xüsusiyyətlərini və ya onunla əlaqədar inzibati müddəalar da daxil olmaqla istehsal prosesləri və metodlarını əhatə edən, icrası məcburi olan sənəddir. O, həmçinin terminologiya, simvollar, qablaşdırma, markalama və ya etiketləmə tələblərini də əhatə edə və ya tamamilə bu məsələlərə həsr oluna bilər. Texniki rəqlamenti mütləq olaraq “standartlaşdırma” (standardization) və “standart” (standard) anlayışlarından fərqləndirmək gərəklidir. Belə ki, standartlaşdırma ayrı-ayrı məmulatların, xammalın, cihazların, müəyyən proseslərin və s. keyfiyyətinin artırılması, istehsalın sadələşdirilməsi və detallarının qarşılıqlı dəyişdirilməsinin yüngülləşdirilməsinin tələb və normalarının müəyyən edilməsindən, habelə obyektlərin təhlükəsizliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş, kütləvi və təkrar istifadə üçün nəzərdə tutulan normativ sənədlərin hazırlanması, qəbulu və tətbiqindən ibarət fəaliyyətdir. Onun əsas vəzifəsi eyni məhsullar üçün vahid normanı müəyyən etmək, nəticədə isə konkret obyektlər üzrə normativ-texniki sənəd - standartlar yaratmaqdır.

Texniki rəqlamenti “texnoloji rəqlament”dən də ayırmaq gərəkdir. Belə ki, texnoloji rəqlamentləri sadə anlaşılan yanaşmada əmək və texnoloji prosesin xəritəsi kimi mülahizə etmək olar. Bu sistemdə nəyin hara və necə hərəkət etdiyi göstərilir. Texnoloji rəqlamentləri əvvəllər texnoloji proseslər də adlandırırıldı. Texnoloji rəqlamentin özünə gəldikdə isə vurğulanmalıdır ki, o, normativ tələblərə cavab verən, texnoloji rejimi təsbit edən, texnoloji proses əməliyyatlarının aparılma qaydasını müəyyənləşdirən və habelə tələb olunan keyfiyyətdə məhsulların buraxılması və istehsalın istismarı üçün şəraitin təmin edən sənəd, normativ toplu olaraq çıxış edir. Bundan əlavə, həmin sənəddə işçilər və ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik tədbirləri nəzərdə tutulur. Texniki rəqlamentlə texnoloji rəqlament fərqliliyini daha kəskin müəyyən etmək üçün həm də texnoloji rəqlamentin növləri, bölmələri və digər rekvizitləri barədə də məsələlərə baxılmalıdır.

Uyğunluğun qiymətləndirilməsinə (conformity assessment) gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, bu normativ sənədlərlə müəyyən edilmiş tələblərin (standartların, texniki rəqlamentlərin və şərtlərin) və ya sifarişçinin qiymətləndirmə obyektinə bildirdiyi tələblərin yerinə yetirilməsinin sübutunu özündə əks etdirir. Uyğunluğun qiymətləndirilməsinin nəticəsinə obyektin uyğun olduğunu və həmişə müəyyən edilmiş tələblərə cavab verəcəyinə dair ciddi sübut kimi yanaşılmalıdır. Uyğunluğun nümayişi tələb və imkanlardan asılı olaraq müxtəlif dərəcədə düzgün və inandırıcı şəkildə həyata keçirilə bilər. Uyğunluğun qiymətləndirilməsi üç funksiyanın ardıcılığı kimi nəzərdən keçirilməlidir: “seçim” (selection), “təyinetmə” (determination) və “uyğunluğun yoxlanılması və təsdiq edilməsi” (review and attestation). Bu məsələ həllini

akkreditasiya sistemi ilə tapır. Akkreditasiya (accreditation) obyektin müəyyən edilmiş meyarlara və göstəricilərə (standarta) uyğunluğunu rəsmi təsdiqləmə prosedurudur [12, 15].

Beləliklə, vurğulanmalıdır ki, müasir sivilizasiya tələbləri baxımında texniki tənzimləmə institutunun effektləri böyükdür. Onun tətbiqi ilə bir tərəfdən bazarda təhlükəli məhsulların meydana gəlməsinin qarşısı alınır, digər tərəfdən isə istehsalçılar üçün inzibati maneələr minimuma endirilir və nəhayət o, iqtisadi inkişafa zəmin olur. Bu sırada texniki tənzimləmənin həm də ümumi dövlət tənzimləməsinin tərkib hissəsi kimi çıxış etməsi də vurğulanmalıdır. Buna görə də, bu və ya digər əhatəli çevrədən iqtisadi ədəbiyyatlarda vətəndaşların sağlamlığının, təhlükəsizliyinin və ətraf mühitin qorunması məqsədi daşıyan sosial tənzimləmə anlayışı da texniki tənzimləmə anlayışına yaxın hesab edilməkdədir.

Texniki tənzimləmə bu keyfiyyət üstünlükləri ilə yanaşı, həm də aktiv rəqabət mühitinin yaradılmasını və innovasiyaların tətbiqini də ehtiva edərək, dövlət sosial-iqtisadi siyasətinin, o cümlədən sənaye strategiyasının həyata keçirilməsi üçün təsirli şəraitin formalaşdırılmasını təmin edir. O, eyni zamanda daxili və xarici ticarətdə haqsız maneələri aradan qaldıraraq, bu əsasda investisiya həcmlərinin artırılmasının əsas amillərindən birinə çevrilir. Bütün bunlarla yanaşı, müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, texniki tənzimləmə sahəsindəki səylər ÜDM-in tarif tənzimləməsi sahəsindəki fəaliyyətlərindən daha çox artım verir.

TEXNİKİ TƏNZİMLƏMƏ SFARASINDA XARİCİ ÖLKƏLƏRİN QANUNVERİCİLİK TƏCRÜBƏSİ

Texniki tənzimləmə hazırkı məqamda qabaqcıl xarici ölkələrin qanunvericiliyində ən dinamik inkişaf edən istiqamətlərdən biridir. Ayrı-ayrı ölkələrin hər birində hüquqi sistemin xüsusiyyətlərini, dövlət idarəçiliyinin təşkilini, texniki inkişaf səviyyəsini əks etdirən xüsusi tənzimləmə modelləri vardır. Bununla belə, həmin ölkələrin əksəriyyətində texniki tənzimləmə sahəsində məcəllələşən vahid kompleks aktlar mövcud deyildir və bu sfera çoxsaylı, əsasən də pərakəndə qanunvericilik aktlarının predmetidir. Yalnız iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində və ya texniki sahələrdə müvafiq sistemləşdirilmiş aktlar fəaliyyət göstərməkdədir. Bəzi ölkələrdə “çərçivə” qanunu texniki tənzimləmələrin hazırlanmasını hökumətə deyil, birbaşa müəyyən nazirlik və idarələrə həvalə edir. Bir özəllik də vardır ki, dünya dövlətlərinin əksəriyyətində texniki tənzimləmə parlament tərəfindən deyil, hökumət və ya müvafiq sahə idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir və bu funksiya nümayəndə qaydada onlara ötürülür [3, 6, s.123-127].

Federativ dövlətlərin əksəriyyətində federasiyalar və federasiya subyektləri (“milli” və “regional” texniki rəqlamentlər) olmaqla iki səviyyəli texniki tənzimləmə sistemi mövcuddur. Onlar bir-birini tamamlayır və tez-tez rəqabətə çıxırlar. Aralarında da demək olar ki, heç bir dəqiq hədd də mövcud deyildir və burada hüquqi tənzimləmə sferası əsasən empirik yolla müəyyən edilir [6, 12].

Bir sıra ölkələrdə bir qayda olaraq, texniki tənzimləmə üçpilləli modeldə qurulur. Birinci mərhələdə hökumət bu və ya digər texniki sferada tənzimləmənin təmin edilməsini nəzərdə tutan “çərçivə” qanunu qəbul edir. İkinci mərhələdə hökumət aidiyyəti nazirlik və ya qurumda müvafiq texniki rəqlamentin işlənməsi öhdəliyi ilə bağlı qərar verir. Üçüncü mərhələdə həvalə edilmiş bu funksiyalar aidiyyəti nazirlik və ya qurum tərəfindən reallaşdırılır [12].

Texniki tənzimləmə institutu təcrübəsi haqqında danışıldıqda, onun başlıca elementi olan texniki rəqlamentlərlə bağlı özəlliklərə də baxılmalıdır. Qeyd olunmalıdır ki, texniki rəqlamentlər normativ aktların iyerarxiyasının aşağı pilləsində dayanır. Bir qayda olaraq, onlar ümumi hüquq normalarını özündə saxlamırlar və qüvvədə olan qanunvericiliyə (qanunvericilik aktlarına və hökumət aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi) yenidən baxılmasını tələb etmirlər. Beynəlxalq təcrübədə texniki rəqlamentlər əsasən iki model üzrə qurulur. Birinci model standartları ehtiva edir. Bu modelə ətraflı texniki təsvirlər (spesifikasiyalar), məhsulların (xidmətlərin) müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğunu təmin edən orqanların sisteminin yaradılması səciyyəvidir. İkinci direktivin modelində əsasən texniki həllərin prinsipləri və

gözlənilən nəticələr və məhsulun (xidmətlərin) təhlükəsizliyinə tələblər formalaşdırılır. Son illərdə ikinci model daha çox istifadə olunur. Bu model bir neçə üstünlükləri özündə birləşdirir [5, 8]. Bunlar sırasında az əməktutumlu işləmə və razılaşdırma prosesi, texniki rəqlamentlərinin texnika və texnologiyaların yenilənməsinin davamlı prosesinə uyğunlaşdırmağa imkan verən geniş çevikli və məsuliyyət tədbirlərini qoruyan böyük fəaliyyət azadlığını göstərmək olar. Həmçinin Avropa İttifaqının direktivləri əsasında texniki rəqlamentlərin hazırlanması və qəbulu zamanı respublikanın istehsal müəssisələrinin texnoloji və texniki imkanlarının nəzərə alınması da mühüm amildir. Belə ki, yüksək texnoloji imkanlara malik Avropa istehsalçısına qoyulan tələblərin qəflətən uzun müddət keçmiş SSRİ və hazırkı Rusiya Federasiyasının "QOST" standartları əsasında məhsul istehsal edən yerli istehsalçıya tətbiqi ona ciddi problemlər yarada bilər. Bu kontekstdə texniki rəqlamentlərin hazırlanması zamanı ictimai müzakirələrin aparılması, ümumilikdə məsələyə hüquqi və fiziki şəxslərin əsaslandırılmış təkliflərinin nəzərə alınması da öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Bir çox ölkələrdə ayrı-ayrı texniki rəqlamentlər mal və xidmət istehsalçıları assosiasiyaları tərəfindən hazırlanır və müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən təsdiq edilir. Bununla belə, texniki rəqlamentlərin işlənməsi zamanı müvafiq təşkilatlar (Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı - İSO, Beynəlxalq Elektrotexniki Komissiyası - İEC, Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı - İTU və s.) tərəfindən hazırlanmış beynəlxalq standartların tələbləri də nəzərə alınır. Bəzi hallarda analoji təşkilatlar regional birliklər çərçivəsində (Avropa İttifaqı - Aİ-də Avropa Standartlaşdırma Komitəsi - CEN, Elektrotexnikada standartlaşdırma üzrə Avropa Komitəsi - CENELEC, Avropa Telekommunikasiya Standartları İnstitutu - ETSİ və digərlərdə) yaradılır. Bir sıra dövlətlərdə texniki rəqlamentlərin işlənilib hazırlanarkən maraqlı tərəflərin, o cümlədən digər nazirlik və idarələrin, həmçinin müəssisələrin onların təsiri altına düşəcək fikirlərinin müəyyən olunması mütləq tətbiqi xarakter daşıyır. Bir vacib xüsusiyyət də odur ki, "milli" texniki rəqlamentlər əsasən iri Trans Milli Korporasiyalar - TMK-lar tərəfindən qəbul edilən "korporativ" texniki rəqlamentlərlə tamamlanır. Buna nümunə olaraq "Simens" konsernini göstərmək olar. Belə ki, həmin TMK bu kimi fəaliyyətləri hazırladığı "Standartlaşdırma, texniki tənzimləmə və uyğunluğun qiymətləndirilməsi: əsas prinsiplər" adlı sənəd üzərində qurur. Beynəlxalq təcrübədə bir çox ölkələrdə öz qanunvericiliyində beynəlxalq standartları inkorporasiya edən (özünə birləşdirir) və ya digər ölkələrin texniki rəqlamentlərini mənimsəyən hallara da rast gəlinir. Bu sırada liderliyi bir çox Latın Amerikasına ölkələrinə şamil etmək olar. Belə ki, onlar ABŞ nazirlikləri və departamentləri tərəfindən hazırlanmış və ya təsdiq edilmiş texniki rəqlamentləri götürmüş və istifadə etməkdədirlər [1, 7, 12, 16, 17].

Texniki tənzimləmə institutunun konkret olaraq ayrı-ayrı ölkələr palitrasına nəzər yetirərkən görürük ki, Rusiya Federasiyasında bu sferadakı əsas tələblər müvafiq qanunda və digər qanunverici aktlarda müəyyən olunmuş iki səviyyəli texniki tənzimləmə sistemi ilə həyata keçirilir. Onun reallaşması üsulları isə texniki rəqlamentlər və ayrı-ayrı nazirlik və təşkilatların tövsiyə məktubları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Analoji yanaşma bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Aİ və Müstəqi Dövlətlər Birliyi - MDB sistemində tətbiq olunur. Digər ölkələrdə, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları - ABŞ və Çin Xalq Respublikası - ÇXR-də bir səviyyəli sistem işləyir və bu ölkələrdə texniki tənzimləmə məcburi xarakter daşıyır [2, 6, 7].

ABŞ-da və Kanadada texniki tənzimləmə ilə bağlı kompleks bir normativ aktlar mövcud deyildir. Bu ölkələrdə texniki rəqlamentlərin hazırlanması müvafiq federal nazirliklərə və idarələrə həvalə olunmuşdur. Bununla belə, ABŞ-da müvafiq texniki rəqlamentlər ayrı-ayrı ştatlar, Kanadada isə bir sıra əyalətlər tərəfindən də hazırlana bilər. Burada bir xüsusi məqam da vardır. Belə ki, ABŞ-da digər ölkələrdə qəbul edilən enerji standartları tanınmır. Eyni zamanda, idxal məhsulları federal və ştatların standartlarının müvafiq tələblərinə cavab verməlidir. Burada texniki tənzimləmə bir çox digər sferalarda da həyata keçirilir. Məsələn, yerin təkinin işlənməsi dağ-mədən və səhiyyə üzrə təhlükəsizlik administrasiyası və digər müvafiq nəzarət orqanları tərəfindən aparılır. Kanadada isə enerji, elektrik enerjisi təhlükəsizliyi, qaz istehlak avadanlıqları üzrə texniki rəqlamentlərin verilməsi ayrı-ayrı əyalətlərin səlahiyyətindədir.

Bundan başqa, texniki tənzimləmənin lazımı unifikasiyası Kanada qaz Assosiasiyası, Kanada Standartlar Assosiasiyası, bir sıra digər milli ictimai birliklər tərəfindən hazırlanmış standartlardan istifadə etməklə təmin olunur. Eyni zamanda, bütün əyalətlərdə Kanada Assosiasiyası tərəfindən hazırlanmış ölkə üzrə vahid elektrik məcelləsi qəbul edilib. Enerji effektivliyi sahəsində texniki tənzimləmənin həyata keçirilməsi ölkənin Təbii Sərvətlər Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Onun səlahiyyətləri enerjiden səmərəli istifadə haqqında qanunun və bu təməldə qəbul edilmiş aktların müddəalarına əsaslanır. Bununla yanaşı, həmin nazirlik soyuducu qurğular, paltaryuyan və qabyuyan maşınlar, elektromotorlar və s. kimi avadanlıqların da effektivliyinin səviyyəsini müəyyən edir [6, 9, 11].

ABŞ-da texniki rəqlamentlərin hazırlanmasında maraqlı tərəflərin (digər nazirlik, idarə, müəssisə və s.) təsiri altına düşəcək fikirlərinin müəyyən olunması mütləqdir. Belə ki, burada texniki rəqlamentlərin hazırlanması İnzibati prosedur qaydaları haqqında qanunla müəyyən edilmiş ümumi normalar çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Məsələn, müvafiq qurumlar "Federal recister"də normativ aktların layihələrinin, o cümlədən texniki rəqlamentlərin hazırlanması haqqında informasiyaları dərc etməlidirlər. Maraqlı tərəf olan müəssisə və təşkilatlar isə nəşr olunan layihələrə dair təklif və şərhlər verə və ictimai dinləmələrdə iştirak edə bilərlər. Normativ aktlar qəbul edildikdən otuz gündən gec olmayaraq qüvvəyə minə bilər. Bu analoji prosedur bir çox digər ölkələrdə - Almaniya Federativ Respublikası - AFR, Böyük Britaniya, Kanada, İsveç, Norveç, Danimarka və sairə təyin olunur [6, 11].

ABŞ və Kanadadan, həmçinin Amerikanın digər ölkələrindən fərqli olaraq, Aİ çərçivəsində ümumavropa və milli texniki tənzimləmə sistemləri mərkəzləşdirilmişdir. Belə ki, Aİ səviyyəsində texniki tənzimləmə üç orqan CEN, CENELEC və ETSİ tərəfindən həyata keçirilir. Həmin orqanlar direktivlərin işlənilməsinə başladıda, üzv dövlətlərin texniki tənzimləmə orqanları öz (milli) standartlarının hazırlanmasını dayandırmalıdır. Ümumavropa texniki tənzimləmə orqanları tərəfindən hazırlanmış direktivlər milli standartlar üzərində üstünlüyə malikdirlər. Ümumavropa standartlarının olmaması halında milli standartlar yalnız onların yaradıldığı dövlətdə deyil, İttifaqın bütün digər dövlətlərində də tanınır. Milli səviyyədə texniki tənzimləmə sahəsində koordinasiya funksiyası AFR-də Almaniya Standartlaşdırma İnstitutu, Fransada Fransız Standartlaşdırma Assosiasiyası, Belçikada Belçika Standartlar İnstitutu, Danimarkada Danimarka Standartlaşdırma Assosiasiyası, İsveçdə İsveç Standartlaşdırma İnstitutu, Polşada Polşa Standartlaşdırma Komitəsi və s. tərəfindən həyata keçirilir. Aİ-ni tərk etmiş keçmiş üzv dövlət Böyük Britaniyada isə müvafiq funksiyalar Britaniya Standartlar İnstitutu tərəfindən aparılır. Müasir mərhələdə Aİ çərçivəsində həm köhnə "texniki spesifikasiyaların" sıxışdırılması, həm də ümumavropa texniki tənzimləməsinə düşən malların (xidmətlərin) dairəsinin genişləndirilməsi hesabına direktivlərin tətbiqi sahəsinin daha da genişləndirilməsi prosesi gedir. Aİ bir tərəfdən malların (xidmətlərin) direktivlərə uyğunluğuna nəzarət tədbirlərini nəzərdə tutur, digər tərəfdən isə onların pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərini müəyyən edir [12, 16].

Bir sıra Latin Amerikasını ölkələrində texniki tənzimləmə sahəsində kordinəedici (əlaqələndirici) funksiyalara malik xüsusi orqanlar yaradılmışdır. Braziliyada belə orqan olaraq Milli Metrologiya, Sənaye Məhsullarının Standartlaşdırılması və Keyfiyyəti İnstitutu, Argentinada Argentina Standartlaşdırma İnstitutu, Kostarikada İqtisadiyyat, Şənaye və Ticarət Nazirliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərən Milli Norma və Standartların Təşkilatı, Panamada Ticarət və Sənaye Nazirliyi nəzdində Standartların və Sənaye Texnologiyalarının Baş Bürosu, Paraqvayda Milli Texnologiya və Standartlaşdırma İnstitutu çıxış edir. Bu ölkələrdə ayrı-ayrı məhsullar üzrə texniki rəqlamentlərin verilməsi aidiyyəti nazirliklər tərəfindən həyata keçirilir. Digər latin amerika dövlətləri olan Kolumbiya və Ekvadorda da bu münasibətlər analogiya təşkil edir. Vurğulandığı kimi bu ölkələrdə texniki rəqlamentləri ABŞ mənşəlidir [6, 10].

AZƏRBAYCANDA TEXNİKİ TƏNZİMLƏMƏNİN MÜASİR İNSİTUSİONAL SİSTEMİ

Müasir texniki tənzimləmə institutu həm qlobal çevrədə və həm də milli müstəvidə gənclik çağlarını yaşır. Bununla belə, tarixin bütün dövrlərində məhsul keyfiyyətinin ölçülməsində texniki tənzimləmə ilə bağlı əlamət və reallıqlar daim mövcud olmuşdur. Onun təkamülü daha çox əsas məqsəd və vəzifəsi eyni məhsullar üçün vahid normanı müəyyən etmək olan standartlaşma ilə əlaqəlikdə irəliləmişdir. Azərbaycan reallıqlarına da bu adekvat olmuşdur. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra respublikada müvafiq siyasət Nazirlər Kabineti tərkibində fəaliyyət göstərən Standartlaşdırma və Metrologiya Mərkəzi tərəfindən aparılmışdır. Bu sahədə köklü dəyişiklikləri təmin edən fəaliyyətlər isə ümummillə lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, onun tərəfindən imzalanmış Fərmanla 2001-ci ildə Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. 2008-ci ildə isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Dövlət Agentliyinin bazasında standartlaşdırma, metrologiya, uyğunluğun qiymətləndirilməsi, akkreditasiya, keyfiyyətin idarə edilməsi və sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahələrində dövlət siyasətini və tənzimləməsini həyata keçirən - Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır [1].

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yanında Texniki Tənzimləmə və Standartlaşdırma üzrə Dövlət Nəzarəti Xidməti, Dövlət Metrologiya Xidməti, Dövlət Akkreditasiya Xidməti və 2013-cü ildə isə Azərbaycan Standartlaşdırma və Sertifikatlaşdırma İnstitutu yaradılmışdır [14, 18].

Sonrakı inkişaf mərhələsində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinin idarəçiliyində "Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu", "Azərbaycan Metrologiya İnstitutu" və "Azərbaycan Akkreditasiya Mərkəzi" adlı publik hüquqi şəxslər - PNŞ-lər yaradılmışdır. Həmin Fərmanla bu PHŞ-lərin saxlanması xərclərinin mənbəyi olaraq fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər, o cümlədən aldığı kreditlər, qrantlar, texniki yardımlar hesabına təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi ləğv edilmiş, yuxarıda qeyd edilən PHŞ-lər həmin yeni yaradılan, mərkəzi icra hakimiyyəti statusuna malik Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyinin idarəçiliyinə verilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, əvvəllər Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yanında "Texniki Tənzimləmə və Standartlaşdırma üzrə Dövlət Nəzarəti Xidməti" texniki tənzimləmə məsələləri ilə məşğul olmuşdur [14].

Hazırda qlobal çağırışlardan doğaraq və milli məhsul buraxılışının artırılması, ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri"ni rəhbər tutaraq Azərbaycanda texniki tənzimləmə sistemində islahatlar daha da dərinləşir və bu istiqamətdə yeni qanunvericilik bazasının formalaşdırılması tədbirləri həyata keçirilir. Artıq biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, rəqabətliyinin artırılması və istehlakçı hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar 2019-cu ilin 30 sentyabrında "Texniki tənzimləmə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunun tətbiqi üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müvafiq Fərman imzalanmışdır [18].

Azərbaycanda texniki tənzimləmənin mövcud institusional sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi baxımdan bu Qanunun analitik təsvirinə zərurət vardır. Belə ki, "Texniki tənzimləmə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu özündə 18 maddədən ibarət 4 fəsili ehtiva edir. Birinci fəsildə Qanunda istifadə olunan əsas anlayışların mənaları, texniki tənzimləmənin məqsədləri və prinsipləri, texniki tənzimləmə sahəsində dövlətin vəzifələri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və habelə Qanunun tətbiq dairəsi kimi maddələr (6 maddə) öz əksini tapmışdır [18]. İnsanların həyat və sağlamlığının,

ətraf mühitin, əmlakın və dövlətin maraqlarının mühafizəsinin təmin edilməsi, istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi, ticarətdə texniki maneələrin aradan qaldırılması, malların rəqabət qabiliyyətliyinin artırılması, təbii ehtiyatlardan və enerji resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi texniki tənzimləmənin məqsədlərini ifadə edir. Qanunda texniki tənzimləmə sahəsində dövlətin vəzifələri kimi isə bu sferada dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, texniki tənzimləmə sisteminin yaradılması və fəaliyyətinin təmin olunması, beynəlxalq əməkdaşlığın reallaşdırılması, texniki rəqlamentlərin qəbulu və təkmilləşdirilməsi, habelə uyğunluğu qiymətləndirən qurumların akkreditasiyasının təşkili və akkreditə edilmiş uyğunluğu qiymətləndirən qurumların fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi təsbitini tapır [18]. Qanunun tətbiq dairəsinə gəldikdə isə göstərilməlidir ki, bu Qanun müəyyən edilmiş hallarda və qaydada mallara, onlarla əlaqəli proseslərə və istehsal metodlarına, habelə həmin malların, onlarla əlaqəli proseslərin və istehsal metodlarının uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətə şamil olunur. Digər tərəfdən isə o, “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərin könüllü tətbiqinə və onların əsasında aparılan uyğunluğun qiymətləndirilməsi fəaliyyətlərinə, insan sağlamlığını təhlükəli qidalardan, heyvan və insan sağlamlığını heyvan xəstəliklərindən və təhlükəli yemlərdən və bitki sağlamlığını zərərli orqanizmlərdən, həmçinin zərərvericilər nəticəsində yarana biləcək digər zərərdən qorumaq məqsədilə məhsullara, onlarla əlaqəli proseslərə və istehsal metodlarına müəyyən edilən məcburi tələblərə, habelə dövlətin təhlükəsizliyi və müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi sahəsinə şamil edilmir [18]. Bundan başqa, Aİ-nin və qonşu ölkələrin texniki tənzimləmə sahəsində təcrübələrinə əsasən televiziya və radio xidmətləri, telekommunikasiya xidmətləri, investisiya xidmətləri, sığorta və təkrarsığorta xidmətləri, bank xidmətləri, pensiya fondlarına aid əməliyyatlar, təhsil standartları, mühasibat uçotu və auditorluq fəaliyyəti, qiymətləndirmə fəaliyyətinin standartları, qiymətli kağızlar üzrə proseslər, dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin standartları, peşə standartları, əməyin mühafizəsi üzrə norma və qaydalar, sanitariya-epidemioloji tələblər (standartlar), ətraf mühitin mühafizəsinə aid tələblər, sənayenin, təhlükəli sənaye obyektlərinin, elektrik enerjisinin təhlükəsiz istifadə tələbləri, kosmik fəaliyyətin təhlükəsizliyinə dair tələblər, texniki tənzimləmənin şamil olunmadığı sahələrə aid edilir. O da nəzərə alınmalıdır ki, Ələt azad iqtisadi zonasında texniki tənzimləmə sahəsində münasibətlər “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir [17-18].

Daha bir xüsusi məqam da nəzərə alınmalıdır ki, müvafiq sahə üzrə texniki rəqlament qüvvəyə minənə qədər həmin sahə üzrə mövcud olan standartlar həm keyfiyyət və həm də təhlükəsizlik müddəalarını məcburi tələb kimi özündə saxlayır və ölkə ərazisində qüvvədədir. Həmin sahə üzrə texniki rəqlament qəbul edildikdən sonra bu standart yalnız keyfiyyət müddəalarını özündə etiva edir, sahənin təhlükəsizlik parametrləri qəbul edilmiş texniki rəqlamentlə tənzimlənir.

Qanunda texniki tənzimləmə sahəsində müvafiq qanunvericiliyin hüdudlarını əks etdirən maddə də yer almışdır. Burada göstərilir ki, “Texniki tənzimləmə sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən, bu Qanundan, “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir” [14, 18].

Qanunun əsas leymotivini onun 2 və 3-cü fəsilələri əks etdirir. Burada texniki rəqlamentlərə dair tələblər və bu tələblər üzrə uyğunluğun qiymətləndirilməsi və həmçinin təsərrüfat subyektlərinə dair tələblərlə bağlı münasibətlərə yer verilmişdir.

Texniki rəqlamentlərə dair tələblər fəslə özündə 4 mühüm maddəni birləşdirir. Burada göstərilir ki, texniki rəqlament üzrə məcburi tələblər malların, onlarla əlaqəli proseslərin və istehsal metodlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşır [18]. Bu isə o deməkdir ki, texniki rəqlamentlər hüdudlara malikdir və onlar yalnız məcburi tələbləri özündə əks etdirir.

Digər tərəfdən milli texniki rəqlamentlər qanunvericiliyin tələbləri ilə yanaşı, beynəlxalq standartlar və ya onların müvafiq hissələri nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır. Onların hazırlanması zamanı regional, dövlətlərarası və xarici dövlətlərin texniki rəqlamentləri, standartları və texniki tənzimləmə obyektlərinə olan tələbləri müəyyənləşdirən digər normativ sənədlərdən də istifadə oluna bilər. Burada xüsusi bir hal da mövcuddur. Belə ki, texniki rəqlamentlər beynəlxalq ticarət üçün lüzumsuz maneələr yartamamalı və ya belə nəticələrə səbəb ola biləcək şəkildə hazırlanmamalıdır. Onlar həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, ölkə ərazisinə idxal edilən mallara tətbiq edilən rejimin yerli və ya digər ölkə mənşəli oxşar mallara tətbiq edilən rejimlə eyniliyini təmin edən formada tərtib edilməlidir [18]. Qanunun bu fəslində texniki rəqlamentlərin qüvvəyə minməsi, strukturu və məzmununa dair tələblər, istinad edilmiş standartlar və texniki şərtlər və habelə beynəlxalq, regional, dövlətlərarası və xarici dövlətlərin texniki rəqlamentlərinin qəbul edilməsi ilə bağlı müddəalar da öz əksini tapmışdır. Burada texniki rəqlamentdə müəyyən edilmiş əsas tələblərin təmin olunması məqsədilə istinad edilmiş standartların siyahısının təsdiqi və onların rəsmi internet saytında yerləşdirilməsi üzrə də tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur [14]. Vurğulanmalıdır ki, Qanunla qeyri-qida məhsullarına müvafiq texniki rəqlamentlərin tətbiqi dövlət tərəfindən müəyyənləşdiriləcəkdir. Bu isə öz növbəsində keçmiş SSRİ-nin, hazırkı Rusiya Federasiyasının "QOST" standartlarının texniki rəqlamentlərlə əvəz olunmasına zəmin yaradacaqdır. Reallıq belədir ki, "QOST" standartlarının tələblərinə uyğun malın hazırlanmasında yenilikçi yanaşmanın tətbiq olunması mümkünsüzdür. Texniki rəqlamentlərlə isə məhsulun hazırlanmasında yeni innovativ yanaşma asanlaşacaq, istifadə edilən xammalın digər xammalla rahat əvəz edilməsi mümkün olacaqdır. Digər tərəfdən Azərbaycan istehlakçısı ilə AI məkanında yaşayan şəxsin istehlak edəcəyi məhsulun standartlarında fərq qalmayacaqdır. Yəni bu məkanda qeyri-qida təyinatlı məhsulun keyfiyyət və standartı ilə Azərbaycan vətəndaşının istehlak etdiyi məhsula yanaşma eynilik təşkil edəcəkdir. Belə vəziyyət isə istehlakçı hüquqlarının qorunması mükəmməliyini təmin edəcək, milli və yerli məhsullara inamı daha da artıracaqdır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan sahibkarının istehsal etdiyi qeyri-qida malları AI-də istehsal olunan mallarla eyni uyğunluq səviyyəsinə malik olacaqdır.

Təsərrüfat subyektlərinə dair ümumi tələblərlə bağlı maddələrə nəzər yetirdikdə görərik ki, prosedura uyğun olaraq, istehsalçı hələ istehsal mərhələsində, əmtələri realizə edilməzdən və ya istismara verilməzdən əvvəl malın, onunla əlaqəli prosesin və istehsal metodunun uyğunluğunun qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Xaricdə olan istehsalçılar Azərbaycanda malların uyğunluğunun qiymətləndirilməsi ilə bağlı tələblərə riayət olunması üzrə işləri səlahiyyət verdikləri şəxsə və ya şəxslərə həvalə edə bilərlər. Burada vacib məqamlardan biri də odur ki, qanunun və texniki rəqlamentlərin tələblərinə uyğun olmayan və ya texniki rəqlamentdə nəzərdə tutulmuş üsulla uyğunluğu qiymətləndirilməmiş malları istehsal etmək, satmaq, idxal etmək və ya istifadə etmək qadağandır [18].

Qanunun sonuncu 4-cü fəslə yekun müddəaları əks etdirir. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, texniki tənzimləmə sahəsində bildiriş və məlumatların verilməsini təmin etmək məqsədi ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşən Məlumat mərkəzi təsis edilir. Həmin mərkəz isə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq ölkə xaricindəki aidiyyəti orqanlara texniki rəqlamentlərin və uyğunluğun qiymətləndirilməsi prosedurlarının layihələri və təklif olunan dəyişikliklər haqqında bildirişlərin, hazırlanmış texniki rəqlamentlərin, standartların və uyğunluğun qiymətləndirilməsi prosedurlarının layihələrinə dair rəyin verilməsini təşkil edir. Habelə, Azərbaycanın üzv olduğu regional standartlaşdırma təşkilatları və respublikanın standartlaşdırma, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və akkreditasiya üzrə tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr barədə məlumatların verilməsi, xarici texniki rəqlament, uyğunluğun qiymətləndirilməsi prosedurları və xarici ölkələrə məxsus milli standart layihələrinə dair ölkənin müvafiq qurumlarına məlumatın verilməsini də təmin edir. Bu fəsilə həmçinin Qanunun və texniki rəqlamentlərin tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət və onun

qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar tədbirlər barədə də müddəalara yer verilmişdir [18].

“Texniki tənzimləmə haqqında” Qanununun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında Qanunun bir sıra maddələrində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin kim tərəfindən həyata keçiriləcəyi və habelə texniki rəqlamentlərin hazırlanması, ekspertizası, qəbulu, onlarda dəyişikliklər edilməsi, uyğunluq sertifikatının və bəyannaməsinin formasının hazırlanması və onların reyestrlərinin aparılması, uyğunluq nişanının forması, uyğunluq nişanından istifadə, texniki rəqlamentlər üzrə xaricdə verilmiş uyğunluq sənədlərinin tanınması, istehlak bazarlarında texniki rəqlamentlərin tələblərinə uyğun olmayan mallara qarşı nəzarət tədbirlərinin görülməsi və məlumat mərkəzinin yaradılması ilə bağlı 7 qaydanın hazırlanması, həmçinin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, texniki tənzimləmənin tətbiq edilə bilinməyəcəyi sahələrin (halların) müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması tapşırıqları verilmişdir. Bundan başqa, burada Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən əlahidə bir Qanun layihəsinin hazırlanması və həmin Qanundan irəli gələn digər məsələlərin həlli ilə bağlı tapşırıqlar da nəzərdə tutulmuşdur [18].

“Texniki tənzimləmə haqqında” Qanunu ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdırarkən bir məqamın da xüsusi qeyd olunmasına ehtiyac vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Ümumdünya Ticarət Təşkilatı - ÜTT-nin üzvü deyildir. Bunun da öz səbəbləri vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev bu barədə demişdir “...nə üçün Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmur? Bunun səbəbləri vardır və səbəblərdən ən birincisi yerli istehsalçının müdafiəsidir, Azərbaycan bazarının qorunmasıdır. Biz, ilk növbədə, öz fermerlərimizə, şirkətlərimizə şərait yaratmalıyıq. Yoxsa biz öz bazarımızı, necə deyərlər, açsaq və buraya keyfiyyətsiz, ucuz xarici məhsullar sərbəst şəkildə buraxılsa, o zaman yerli istehsal öləcəkdir, kəndli zərər çəkəcəkdir. Ona görə, biz buna getmirik. Mən bu gün də demək istəyirəm ki, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olacağıq, ancaq nə vaxt, onu biz bilirik. O vaxt ki, Azərbaycanda həm kənd təsərrüfatında, həm sənaye sahəsində ixracyönümlü məhsullar üstünlük təşkil edəcəkdir, o vaxt biz Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olacağıq...” [13. 15]. Bu realıqdan çıxış edərək Qanunda ÜTT və həmçinin Aİ modeli üzrə mövcud prinsip və tələblər nəzərə alınıb. Ümumilkdə bütün bunlar nəticəvi olaraq insanların qeyri-qida sahəsinə məxsus olan mallarla təmasında sağlamlıq və təhlükəsizliyi təmin ediləcək, sahibkarlıq subyektləri arasında rəqabət güclənəcək, həmçinin enerji resursları və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə daha da təkmilləşəcəkdir.

NƏTİCƏ

Texniki tənzimləmənin mahiyyəti, məzmunu, habelə onun iqtisadi təsir effektləri və perspektivliyi üzrə apardığımız təhlil və qiymətləndirmələr göstərir ki, o, geniş aspektdə məhsula olan tələblərin məcburi və könüllülük əsasında tətbiqinin müəyyənləşdirilməsi və uyğunluğun qiymətləndirilməsi sahəsində hüquqi münasibətləri reallaşdıraraq, iqtisadi inkişafa təkan verən yeni güclü bir institusional sistem olaraq çıxış edir. O, bir çox sahələrdə özünün reallaşma mexanizmi - texniki rəqlamentlərin köməyi ilə mövcud standartlardan preroqativlərini ayırmaq və həm də yeni strukturlu sistemlər yaratmaqla müstəqil tələbli iqtisadi alətə çevrilir.

Texniki tənzimləmə institutunun geniş təsisatlandırıldığı xarici ölkələrin təcrübəsi bu sistemdə müvafiq forma müxtəlifliyini ortaya qoyur. Həmin formaların keyfiyyət xarakteristikasına baxdıqda isə aşağıdakı əsas tendensiyaları ayırmaq mümkündür:

Əksər dünya dövlətlərində texniki tənzimləmə vahid kompleks aktları deyil, pərakəndə şəkildə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin qanunvericilik aktlarını ehtiva edir. Federativ dövlətlərin əksəriyyətində isə aralarında heç bir dəqiq hədd olmayan, lakin bir-birini tamamlayan, rəqabət yaradan və əsasən də empirik yolla müəyyən edilən milli və regional olmaqla ikili səviyyəli texniki tənzimləmə sistemi mövcuddur;

Bir qayda olaraq, bir sıra ölkələr texniki tənzimləmə sistemini “çərçivə” qanununun qəbulu, aidiyyəti mərkəzi dövlət qurumları tərəfindən texniki rəqlamentlərin işlənməsi və reallaşdırılması çevrəsində üçpilləli model üzərində, digərləri isə əlaqələndirici funksiyalara

malik xüsusi orqanlar - institutlar yaratmaqla təmin edirlər. Bəzi hallarda bu sistem regional birliklər çərçivəsində qurulur;

Ayrı-ayrı texniki rəqlamentlərin mal və xidmət istehsalçıları assosiasiyalarda hazırlanaraq müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən təsdiq olunan və həmçinin "milli" texniki rəqlamentlərin TMK-lar tərəfindən qəbul edilən "korporativ" texniki rəqlamentlərlə tamamlandırılan ölkələr qrupu da mövcuddur. Ölkələr də vardır ki, onlar digərlərinin texniki rəqlamentlərini inkorporasiya edərək özünüküləşdirmişdir. Bütün hallarda texniki rəqlamentlərin işlənməsi zamanı müvafiq sahəvi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış standartların tələbləri nəzərə alınır.

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, ayrı-ayrı ölkələrdə texniki tənzimləmələr, standartlar və uyğunluğun qiymətləndirilməsi prosedurlarının qəbul edilməsi həm də texniki baryerlər (manələr) yaradır. Ona görə də, bu sahədə mövcud sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri, iqlim şəraiti, milli ənənələr, zövq yanaşmaları və s. bu kimi vəziyyətlər həmin ölkələrdə formalaşdırılan rəqlamentləri, standartları və prosedurları fərqli şərtləndirə bilər.

Yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuş texniki tənzimləmə institutunun Azərbaycan Respublikasında da qəti qərarlaşması bir dövlət prioriteti kimi çoxsaylı vəzifələri qarşıda qoyur. Bu istiqamətdə artıq müvafiq normativ bazanın formalaşdığını, çərçivə qanununun və digər hüquqi aktların qəbul edildiyini nəzərə alaraq, tezliklə sahəvi texniki rəqlamentlərin hazırlanması mərhələsinə keçid edilməlidir. Bu işlərin koordinasiya və səmərəli aparılmasında isə əlahiddə konsepsiyanın, həmçinin müvafiq dövlət proqramının da hazırlanmasına böyük zərurət vardır. Həmin konsepsiya işlənərkən isə ölkənin artan potensialı, inkişaf meyilləri, sosial-iqtisadi və coğrafi parametrləri, istehsal münasibətləri, xarici əlaqələr sferası və bütün sahələrdə aparılan islahatlar strategiyası ilə bağlı çoxsaylı adekvat amillər nəzərə alınmalı və o ümümsistem xarakteri daşıyaraq iqtisadiyyatın digər alt sahələrini də genişliklə əhatə etməlidir. Eyni zamanda, bu işlər dövlət orqanlarının və şirkətlərin maraq balansını və tərəfdaşlığı üzərində qurulmalı, dəqiq mexanizmlər və xüsusi müvafiq koordinasiya qurumu ("delivery unit") tərəfindən nizamlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarov A.M. Metrologiya, standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma. Ali Texniki Məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2012, 525 s.
2. Okrepilov V.V. Economics of quality for sustainable development. St.Petersburg, Publishing House of Peter the Great St. Petersburg Polytechnical University, 2015, 302 p.
3. Ragnar Nurkse: Trade and Development. London-New York: 2009, p. 504.
4. Голуб О.В. Стандартизация, метрология и сертификация. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2009, 335 с.
5. Джуран Дж. Качество в истории цивилизации. Эволюция, тенденции и перспективы управления качеством. В 3-х томах. М.: Стандарты и качество. 2015.
6. Лафитский В.И. и др. М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ: ИНФРА-М, 2014, 245 с.
7. Матушкина И.Ю., Онищенко Л.А. Техническое регулирование: технические регламенты и стандартизация. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018, 208 с.
8. Назаров В.Н., Карабегов М.А., Мамедов Р.К. Основы метрологии и технического регулирования. СПб: СПбГУ ИТМО, 2008, 110 с.
9. Техническое регулирование (под. ред. В.Г.Версана, Г.И.Элькина). М.: Экономика, 2008, 678 с.
10. Цапко Е.А. Основы технического регулирования. Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2013, 287 с.

11. <https://www.smolnews.ru/news/425791> - Ю.В.Наторова. Техническое регулирование в зарубежных странах: основы и принципы.
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/tehniceskoe-regulirovanie-v-zarubezhnyh-stranah/viewer> - Лафитский В.И. Техническое регулирования в зарубежных странах
13. Dünya Ticarət Təşkilatı.
14. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
15. www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı
16. www.europa.eu.int - EU - Avropa İttifaqı
17. www.itu.int- Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı
18. www.e-qanun.az. - Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları.

SYSTEM OF TECHNICAL REGULATION: ECONOMIC IMPACT EFFECTS AND PERSPECTIVE DEVELOPMENT TRENDS

Nurlan HAJIZADEH

ABSTRACT

As a result of the impact of global challenges, the role and importance of the technical regulation system, which is among the modern tools and tools that stimulate economic development, is increasing. The reality is that effective technical regulation provides Gross domestic product - GDP growth in greater volumes than tariff regulation. Taking this into account, the leading developed countries create their own Institute of technical regulation, optimize and develop it. The definitive formation of the Institute of technical regulation in the Republic of Azerbaijan is also a state priority. Despite the creation of the relevant regulatory and legal framework in this direction, it is necessary to move to the stage of preparation of technical regulations, which are a regulatory mechanism in various areas. Based on all these, the article reflects the essence and quality characteristics of the Institute of technical regulation, study of the legislative practice of foreign countries in this sphere, as well as analysis and research on the current state of the institutional system of technical regulation in Azerbaijan, and relevant proposals were put forward.

Key words: *economic development, technical regulation, standardization, certification, conformity assessment.*

**“İQTİSADI İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal**

**VƏTƏNDAŞ
MÜRACİƏTLƏRİNİN QƏBUL
EDİLMƏSİ VƏ BAXILMASI
SAHƏSİNDƏ BLOKÇEYN
TEKNOLOGİYASININ
TƏTBİQİ**

 № 1 (2)

**Elçin HÜSEYNZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük
Komitəsi**

Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsində blokçeyn texnologiyasının tətbiqi

Elçin HÜSEYNZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi

XÜLASƏ

Bu məqalədə vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsində paylanmış reyestr texnologiyasının tətbiqinin müqaisəli təhlili aparılır, biznes prosesini tənzimləyən əsas göstəricilər müəyyən edilərək tranzaksiyaların və blokların zəncirə əlavə olunması prosesi öyrənilir, heş-funksiyanın, konsensus əldə etmək üçün əhəmiyyətə əsaslanan sübut alqoritminin və ağıllı müqavilələrin istifadə olunması nəzərdən keçirilərək tətbiq mexanizmləri təklif olunur. Aparılan təhlil, geniş miqyasda vətəndaş müraciətlərini əhatə edən, dövlət və müstəqil qurumların, vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai birliklərin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin və digər maraqlı tərəflərin birgə fəaliyyətini təşkil edən ssenari üçün paylanmış reyestr sistemlərini universal həll hesab edilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: blokçeyn, vətəndaş müraciətləri, kargüzərliq, elektron sənəd dövriyyəsi, heş-funksiya, əhəmiyyətə əsaslanan sübut alqoritmi, ağıllı müqavilə.

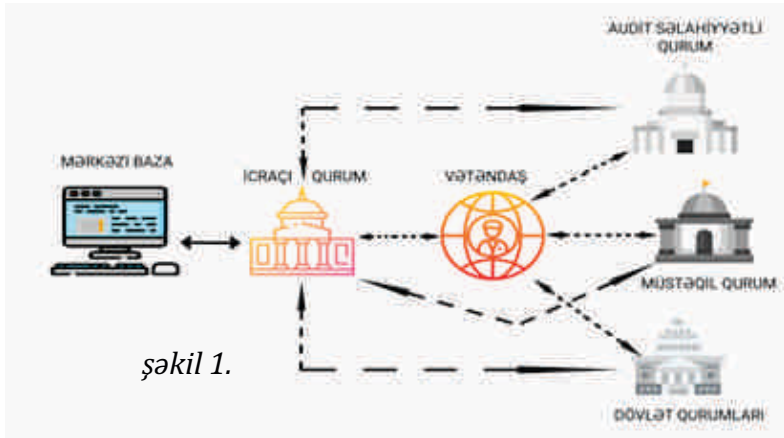
Azərbaycan Prezidenti ölkənin demokratik təsisatlarının daha da möhkəmləndirilməsinə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının daha yaxşı təmin edilməsinə, insanların arzu və istəklərini, eyni zamanda, cəmiyyətin problemlərini özündə əks etdirən vətəndaş müraciətlərinə diqqətin artırılmasına böyük əhəmiyyət verir. Vətəndaşlara qayğı və diqqət gündən-günə artırılır, onların Konstitusiyaya hüquqlarını daha yaxşı təmin etmək üçün ulu öndər Heydər Əliyevin başladığı böyük işlər onun ideyalarını əzmlə həyata keçirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir (1).

Dünyada tətbiq olunan ən müasir texnologiyaların respublikamıza gətirilərək onların müxtəlif sahələrdə, o cümlədən dövlət idarəetmə strukturlarında tətbiqinə böyük əhəmiyyət verən ölkə Prezidentinin tapşırığına uyğun olaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində respublikada yaradılmış güclü potensial vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılmasını yüksək keyfiyyətlə həyata keçirilməsi üçün lazımı imkanlar vermişdir (2).

Bu sahədə müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi vətəndaşların müraciətlərinə vaxtında baxılıb cavab verilməsini, onların icra müddətlərinə əməl olunmasını, müraciətlər əsasında geniş təhlillər aparılmasını təmin edərək, eyni zamanda, tam şəffaflığı və informasiya təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir.

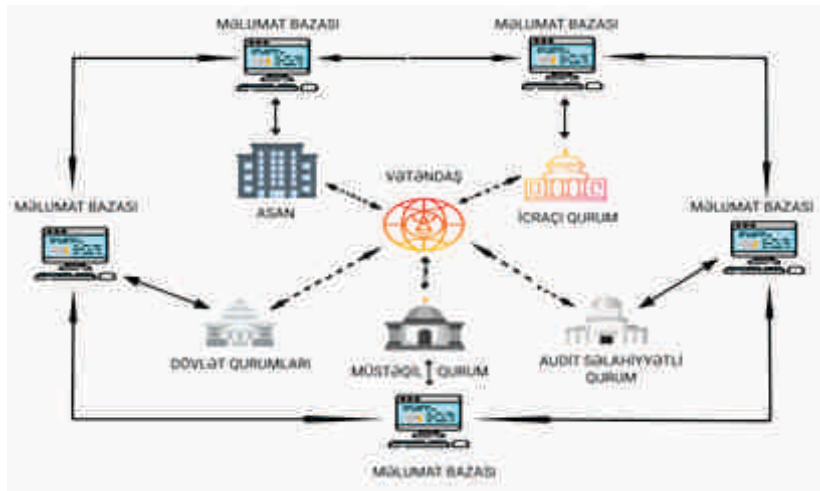
Hal-hazırda vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsinin rəqəmsallaşdırılması məqsədi ilə əksər hallarda mərkəzləşdirilmiş məlumat bazalardan istifadə olunur. Müraciətin baxılmasının biznes prosesinə nəzər yetirsək standart ssenari müşahidə olunacaqdır. Vətəndaş dövlət qurumuna rəsmən müraciət edir, müraciət qurumun mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasında qeydiyyatı alınır və bütün proses qurumun daxili icraatında aparılır. Müraciət edən şəxs və üst qurumunun səlahiyyətli auditoru icraatın aparılmasını real vaxtda görmür, təfərrüatları haqqında xəbərsizdi, nəticədə baxılma prosesinin şəffaflığı və ədalətliliyi şübhə altında qalır. Biznes prosesinin sonunda vətəndaşa müraciətə baxılmasının nəticəsini əks etdirən rəsmi cavab təqdim edilir (şəkil 1).

Mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasının müsbət tərəfləri kimi idarəedilməsinin rahatlığını, sistemə giriş hüquqlarına nəzarət və məlumatların bütün şəbəkə üzvləri tərəfindən vahid nöqtədən əldə edilməsini qeyd etmək olar. Lakin, mərkəz funksiyasını həyata keçirən qurumun etimadlılığının bütün şəbəkə üzvləri tərəfindən tanınması, fərqli elektron sistemlərdən müraciət

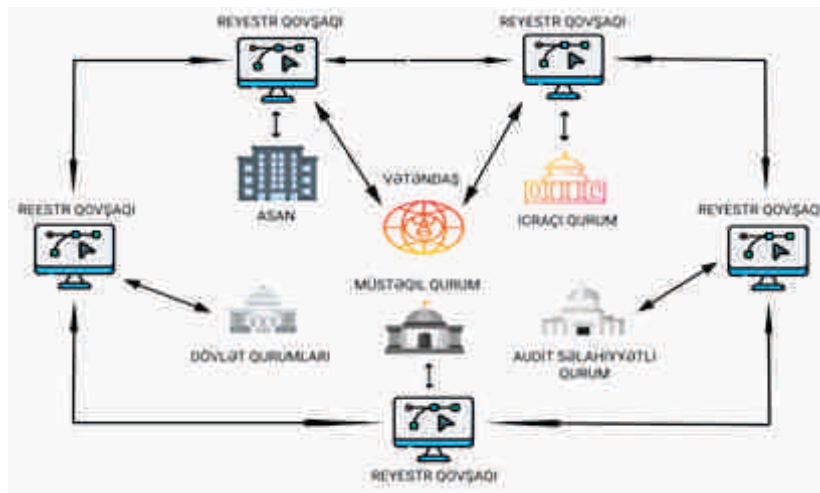

lən tərəflərin inteqrasiya problemi, mumi bazanın yerləşdirilməsi üçün tisaslaşdırılmış avadanlıqların alınması ə sistemin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə əlavə xidmətlərin saxlanması üçün külli miqdarda xərclənən vəsaitlər u həllin tətbiq perspektivlərini əmiyyətli dərəcədə azaldır. aranan problemlərin bir qismini əyılmış məlumat bazalarının tətbiqi ə aradan qaldırmaq olar (şəkil 2).

Nəticədə sistemə giriş hüquqlarına nəzarət asanlaşır və fərqli elektron sistemlərin inteqrasiya problemi aradan qalxır. Lakin bazaların sinxronlaşdırılması zamanı yaranan münaqişələrin və şəbəkə uğursuzluqlarının emalı, istismarın mürəkkəbliyinin artırılmasına səbəb olaraq məlumatların bütövlüyünə təhlükə yarada bilər (3).

Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsinin rəqəmsallaşdırılmasında yeni səhifəni, özündə tranzaksiyalar jurnalını əks etdirən paylanmış reyestr açma bilər (şəkil 3).

Reyestrə aparılan hər bir tranzaksiya son duruma təsir göstərir. İştirakçılar arasında paylanmış konsorsium şəbəkələri reyestrə aparılan istənilən dəyişiklikləri real vaxt rejimində müşahidə edə bilər. Qovşaqlar arasında məlumatların sinxronlaşdırılması üçün konsensus

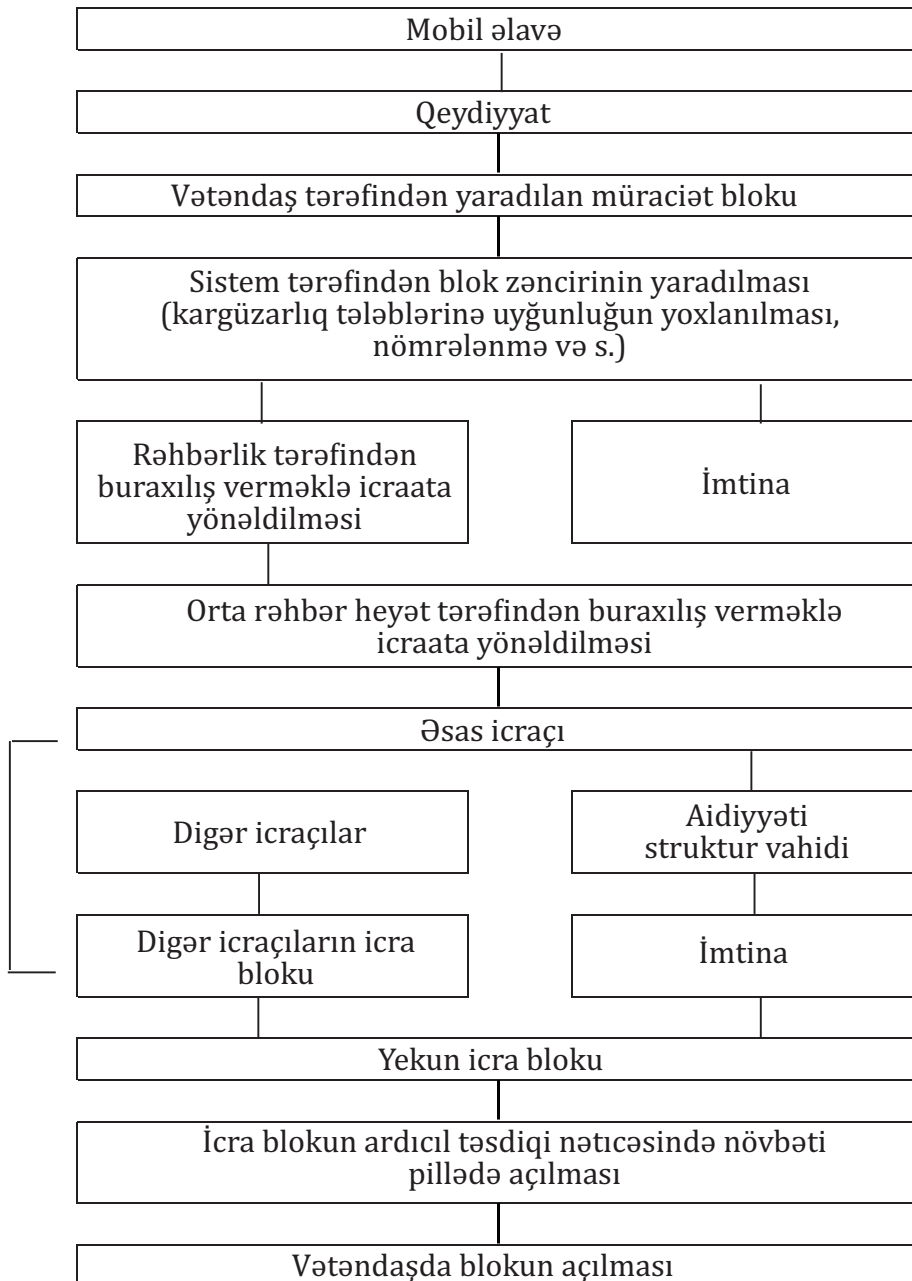

qaydaları, üzvlərin arasında etibarlılığın artırılması üçün işə şifrələnmə istifadə olunur. Bu, öz növbəsində fərdi üzvlərin və ya üzvlərin kiçik bir hissəsi tərəfindən jurnalın dəyişdirilməsinin qarşısını alır. Geniş əhatə dairəsi olduğuna görə vahid idarəetmə mərkəzin və tənzimləmə qaydalarının tətbiq edilməsi mümkün olmayan, vətəndaş müraciətlərinin qeydiyyatını aparan daxili bazalara malik dövlət qurumları və hüquqi şəxsləri, xərclərə qənaət məqsədilə vahid qeydiyyat mərkəzi olmayan şirkətləri və fiziki şəxsləri, sahə üzrə nəzarət hüququna malik olan üst qurumları özündə birləşdirən sahə üçün paylanmış reyestr sistemi uyğun həll hesab oluna bilər.

Sistemin istifadə edilməsi mərkəzi idarəçilik zərurətini aradan götürür. Daxili qovşağı olan hər bir üzv reyestrin personal nüsxəsini əldə edərək öz sistemləri ilə inteqrasiyasını təmin etmək, ehtiyac yarandıqda geniş təhlil və audit keçirmək hüququna malikdir. Eyni zamanda, bütün üzvlər tərəfindən daxili qovşaqların yaradılması şərt deyil, qovşaqlar əlaqəli istifadə oluna bilər.

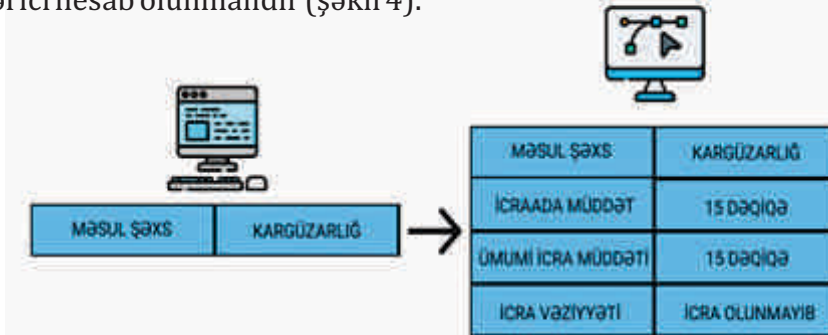
Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması üçün açıq buraxışlı publik paylanmış reyestr sistemini əsas götürmək olar. Sistem daxili legitimliyin, etibarlılığın və istifadəçi hüquqlarının sübutu kimi səhmlərə əsaslanan sübut (Proof of Stake - PoS) alqoritminin istifadəsi mümkündür.

Biznes prosesini tənzimləyən texnoloji sxem (4)

Paylanmış reyestr sistemi məlumatlar durumunu əks etdirən bazadır. Sistem, daxilə aparılan tranzaksiyaları, məlumatlar durumunun dəyişdirilməsi üçün istifadə edir. Biznes prosesini tənzimləyən texnoloji sxemə nəzər salaraq durumu dəyişə bilən əsas göstəriciləri müəyyən etmək mümkündür. Məsul tərəf, icraçılarda icrada olan müddət, ümumi icra müddəti və icra vəziyyəti göstəriciləri icra prosesində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müraciətin baxılması vəziyyətinin nəzarətdə saxlanması, icraçıların məsuliyyətinin artırılması məqsədilə icraatı həmin mərhələdə aparın məsul şəxs real vaxt rejimində bilinməlidir. Qanunvericilə icraat aparılma müddətləri sət çərçivələrə salındığı, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasında müraciətə baxılma vaxtının əsas amil olduğu nəzərə alınaraq, hər bir icraçının icraat apardığı müddət və ümumi icra müddəti bazada tranzaksiya kimi öz əksini tapmalıdır. Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması prosesini tamamlayan icra vəziyyəti göstəricisi real vaxt rejimində icraatın vəziyyətini göstərir və daimi nəzarət altında olaraq yüksək prioritetə malik olan göstərici hesab olunmalıdır (şəkil 4).

şəkil 4.

Vətəndaş mobil əlavəyə daxil olaraq müraciəti ilə blok zəncirini yaradır. Əlavənin imkanlarına müvafiq olaraq faylı ya sistem daxili və ya sistemdən kənar yerləşdirilməsi həyata keçirilir. Blok yaranaraq müraciət ünvanlandığı qurum icraçı qurum kimi müəyyənləşir və qurumun kargüzarlığının aparılmasına cavabdeh struktur vahidi məsul şəxs təyin edilir. Texnoloji sxemə müvafiq olaraq hər dəfə əsas göstəricilərin dəyişməsi baş verdikdə sistemə yeni tranzaksiya yönəldilir (şəkil 5).

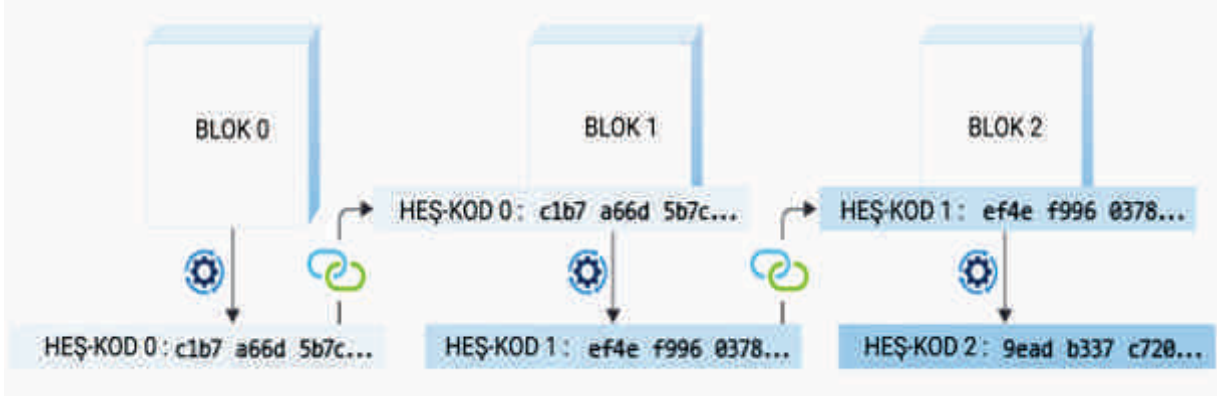
şəkil 5.

Paylanmış reyestr sisteminin cari vəziyyəti tətbiq olunan tranzaksiyaların ardıcılığıdır. Bazaya yönəldilən yeni tranzaksiyalar paylanmış reyestr sisteminin tranzaksiyalar qovşağına yönəldilir. Qovşaq tranzaksiyanı sistemin bütün iştirakçı qovşaqları arasında yayır. Nəticədə bütün iştirakçı qovşaqlar reyestrin personal nüsxəsini əldə edir.

Məlumatların dəyişməzliyinə əmin olmaq üçün paylanmış reyestr sistemi kriptografik heşləmə funksiyasını (heş-funksiya) istifadə edir. Heş-funksiya müəyyən alqoritm şəklində realizə edilən, ixtiyari uzunluqlu giriş məlumatlar massivini, uzunluğu çərçivəyə salınmış çıxış bit sətirinə (heş-kod) çevirən funksiyadır (5). Heş-kodu rəqəmsal barmaq izi kimi qələmə vermək olar.

Bloktan giriş məlumatlar massivi kimi istifadə edəndə çıxışda unikal heş-kod generasiya olunacaq. Blokun zəncirə əlavə edilməsi məqsədi ilə yeni yaradılan blokun heş-koduna əvvəlki blokun heş-kodu əlavə edilir. Nəticədə müəyyənləşdirilmiş ardıcılıqla yerləşdirilən dəyişilməz tranzaksiyalar zənciri yaradılır (şəkil 6). Zəncirdəki hər hansı bir blok dəyişərsə, sonrakı blokun heş-kodu əvvəlkindən fərqlənəcək və standart təftiş zamanı uyğunsuzluq aşkar ediləcəkdir.

şəkil 6.

Yeni blokun ümumi zəncirə əlavə olunması zamanı tranzaksiyanın legitimliyi konsensus mexanizmlə təsdiq olunmalıdır. Konsensus paylanmış reyestr sisteminin iştirakçıları arasında etimad və etibarlılığı yaradır, bütün mərkəzləşdirilməmiş qovşaqlardakı məlumatların eyni duruma gətirilməsini təmin edir.

Məlumatların və ya məsuliyyətin ötürülməsi zamanı ardıcılıq vacib əhəmiyyət kəsb edir. Konsensus, tranzaksiyaların ardıcıl sıralanmasını və reyestr sisteminin bütövlüyünü təmin edir. Razılaşma alqoritmi çərçivəsində tranzaksiya qrupları blok şəklində yoxlanılır. Şəbəkə blokun zəncirə daxil olub-olmaması barədə razılıq əldə etməlidir.

Biznes prosesini tənzimləyən texnoloji sxem üçün təklif olunan səhmlərə əsaslanan sübut (Proof of Stake - PoS) alqoritmin istifadəsi zamanı tranzaksiyaların legitimliyinin yoxlanması bir neçə amilin kombinasiyası əsasında seçilən xüsusi qovşaqlar, validatorlar tərəfindən həyata keçirilir. PoS yüksək effektivliyinə görə müasir paylanmış reyestr sistemlərində aktual istifadə alqoritmi hesab olunur (6).

PoS alqoritmin geniş istifadə olunması müxtəlif variasiyaların mövcudluğuna səbəb olub. Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması prosesi üçün PoS texnologiyasının kombinə istifadəsi variantlarından biri, əhəmiyyətə əsaslanan sübut (Proof-of-importance, PoI) alqoritmi maraqlıdır.

PoI alqoritmi zamanı tranzaksiyaların legitimliyinin yoxlanması hüququnu əldə etmək ehtimalını yaradan üç əsas komponent:

1. Vətəndaş müraciətləri bazasının həcmi;
2. Bazadaxili aparılan tranzaksiyaların sayı;
3. Validatorun qovşaq daxili aktiv olma müddəti.

Yeni blokun yoxlanması prosesi aşağıdakı formatda həyata keçirilə bilər. Blokun generasiyası anında həcmcə geniş müraciətlər bazasına və tranzaksiyaların çoxluğuna malik olan qovşaq daxili aktiv validatorlar yoxlamaq hüququnu əldə edir. Adətən sistem tərəfindən yoxlamaq hüququna malik validatorların müəyyən minimum həddi təyin edilir. Etibarlı məntiqin mərkəzləşdirilməmiş tətbiqlər vasitəsi ilə validatorlar tərəfindən blokun düzgünlüyü yoxlanılır. Təsdiqlər alındıqdan sonra blok ümumi zəncirə əlavə olunur (7).

Etibarlı məntiqin mərkəzləşdirilməmiş tətbiqlər paylanmış reyestr sisteminin avtomatlaşdırılmasını təmin edir. Tətbiqlə nəzərdə tutulmuş hallar zamanı, qəti şəkildə müəyyən edilmiş ardıcılıqla, hüquq və vəzifələrin rəqəmsal tranzaksiya vasitəsi ilə yerinə yetirilməsini həyata keçirən elektron sazişlər ağıllı müqavilə anlayışını daşıyır (8). Tranzaksiyanın hissəsi olan məntiqi, alqoritmində ehtiva edən ağıllı müqavilələr, paylanmış

reyestr sistemində yerləşdirilir və ünvanlı müraciətlə əldə edilə bilər. Sistemdə, şifrəsində durum haqqında məlumatları və proqram məntiqini saxlayan müqavilə nümunəsi yaradılır. Duruma təsir edən əsas göstəricilərində dəyişiklik baş verdikdə ağıllı müqavilənin məntiqi sistemin ümumi durumunu yeniləyir və bu proses bütün sistem iştirakçılarının qovşaqlarında təkrarlanır.

Paylanmış reyestr sistemdə əks etdirilən məlumatlar kimi ağıllı müqavilələrin alqoritmləri də dəyişilməzdir. Məntiqin şifrəsi yerləşdirildikdən sonra alqoritmə müdaxilə etmək mümkün deyil. Nəticədə ağıllı müqavilə məntiqinin bütün qovşaqlarda eyni şəkildə icra olunması təmin edilir. Şifrədə dəyişiklik aparılması üçün yeni ağıllı müqavilənin alqoritmi yazılaraq, şəbəkədaxili yeni ünvanda yerləşdirilməlidir.

Ağıllı müqavilələr, paylanmış reyestr sistemlərin ümumi təyinatlı protokollarına əsasən, biznes məntiqinin və məlumatlar durumunun şifrələrində istifadə edilir. Vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması prosesinin rəqəmsallaşdırılması zamanı ağıllı müqavilələr müraciət blokunun formalaşdırılmasında, legitimliyin təsdiqində, tranzaksiyalar siyahısının yenilənməsində və digər məqsədlər üçün geniş istifadə oluna bilər.

Göstərilənləri nəzərdən keçirib təhlil apararkən geniş miqyasda vətəndaş müraciətlərini əhatə edən, dövlət və müstəqil qurumların, vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai birliklərin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin və digər maraqlı tərəflərin vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və baxılması sahəsində birgə fəaliyyətini təşkil edən ssenari üçün paylanmış reyestr sistemləri universal həll hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. S. İsmayılov "Azərbaycan Prezidenti vətəndaşların müraciətlərinə daimi diqqət və qayğını prioritet məsələ hesab edir" // "AzərTAc" xəbər agentliyi 12.02.2016
https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_vetendaslarin_muracietlerine_daimi_diqqet_ve_qaygini_prioritet_mesele_hesab_edir-926527
2. S. İsmayılov "Elektron kargüzarlıq və elektron informasiya sistemi müasir idarəetmədə mühüm vasitədir" // Azərbaycan qazeti 03.08.2015
<http://www.azerbaijan-news.az/view-75208/suleyman-ismayilov-elektron-karguzarliq-ve-elektron-informasiya-sistemi-muasir-idareetmede-muhum-vasitedir>
3. Get started with blockchain development // © Microsoft Learn 2021
<https://docs.microsoft.com/en-us/learn/paths/ethereum-blockchain-developmen>
4. E. Hüseyinzadə "Blokçeyn və elektron sənəd dövriyyəsi: imkan və perspektivləri" // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2021, № 1, s. 229-236
5. Хеш-функция // Википедия. Свободная энциклопедия.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/хеш-функция> (müraciət tarixi: 07.07.2021)
6. Доказательство доли владения // Википедия. Свободная энциклопедия. URL:
https://ru.wikipedia.org/wiki/Доказательство_доли_владения (müraciət tarixi: 02.07.2021)
7. Что такое Proof of Stake // База знаний EXMO URL:
<https://info.exmo.me/ru/obuchenie/pruf-of-stake/>
8. Технология распределенных реестров и блокчейн // Доклад для общественных консультаций. Центральный банк Российской Федерации, декабрь 2017 URL:
[http://www.cbr.ru/content/document/file/50678/consultation_paper_171229\(2\).pdf](http://www.cbr.ru/content/document/file/50678/consultation_paper_171229(2).pdf)

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ БЛОКЧЕЙН В СФЕРЕ ПРИЕМА И РАССМОТРЕНИЯ ОБРАЩЕНИЙ ГРАЖДАН Эльчин ГУСЕЙНЗАДЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен сравнительный анализ применения технологии распределенного реестра при приеме и рассмотрении обращений граждан, путем выявления основных показателей регулирующих бизнес-процесс изучен процесс добавления транзакций и блоков в общую цепь, рассмотрены возможности использования хэш-функции, алгоритма консенсуса доказательства важности и смарт-контрактов, а также предложены механизмы их применения. Проведенный анализ дает возможность прийти к выводу что, системы распределенных реестров являются универсальным решением для охватывающего широкий спектр обращений граждан сценария обеспечивающего совместную деятельность государственных и независимых организаций, общественных объединений защищающих права граждан, Государственного агентства по услугам гражданам и социальным инновациям при Президенте Азербайджанской Республики и других заинтересованных сторон.

Ключевые слова: блокчейн, обращения граждан, делопроизводство, электронный документооборот, хеш-функция, алгоритм консенсуса доказательства важности, смарт-контракт.

APPLICATION OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN THE SPHERE OF ACCEPTANCE AND CONSIDERATION OF CITIZENS APPEALS Elchin HUSEYNZADE

ANNOTATION

In this article a comparative analysis on the application of distributed ledger technology when receiving and considering citizens appeals is provided, by identifying the main indicators regulating the business process, the process of adding transactions and blocks to the general chain is studied, the possibilities of using the hash function, the proof-of-importance consensus algorithm and smart contracts are considered, and mechanisms for their application are proposed. The analysis makes it possible to conclude that the systems of distributed registries are a universal model for a scenario covering a wide spectrum of appeals of citizens, providing joint activities of state and independent organizations, public associations protecting the rights of citizens, the State Agency for Public Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan and other interested parties.

Keywords: blockchain, citizen requests, administrative management, electronic document management, hash function, proof of importance, smart contract.

“İQTİSADI İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

**İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİ
STİMULLAŞDIRAN
BEYNƏLXALQ ƏHƏMİYYƏTLİ
VƏ MÜSTƏQİL TƏHSİL,
TƏDQIQAT VƏ İŞLƏMƏLƏR
(İNKİŞAF) MƏRKƏZİNİN
YARADILMASI**

№ 1 (2)

Gülnarə SƏLİMOVA,
İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar
Elmi Tədqiqat İnstitutu

Aygün SƏLİMOVA,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran beynəlxalq əhəmiyyətli və müstəqil təhsil, tədqiqat və işləmələr (inkişaf) mərkəzinin yaradılması

Gülnarə SƏLİMOVA,
İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Aygün SƏLİMOVA,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran beynəlxalq əhəmiyyətli və müstəqil təhsil, tədqiqat və işləmələr (inkişaf) mərkəzinin (TTİM) yaradılmasının əsas məqsədi, innovasiya və texnoloji inkişafın dünya istiqamətləri, innovativ inkişafın mənfi tendensiyaları və riskləri göstərilmiş, yeni inkişaf modelinin yaradılması məsələsi, modelin inkişafı üçün tələblər təqdim edilmişdir. İşlənilmiş modelin əhəmiyyətli cəhətləri qeyd olunmuşdur. Məqalədə həmçinin TTİM yaradılmasından gözlənilən təsirlər (effektlər), yaradılması mərhələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *innovasiya, inkişaf, təhsil, tədqiqat, mərkəz, elmi park, klaster, texnopark.*

GİRİŞ

Hazırda dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslər ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq, idxaldan asılılığı azaltmaq, ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının əsaslı inkişafını təmin etmək, insan kapitalından səmərəli istifadə etmək kimi prioritetlərin ön plana çəkilməsini zəruri edir. Bu baxımdan həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili və yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri" haqqında sərəncam vermişdir. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər bu sərəncamın icrası məqsədilə hazırlanmışdır. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində kiçik və orta sahibkarlığın əsas hərəkətverici amilə çevrilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur [1].

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri iqtisadi artımın və məşğulluğun təmin edilməsində aparıcı mövqeyə malikdirlər və innovasiyalı fəaliyyətin təşkilində əhəmiyyətli təcrübə toplamışlar. Elmi tədqiqatların istehsalat tətbiqinin müxtəlif formaları yaranmışdır (öz-özlüyündə texnologiyalar əgər onların praktik istifadəsi, yəni texnologiya kooperasiyası, ölkələrarası texnologiya ötürməsi, ərazi elmi-sənaye kompleksləri yoxdursa heç kəsə lazım deyil). Ancaq texnoparklar öz fikrinə görə yarım əsr əvvəl düşünüldüyü kimi, elə indi də dünyada ən sürətli templərlə inkişaf edir. Qərbdə onlar konkret müştərilər, hətta işin istiqamətlərini texnoparklara şərt kimi qoymayan təsisçilərdən azaddırlar. Avropa və amerika texnoparkları istənilən sərbəst kommertiya firmanın prinsiplərini - iqtisadi səmərəliliyi rəhbər tuturlar və müvafiq olaraq müştəriləri seçirlər.

Təşkilati, metodoloji, ərazi elmi-texniki və istehsal sistemlərinin inkişafının informasiya mərkəzi kimi avropark fikri Fransada və Avropa ölkələrində innovasiya fəaliyyətinin sürətlənməsinə və texnoloji inqilabın təsiri altında inkişaf edən ölkələrdə istehsalın yenidən qurulmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir Avropanın təcrübəsi və xüsusilə də Almaniya təcrübəsi onu göstərir ki, texnoparkların yaradılması böhran vəziyyətlərindən çıxışın və dirçəlişin səmərəli mexanizmidir. İqtisadi cəhətdən müvəffəqiyyətli regionlar, yüz minlərlə yeni iş yerləri onların fəaliyyətinin nəticəsidir. Hər hansı yüksəktexnologiyalı sahədə lider olmağı arzulamış dövlət onu öz ərazisində inkişaf etdirməlidir [2].

İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran beynəlxalq əhəmiyyətli və müstəqil təhsil, tədqiqat və işləmələr (inkişaf) mərkəzinin yaradılması (Novosibirsk nümunəsində).

1. YARADILIŞIN ƏSAS MƏQSƏDİ ölkədə qlobal elmi və texnoloji rəqabət aparmaq imkanı verən dünya səviyyəli bir elm, təhsil və texnologiya mərkəzi yaratmaqdır. TTİM bütün ölkə üçün elmin və texnoloji inkişafın əsas hərəkətvericilərindən biri olmalıdır. 2022-ci ilə qədər perspektivdə məqsədlər:

- Fundamental elmin, təhsilin, yüksək texnologiyalı biznesin effektiv qarşılıqlı mexanizmini həyata keçirən yeni inkişaf modelini yaratmaq, inkişaf etdirmək və işləmələrin ticariləşdirilməsini təmin etmək;

- Yenilikçi proseslərin intensivliyini, yüksək texnologiyalı məhsulların rəqabətliyini və dünya bazarlarında effektiv təşviqatın artmasını təmin edir. İlk növbədə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, biotexnologiya, alətlərin istehsalı, materialların istehsalı və emalı, nanotexnologiyalar, yeni enerji və enerji qənaət texnologiyaları, güc elektronikasısı, şəhərsalma və ev-tikinti texnologiyaları, təşkilati texnologiyalar kimi sahələr birinci yer tutur. Yeni texnoloji standartları müəyyən edən irəliləyişlərin, aparıcı bazar formalaşdıran məhsulların və yüksək texnologiyaların yaradılmasını təmin edir;

- Əsas elm, yüksək texnologiyalı işləmələr və yenilikçi bizneslə sıx inteqrasiya vasitəsilə fəal öyrənmənin müasir formalarının (interfeys qruplarının dizayn işi, real innovativ layihələr və s.) iştirakı ilə təhsilin yeni keyfiyyətinin təmin edilməsi, kadrların istəklərinə yönəldilməsi ilə təhsil proqramlarının daimi yenilənməsi yenilikçi müəssisələr;

- Qısa müddətdə yenilikçi şirkətlərin böyük müəssisələrin dəyər zəncirinə daxil edilməsini təşviq etmək;

- Ölkədə sənaye istehsalının məhsuldarlığının 2-2,5 dəfə artmasını təmin etmək;

- Gənclərin gələcək perspektivləri, yeni cəlbedici iş yerləri, sosial lift sistemləri yaratmaq;

- Şəhər və regionların sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən ölkənin aglomerasiyasının mənzil və sosial infrastrukturunun inkişafı, yüksək texnoloji sektorda fəaliyyət göstərən gənclər üçün bölgənin həyat keyfiyyətini və cəlbediciliyini artırmaq;

- Investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və regionda innovasiya biznesinin rahatlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq, böyük yüksək texnologiyalı korporasiyaların əraziyə cəlb olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

2. İNNOVASIYA VƏ TEXNOLOJİ İNKİŞAFIN DÜNYA İSTİQAMƏTLƏRİ

İndiyə qədər İnnovasiya Mərkəzlərinin (Texnoparklar, Elm şəhərləri, Texnopolis) yaradılması dünyanın bir çox yerində yüksəliş və eniş məruz qalmışdır. Analitiklərin fikrincə, bu tendensiya ümumilikdə elmi tədqiqatların, mühəndislik işlərinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşılıqlı təsirini yeni səviyyəyə gətirmək cəhdidir. İlk dəfə XX əsrin 50-ci illərində baş vermişdir. Hər Mərkəzin tarixi unikalıdır, çünki müəyyən bir tapşırıq hər bir əraziyə və hətta bütün ölkəni inkişafın yeni bir səviyyəsinə gətirmək üçün bir neçə texnoloji struktur vasitəsilə "sıçrayış" a qədər həll olunub.

Hal-hazırda bütün dünya inkişaf etməkdə olan yeni innovativ modelləri, informasiya idarəetmə texnologiyalarının yaradılması və yeni bilik iqtisadiyyatına daxil olmaq yollarını axtarır. Qərb nümunələrinin birbaşa kopyalanması artıq bir məna bildirmir. Yeni texnologiyaların yaradılması, pilot zavodları və AR-GE sahələrinin inkişafı sahəsində ixtisaslaşan xüsusi bir qrup yaratmaq perspektivli görünür.

TTİM qurulması üçün ən əhəmiyyətli element Akademikşəhərciyin xüsusiyyətlərinə cəmlənməsidir. Bu zaman, dünya təcrübəsində ən əhəmiyyətli hesab olunan parametrlər qeyd olunmalıdır:

- Poly(çox)-obyektivlik və biliklərin ötürülməsi imkanı.

- Yaradılmış davamlı ictimaiyyət, sosial şəbəkə.

- Elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması təcrübəsi.

- Təhsilin xüsusi keyfiyyəti.
- Sənayenin yüksək konsentrasiyası.
- Klasterlərin formalaşması üçün şərtlər.
- Ölkənin coğrafi mövqeyi.

İnnovativ inkişafın mənfəət tendensiyaları və riskləri:

- Mövcud sənayeden yüksək texnologiya üçün böyük miqyaslı sifarişin olmaması.

Yerli sənaye istehsalının çoxu 3-üncü və 4-üncü texnoloji əmrlərə, daha az hissəsi isə - 5-ciyə (elektronika, telekommunikasiya, lazer qurğuları, biotexnologiya) aiddir. Eyni zamanda dünyanın 6-cı texnologiya qaydasına keçid nümunələri var (nanoelektronika, genetik mühəndislik, yeni enerji mənbələri, yeni nəsəl kompüter və kompüter şəbəkələri və s.).

- İnnovasiya Mərkəzinin mühəndislik və idarəetmə komponentlərinin çatışmazlığı.
- İnnovasiya fəaliyyətinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələndirmə çətinlikləri.
- Akademik şəhərcik sisteminin məhdudluğu.

Bu gün üçün iş yerləri praktiki olaraq işğal edilir, kanal təşkil edilmir, yeni şirkətlər kifayət qədər keyfiyyətli və yeni yerlər yaratmırlar.

- Məlumat çatışmazlığı.
- Elmi və innovativ subyektlərin hüquqi ayrılıqlarının və təhsil fəaliyyətinin risklərə aid olması.

□ Risklərə əqli mülkiyyət obyektlərinin verilməsi və yaradılması sahəsində əməkdaşlığı çətinləşdirən elmi-innovasiya və təhsil fəaliyyətinin subyektlərinin hüquqi çəkişmələrini aid etmək olar.

Torpaqdan, daşınmaz əmlakdan, dövlət-özəl tərəfdaşlığın bizneslə inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllində çətinliklər mövcuddur.

3.YENİ İNKİŞAF MODELİNİN YARADILMASI MƏSƏLƏSİ. MODELİN İNKİŞAFI ÜÇÜN TƏLƏBLƏR

Yeni inkişaf modeli mövcud elmi və texnoloji inkişafın ticariləşdirilməsində maneələri aradan qaldırmalı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün texnoloji irəliləyişləri təmin etməlidir.

Təkmilləşdirilmə (əlavə, tamamlama) qarşılıqlı faydalıdır, çünki aşağıdakıların hesabına innovativ modellərin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün şərait yaradır:

- innovasiya siyasətinin koordinasiyası
- marketinq siyasətinin koordinasiyası
- əməkdaşlıq sistemlərinin yaradılması
- vahid bilik bazalarının yaradılması
- şəbəkə rabitəsi və layihənin idarə olunması üçün vahid platformanın yaradılması
- idarəetmə texnologiyalarının ötürülməsi və s.

Strateji Araşdırmalar Mərkəzi çərçivəsində hazırlanan yeni inkişaf modeli:

1. İnnovasiya fəaliyyətinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizminin nümayiş etdirilməsi də daxil olmaqla, layihənin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü əsaslandırmaq; Bu, özünü təşkil edən inkişaf prosesinin başlanması üçün lazım olan və kifayət qədər olan bir sıra sistem, modelin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi ssenarilərini göstərməlidir.

2. Dünya elmi və texnoloji inkişafın, iqtisadi və geosiyasi dinamikanın tendensiyalarını nəzərə almaq;

3. Aşağıdakı sistemlərin bütövlüyünü müəyyənləşdirməkdir:

- ölkədə yeni bir iqtisadiyyat üçün yüksək ixtisaslı kadrların olmaması problemini həll edən və inkişaf etmiş ölkələrin (Yaponiya, İsrail, Fransa, Almaniya və s.) tələbələri üçün cəlbedici olan yeni keyfiyyətli təhsil;

- uzunmüddətli (30-50 il) tədqiqat və inkişaf proqramlarına malik elmi tədqiqatların bir sistemi;

- yüksək texnologiyalı dünya bazarlarına daxil olmağa və yeni texnoloji standartlar yaratmağa imkan verən yüksək texnologiyalı firmaların davamlı və böyüyən istehsalını təmin

edən elm, mühəndislik, təhsil, idarəetmə, istehsalın birgə təşkil edilməsi;

- maliyyə axınının müsbət dinamikası və bütövlükdə sistemin kapitallaşdırılmasını təmin edən iqtisadi və hüquqi mexanizmlər;

- sistemin bütün əsas qurumlarının qarşılıqlı maraqlarının balansını və qarşılıqlı faydasını, eləcə də sistemin sabitliyini dünya səviyyəsində siyasətlərin həyata keçirilməsində effektivliyini təmin edən effektiv idarəetmə.

TTİM yaradılması əsas subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələri yenidən qurmalı və inkişafı başlatmalıdır. Bu aşağıdakı şərtlərlə əldə olunmalıdır:

1) Əsas subyektlərin hər birinin maraqlarının tarazlığının təmin edilməsi;

2) İnnovativ inkişaf üçün əlverişli hüquqi və iqtisadi şəraitin yaradılması;

3) Yığılmış sistem problemlərini, ziddiyyətləri və çətinlikləri aradan qaldırmaq.

İnkişaf edilən modelin ən əhəmiyyətli nöqtələri: birinci səviyyəli mexanizm və ikinci səviyyəli mexanizmdir. Modelin bazası təhsil, elmi və texnoloji, innovasiya və istehsal toplanmasının mövcud resurslarıdır.

Birinci səviyyənin mexanizmi inkişaf hərəkətvericisi sistemidir.

İnkişaf hərəkətvericiləri sisteminə daxil olur:

a) Strateji Layihələrin Bürosu;

b) Analitik və marketinq siyasəti agentliyi;

c) Yenilikçi biznes qrupları sistemi;

d) Akademikşəhərcikdə mühəndislik və Texnologiya (MT) İnstitutu;

e) İdarəetmə səlahiyyətləri mərkəzi (İSM).

İkinci səviyyənin mexanizmi inkişaf edən hərəkətvericiləri tək bir sistemə birgə təşkil etmək və onların modelinin əsas səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu mexanizm aşağıdakılardan ibarətdir:

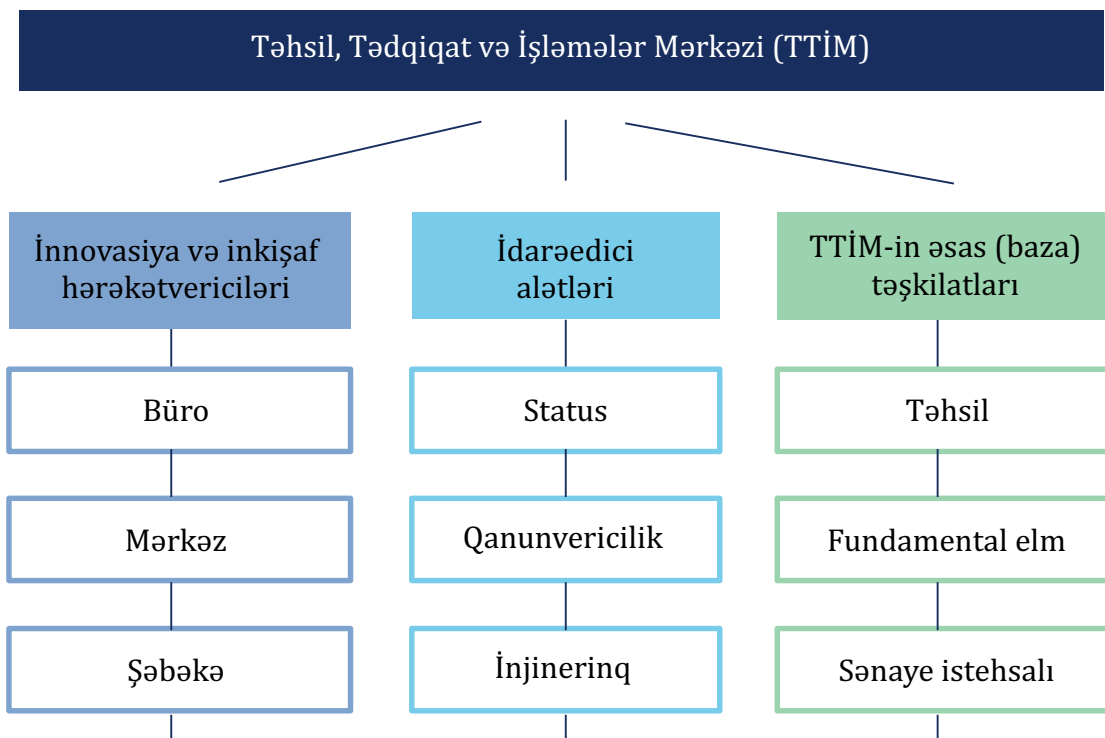
■ TTİM-nin statusu və müvafiq hüquqi dizayn və idarəetmə sistemi.

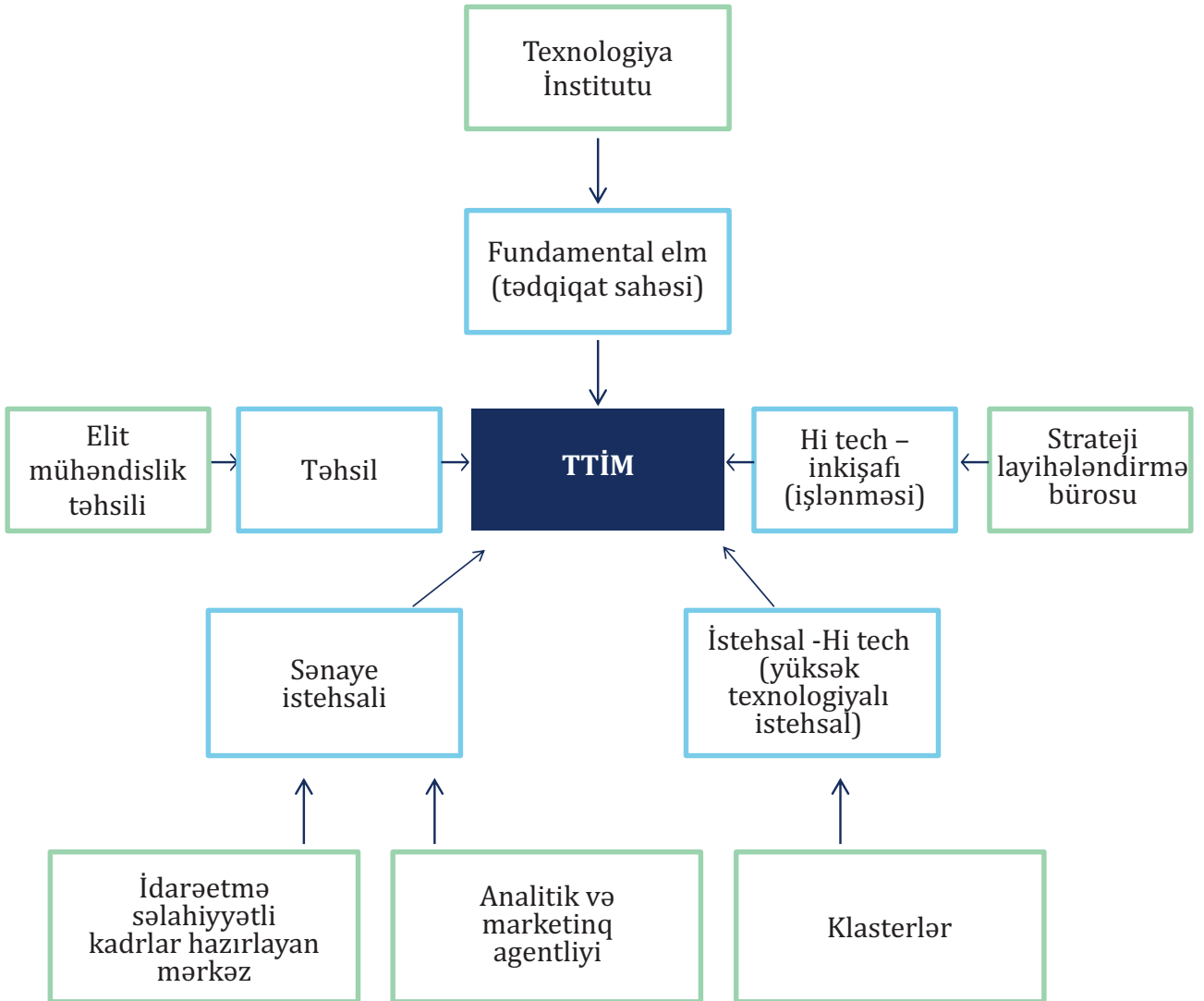
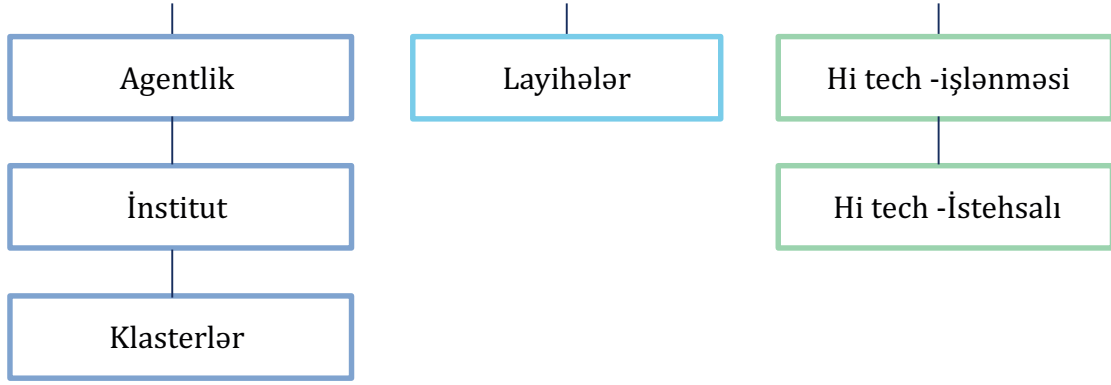
■ TTİM-in səfərbərliyini, mərkəzdə innovasiya və inkişaf proseslərinin yerləşdirilməsi üçün əlverişli şəraiti təmin edən xüsusi qanunvericilik.

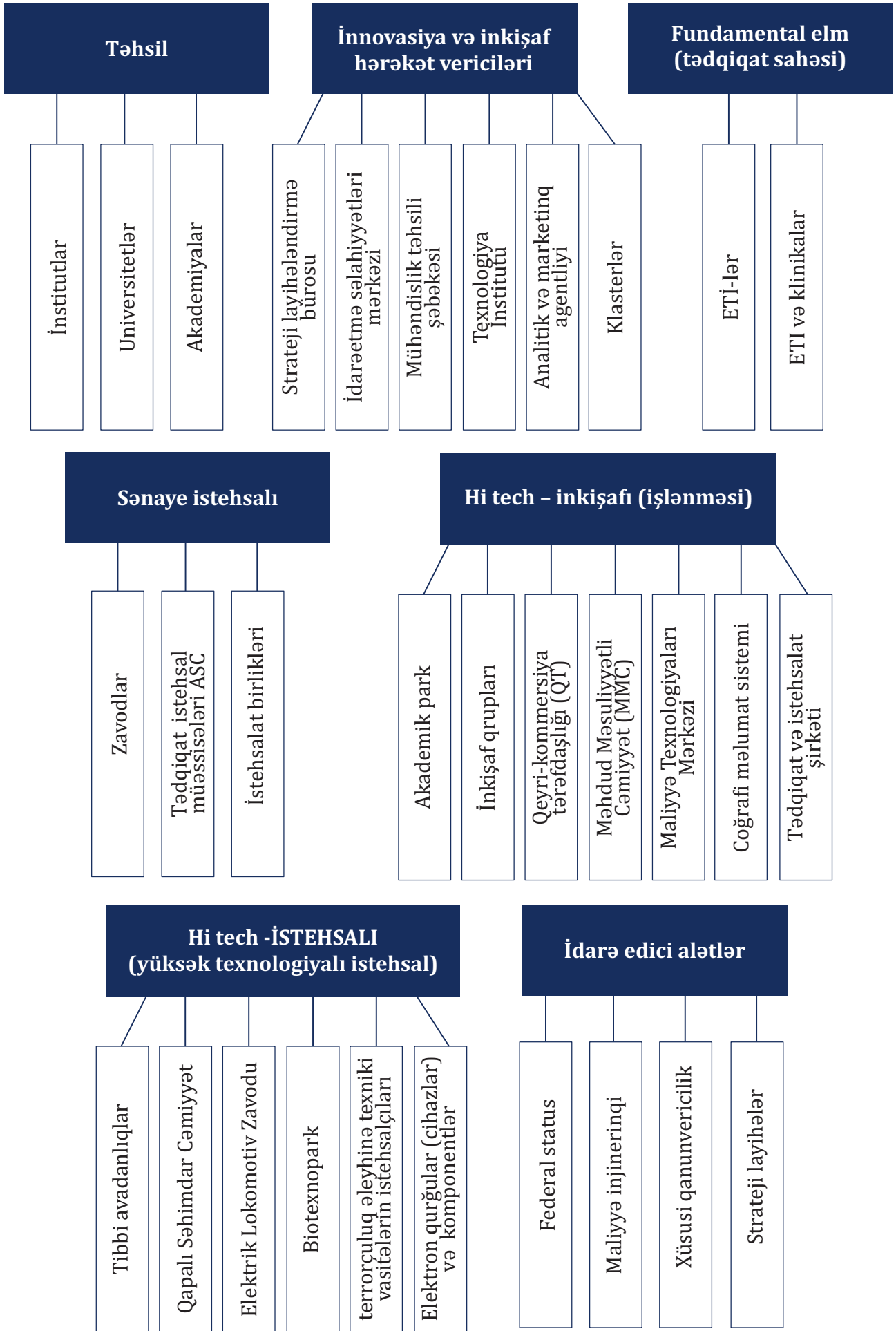
■ Layihələr-lokomotivlər və layihə idarəetmə sistemi.

■ Müxtəlif vasitələrdən istifadə edən məsələn, innovasiya və inkişaf fondunun (fondların) yaradılması daxil olmaqla maliyyə injinerinqi.[3]

Ümumiyyətlə, TTİM sistemi aşağıdakı sxemdəki kimi təmsil oluna bilər:

Hazırlanan inkişaf modelinin xüsusiyyətlərindən biri də nəzəri tədqiqatla paralel olaraq, yüksək texnologiyalar sahəsində aktual layihə ilə bağlı əsas subyektlər arasında kommunikasiyanı yaradan bir sıra praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu zaman subyektlər tərəfindən yeni gündəm mövzusunun hazırlanması, hədəflərin qoyulması, yeni model çərçivəsində qarşılıqlı layihənin qurulması, elmi biliklərin inkişafı və kapitallaşdırılmasına yönəlmiş birgə fəaliyyət üçün yeni qaydaların kollektiv qəbul edilməsi və inkişaf etdirilməsi aktuallaşır. Model üzərində nəzəri və praktiki işlərin ardıcıl deyil, eyni zamanda daxil edilməsi, innovasiya prosesində model tərtibatçıları və iştirakçıları arasında məlumat mübadiləsinin prosesini kəskinləşdirir, bu isə modelin tətbiqi müddətini azaltmağa imkan verəcək və modelin keyfiyyətini artıracaq.

4. İŞLƏNİB HAZIRLANMIŞ MODELİN ƏHƏMİYYƏTLİ CƏHƏTLƏRİ

TTİM üçün yeni inkişaf modeli aşağıdakı əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

- Mövcud resursların inteqrasiyası
- Yeni iqtisadiyyatın eksperimental sahəsi
- Uzunmüddətli dəyər zənciri ilə əlaqəli strategiyalar
- Klaster siyasətinin həyata keçirilməsi
- Strateji irəliləyiş layihələri - lokomotivlər
- Təhsilin keyfiyyətli inkişafı
- Yeni biliklərin yaranması üçün davamlı mexanizmlər: elmi, mühəndislik, idarəetmə

bilikləri

Uzunmüddətli dəyər zəncirləri içərisində elmi araşdırmaların və texnoloji inkişafın nəticələri, yüksək reallaşma və son məhsulun istehlak bazarında sərbəst buraxılması ilə əlaqədar tələb olunur. Sənaye inkişafı layihəsi çərçivəsində ilk növbədə iki növ strategiyaya diqqət yetirmək olar:

- (1) böyük şirkətlərin dəyər zəncirlərinə daxil edilməsi;
- (2) yeni texnoloji sinifin dəyər zəncirlərinin yaradılması.

TTİM inkişaf modeli hər iki strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Yeni bilik iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı layihəsi çərçivəsində TTİM-in inkişafı hesab ediləcək yeni strategiyaların ortaya çıxması mümkündür.

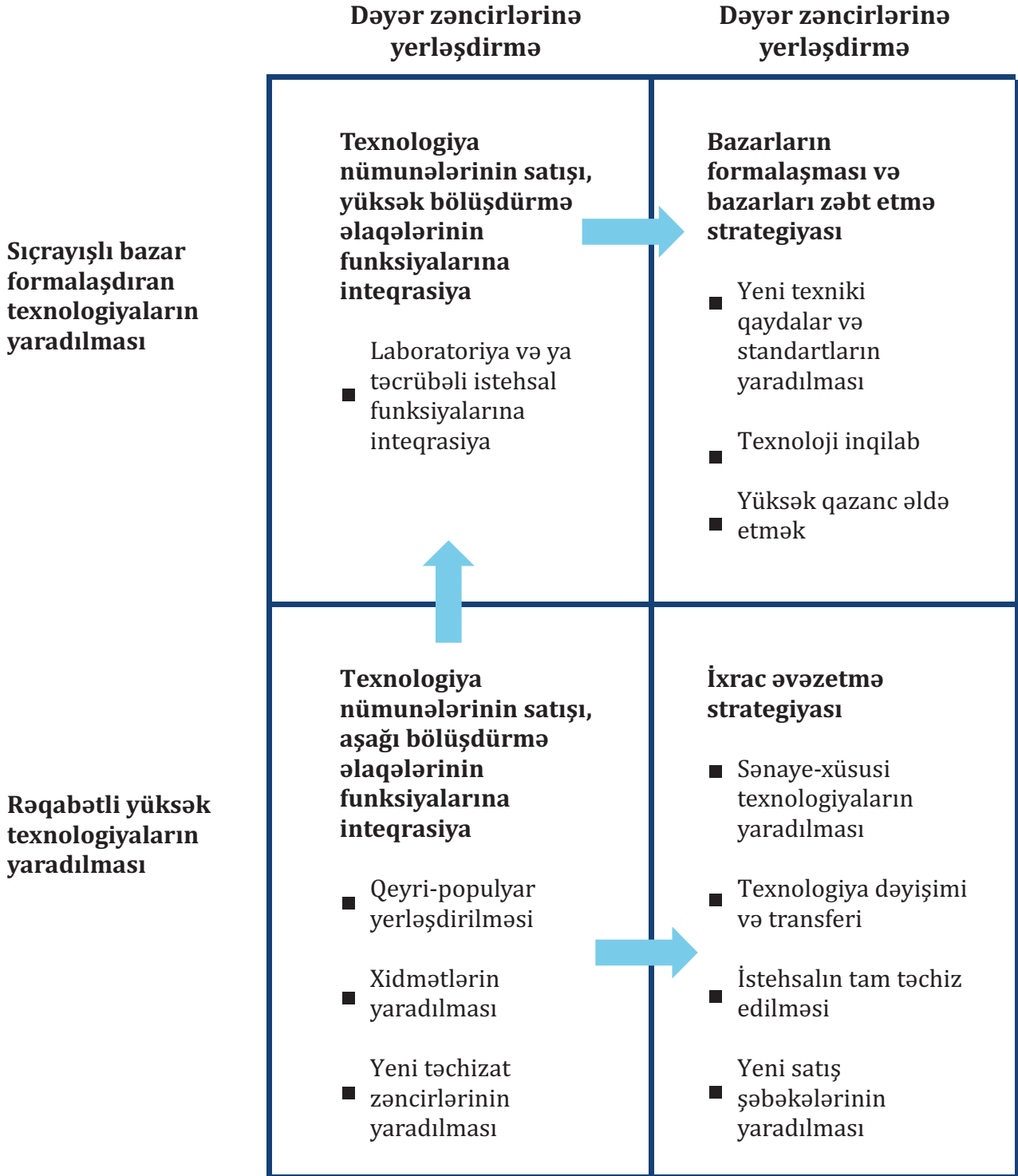
Strategiya (1). Ölkəyə qlobal oyunçuların cəlb edilməsi, hansılar ki, yenilikçi inkişaf üçün löbər şirkətləri kimi çıxış edəcək. Bu strategiya dünyanın aparıcı yüksək texnologiyalı şirkətlərinin bir sıra R&D mərkəzlərinin ölkədə yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Öz növbəsində qanunvericiliyin, infrastrukturun şərtlərinin, yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğunun, marka ərazisinin təşviqi, yüksək texnologiyaların inkişafı və s. kimi əlverişli investisiya mühitinin yaradılması tələb olunur.

Strategiya (2). Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir şəraitdə yeni inkişaf dalğasını təmin edən zəncirlər özbaşına yaranmır, lakin layihələr kimi süni şəkildə yaranırlar. Təhsilin, tədqiqatın və inkişafın mərkəzi sistemində fundamental elmin dəstəklənməsi ilə gələcək nəsillərin texnoloji strukturlarında yeni bir sinifin dəyər zəncirlərini layihələndirmək və yaratmaq üçün institusional mexanizmlər yaratmaq lazımdır.

Yeni inkişaf modeli üçün bu tələb kompleks xarakter daşıyır. Bu, tək-cə fərdi təsərrüfat subyektlərinin əməkdaşlıq və zəncirlər yaratma fəaliyyəti ilə deyil, həm də "qabaqcıl" idarəetmə texnologiyaları ilə bağlıdır.

İdarəetmə bacarıqlarını artırmaq və idarəetmə texnologiyalarının özlərini inkişaf etdirmək lazımdır - qabaqcıl analitik institutların, bazarın və texnoloji trendlərin, layihə ekspertizası, marketing siyasətinin inkişafı, maliyyə mühəndisliyi, dizaynının yaradılması və s.

Innovasiya inkişafının bütöv bir sistemində hər iki strategiya eyni zamanda, o cümlədən idarəetmə texnologiyalarının intensiv ötürülməsi üçün də təqdim edilməlidir. TTİM yeni uzun zəncirlər yaratmaq üçün meylin mövcud dəyər zəncirlərinə daxil edilməsini müəyyən etməlidir.

Klaster siyasətinin həyata keçirilməsi ölkənin təhsil, elmi, texnoloji aqlomerasiyası yüksək texnologiyalı sənayenin müxtəlif sahələrində klasterlərin yaradılması və intensiv inkişafı üçün əlverişli bir şərtədir. Müasir iqtisadiyyatın təşkilinə dair klasterlərin və klaster yaşayışının ən mühüm üstünlüyü geniş tətbiq olunan sənaye texnologiyalarının yaradılması üçün əlverişli şərait yaratmasıdır. Akademikşəhərciyin xüsusi bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların resurslarının unikal polusentrik multiklaster model yaratmaq imkanı olmasıdır. Respublikamız müxtəlif sahələr arasında texnologiyanın köçürülməsində meydana çıxan yeni sənaye növləri ilə, bir sıra yeni sənaye klasterləri yaratmaq potensialına malikdir.

Bilik idarəetmə klasteri və idrak texnologiyaları qrupu, yəni yeni istehsallar deyil, yeni məlumat sistemlərinin dizaynı, müxtəlif obyektlərin və fəaliyyətlərin yeni birləşmələrini tərtib

edən Akademikşəhərcik klaster yaratmaq potensialında dünyada ən perspektivli olan səviyyəyə çatır. Ahəngdar birləşən belə bir unikal sistem bənzərsiz nəticələr verməlidir. Belə ki, informasiya klasterləri böyük post-sənaye və sənaye klasterləri üçün yeni orijinal məhsulların və inkişaf sürətləndiricilərinin tədarükçüsüdür.

Strateji irəliləyiş layihələri - lokomotivlər. TTİM-in inkişaf modeli, 6-cı texnoloji rejimə və onun hüdudlarından kənara çıxan texnoloji irəliləyişlərin strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Strategiyanın tərkib hissəsi lokomotiv layihəsidir. Hər bir lokomotiv layihə aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) O innovasiya konturunun təməl prinsiplərini: fundamental elm, mühəndislik, yüksək texnologiyalı istehsal, təhsil, analitik və marketinq, biznes və maliyyə mühəndisliyi, dövlət idarəçiliyi mövqelərinin tamlığını təşkil etməlidir.

2) O layihənin iştirakçılarının hər birini faktiki imkanlarını aşan bir məsələ qarşısında qoymalı və bununla da hər bir subyektin inkişafını tələb etməlidir;

3) layihənin həyata keçirilməsinin nəticəsi dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli yüksək səviyyəli geniş istifadə texnologiyası və ya yüksək texnologiyalı aparıcı məhsul olmalıdır;

4) ideal şəkildə, layihənin həyata keçirilməsinin nəticəsi ya yeni bir bazar açmalı və ya yeni bir texniki qayda, yeni bir texnoloji standart təyin etməlidir

5) yerləşdirmə (5-15 il) üçün uzunmüddətli bir perspektivə malik olmalıdır və eyni zamanda qısa müddətli 2-3 il ərzində əmtəə nəticəsi və iqtisadi gəlir verəcəkdir.

Yeni bir inkişaf modelini həyata keçirmək üçün potensial layihələr-lokomotivləri müəyyənləşdirmək və onları Mərkəzin yaradılmasında və həyata keçirilməsində prioritetləri müəyyən etmək lazımdır.

Lokomotiv layihələrinin ən azı üç növü var:

1) **Klasteryaradan layihələr.** Bunlar, elmi və texnoloji aqlomerasiyaya əsaslanan bir qrupun yaradıldığı sayəsində, qarşılıqlı təsir proseslərini təyini ilə həyata keçirən layihələrdir.

2) **Universitetlərin təşəbbüskar layihələri,** TTİM-dən olan qruplar və ya xarici sifariş çərçivəsində həyata keçirilən layihələr.

3) **Strateji sənaye layihələri.** Bunlar yüksək dağıdıcı əlaqələri olan uzun qiymətli zəncirlər yaratmaq üçün layihələrdir. Belə layihələr super mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyır.

Təhsilin keyfiyyətli inkişafı baxımından, Akademikşəhərciyin artıq qeyd olunan komponentlərinə mühəndislik təhsili (Texnoloji İnstitutu) və idarəetmə təhsili (İdarəetmə Bacarıqları Mərkəzi) əlavə olunmalı və şəhərin bütün universitetlərini universitetlərarası şəbəkə platformasına bağlamalıdır. Texnologiya İnstitutu (Tİ) mühəndislik və idarəetmə təhsilini birləşdirəcəkdir. Bu müxtəlif yollarla təşkil edilə bilər. Əsas odur ki, Tİ-ni bitirən mühəndislər innovativ layihələrdə işləmək üçün lazım olan yüksək keyfiyyətli mühəndislik təhsili və idarəetmə bacarıqlarına malik olsunlar.

İdarəetmə səlahiyyətləri mərkəzi. Bu, müxtəlif konsaltinq qrupları, idarəetmə aspektləri və s. kimi koalisiya tərəfindən həyata keçirən bir təşkilat deyil, müəyyən bir funksiyadır. Əsas odur ki, idarəetmə səlahiyyətləri mərkəzində (İSM) - inkişafın idarə edilməsində xüsusi qabiliyyət yaranır və aşağıdakı funksiyalar təmin olunur:

a) təlim və lokomotiv layihələrini idarə edə biləcək bütün komandalar, həmçinin yenilikçi start-uplar üçün biznes məsləhətçilər;

b) inkişafı idarəetmə mədəniyyətinə sahib olan, müəssisələrində innovativ inkişaf təcrübəsini həyata keçirən və bu təcrübəni yayan sənaye müəssisələrinin menecerlərindən birinin yaradılması ("Klub").

c) il ərzində sənaye müəssisələri üçün əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə (30% - 100%) artmasına səbəb olan layihələrin inkişafı və həyata keçirilməsi qabiliyyətinə malik innovativ konsaltinq komitələrinin hazırlanması.

Mühəndislik təhsili üçün şəbəkəarası ünsiyyət platforması universitetlərin resursları və tədris formalarının keyfiyyətli yenilənməsi üçün resursları birləşdirəcək "təcrübə yer" olacaqdır. Tikinti mərhələsində olan kampus yaradıcı gənclərin sosial mühitinin yaradılmasına

kömək etməlidir. Platformanın əsas məqsədi yüksək texnologiyalı iqtisadiyyat sektorunun inkişafı üçün zəruri olan yüksək keyfiyyətli mühəndis kadr hazırlamaqdır.

Yeni biliklərin yaranması üçün davamlı mexanizmlər: elmi, mühəndislik, idarəetmə bilikləri. İnkişaf modelinə, dövlətdən daimi bir sifariş olmadığı şəraitdə, müstəqil yeni məlumatlar və bazarda uğurlu yüksək texnologiyalı məhsullar təmin edə bilən yeni bir mexanizm daxildir. Bu cür generasiya, TTİM-də müstəqil tapşırıqlar və problemlər ortaya çıxarsa mümkündür. Bu hərəkət innovasiya iqtisadiyyatının iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə konturları ilə başlayanda mümkündür və iştirakçıların hər biri öz tərəfdaşlarının inkişafını təşviq edir ("çəkir").

5. TTİM YARADILMASINDAN GÖZLƏNİLƏN TƏSİRLƏR (EFFEKTİLƏR)

1. Yüksək texnologiya sahəsində sıçrayış:

- yüksək texnologiyalı bir sıra əsas sahələrdə irəliləyişlərin həyata keçirilməsi;
- kommersiyalaşdırılmış elmi inkişafın sayında əhəmiyyətli artım;
- dünya bazarlarında yerli yüksək texnologiyalı məhsulların payını artırmaq;
- uzunmüddətli zəncirlər yaratmaq və yüksək məhsulların yenidən bölüşdürülməsi və satılması ilə əlaqədə iştirak etmək;
- uzunmüddətli strateji layihələrin və proqramların təşəbbüsü;
- strateji layihələrin və elmi proqramların sayının artırılması;
- start-apların və inkişaf etməkdə olan innovativ şirkətlərin sayının artmasının keyfiyyətinin intensivləşdirilməsi;

2. Ölkənin Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin iştirakçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması:

- beynəlxalq təhsil və elmi dərəcələrin artırılması;
- innovativlik və məhsulların keyfiyyətinin artırılması;
- istehsalların texnoloji yenidən qurulması;
- əmək məhsuldarlığının artması;

3. Ölkənin daxili və xarici bazarlardakı rolunun genişlənməsi:

- məhsulların ixracında artım;
- milli və dünya bazarlarının tendensiyaları haqqında biliklərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- yeni müəssisələrin yaradılması və dünya səviyyəsində olan yeni fəaliyyət növləri;
- əsas vəsaitlər üzrə investisiyaların həcmnin artması;
- beynəlxalq fəaliyyətin inkişafı.

4. Resursların və iş yerlərinin keyfiyyətinin artırılması:

- xərclərin azaldılması, sinerji (əməkdaşlıq) vasitəsilə xidmətlərin və malların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, idarəetmə və informasiya texnologiyalarının tətbiqi, müəssisələrin texnoloji bazasının yenidən təchiz edilməsi;

- kadr hazırlığı sisteminin aktuallaşdırılması, tədqiqatçıların, mühəndislərin və menecerlərin hazırlanması üçün yeni tədris proqramlarının tətbiqi;

- gənclər üçün maraqlı və perspektivli, elmdə, innovativ biznes, təhsil, istehsalatda yeni iş yerlərinin yaradılması

- mövcud məşğulluq yerlərinin qorunması və yüksək ödənişli iş yerlərinin yaradılması;
- biznes, təhsil və elmi qurumlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyini artırmaq.

5. Əməkdaşlıq şəbəkələrinin gücləndirilməsi:

- əlaqələrin sayının artması və digər elmi, təhsil və texnoloji innovasiya mərkəzləri ilə əməkdaşlıq səviyyəsinin artması;

- TTİM-də iştirak edən yeni tərəfdaşların sayının artması;
- beynəlxalq təşkilatlarda üzvlük imkanlarının genişləndirilməsi.
- beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi.

Fəaliyyət Planı üçün, əsas subyektlərin konsolidasiyasını (möhkəmlənmə, qüvvətlənmə,

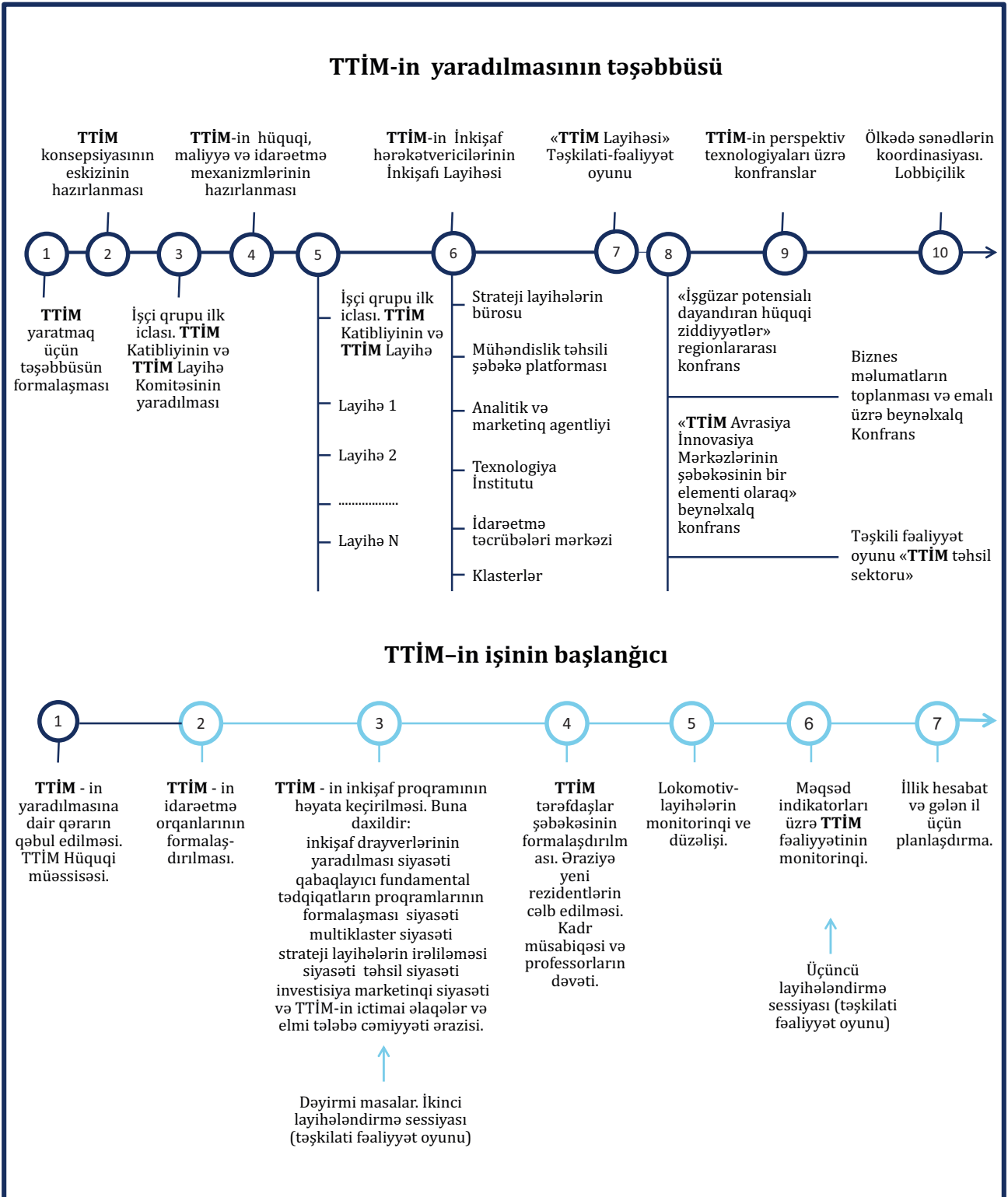

birləşmə) və onların maraqlarının balansını təmin etməklə yanaşı, onların rəhbərləri TTİM-in əsas tərəfdaşları kimi çıxış etməlidirlər. TTİM-in təşkilati və hüquqi statusu, idarəetmə strukturu, maliyyə mexanizmləri TTİM-nin idarəetmə orqanlarına daxil ediləcək əsas rəhbərləri tərəfindən birgə hazırlanmalıdır.[4]

Görüşlər, beyin fırtınası, təşkilati və fəaliyyət oyunları kimi müxtəlif alətlər daxil olmaqla, dizayn işlərinin sistemini təşkil etmək lazımdır. Təşkilati həyata keçirən müəssisə TTİM Layihə Komitəsi ola bilər.

TTİM-in yaradılması mərhələləri

TTİM-in yaradılmasının əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

NƏTİCƏ

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikada qlobal elmi və texnoloji rəqabət aparma imkanını təmin edən dünya səviyyəli elmi, təhsil və texnoloji mərkəz yaratmaq məqsədəməvafiqdir. TTİM modeli, yeni şərtlərlə, bazar yönümlü yüksək texnologiyalı məhsulların yaradılması üçün yeni məlumatlar yaradacaq bir mexanizmə malikdir. TTİM bütün ölkə üçün elmi və texnoloji inkişafın əsas hərəkətvericilərindən biri kimi çıxış edə bilər.

Lokomotiv layihələrindən biri "Təhsil və elmi proseslər, dizayn işləri və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində ünsiyyətin təmin edilməsi üçün virtual mühit" adlı İT layihəsi ola bilər. Bu layihə bilik iqtisadiyyatı ilə bağlı ola bilər və gözlənilən funksiyalar mövcud analoglardan artıqdır.

TTİM modelinin əsas xüsusiyyətləri potensial innovasiya mövzuları olan işçilər, şəhər müəssisələri və universitetlərin müzakirələri, görüşlər və dəyirmi masalar nəticəsində əldə edilə bilər. Layihə-lokomotivlər inkişaf etdiricilər və onların potensial tərəfdaşları ilə müzakirə olunmalıdır. Bu gün üçün bu cür layihələr demək olar ki, bir çoxdur və yenilənməyə davam edir.

Yeni inkişaf modeli ilk növbədə mövcud elmi və texnoloji inkişafın kommersiyalaşdırılmasında maneələri aradan qaldırmalıdır, milli səviyyədə iqtisadi inkişaf üçün texnoloji irəliləyişləri təmin etməlidir. Bu model innovativ fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı təsir mexanizmini nümayiş etdirməlidir və onun mərhələli şəkildə həyata keçirilməsinin ssenarilərini göstərməlidir. Addımlar, özünü təşkil edən inkişaf prosesinə başlamaq üçün lazım olan və kifayət qədər olan sistemin əsasında başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında 1897 nömrəli sərəncamı. 16 mart 2016-cı il.
2. G.B.Səlimova "Müasir şəraitdə sənaye zonalarının inkişaf xüsusiyyətləri" Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu № 1(19)2017 səh.152-158 ISSN 2078-8401 UOT: 330.341.1:62
3. П.А.Французов, А.В. Нечипоренко, А.В. Елашкина, Т.А. Гусева, С. Анциферов, Е.Б.Рачков, А.Ю.Губанов, Т.М.Губанова, М.Р. Воробьева, А.В. Орехов «Подходы к разработке Концепции создания в Новосибирской области Центра образования, исследований и разработок (ЦОИР)» Новосибирск 2012.
4. Сенин А. «Критерии успеха деятельности исследовательских парков. Роль научных и технологических парков в развитии наукоемких фирм». По материалам: R. S. Jonash, The Real Estate Component: Research Parks and Incubators, in: Technology Transfer and Economic Development, Report of a Forum on Technology Transfer, USA, 1990.- Интернет-ресурс, Сайт «Технопарки, экономика, бизнес».
<http://technopark.al.ru/tpark>
<http://www.iaspworld.org/>
5. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=147: iqtisadi-zonalar

СОЗДАНИЕ НЕЗАВИСИМОГО ЦЕНТРА ОБРАЗОВАНИЯ, ИССЛЕДОВАНИЙ И РАЗРАБОТОК (РАЗВИТИЯ) МЕЖДУНАРОДНОГО ЗНАЧЕНИЯ, СТИМУЛИРУЮЩЕГО ИННОВАЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

ГЮЛЬНАРА САЛИМОВА
АЙГЮН САЛИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье представлена основная цель создания международно значимого и независимого центра образования, исследований и разработок (ЦОИР), стимулирующего инновационную деятельность, мировые направления инновационного и технологического развития, негативные тенденции и риски инновационного развития, вопросы создания новой модели развития, требования к разработке модели. Отмечены важные аспекты разработанной модели. В статье также отражены ожидаемые эффекты от создания ЦОИР и этапы его создания.

Ключевые слова: инновация, развитие, образование, исследования, центр, научный парк, кластер, технопарк.

CREATION OF AN INDEPENDENT CENTER FOR EDUCATION, RESEARCH AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL IMPORTANCE, STIMULATING INNOVATION

Gulnara SELIMOVA,
Aygun SELIMOVA

ABSTRACT

The article presents the main goal of creating an internationally significant and independent center for education, research and development (CERD) which stimulates innovative activities, global directions of innovative and technological development, negative trends and risks of innovative development, issues of creating a new development model, requirements for model development. Important aspects of the developed model are noted. The article also reflects the expected effects on the creation of the CERD and the stages of its creation.

Keywords: innovation, development, education, research, center, science park, klaster, texnopark.

Təsisçi: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının  dliyy  Nazirliyi tərəfindən “İqtisadi İslahatlar” jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnalda istinad etmək vacibdir.
Dərc olunmuş materiallardakı faktlara v  rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Tirajı 300 ədəd

www.ereforms.gov.az

Bakı, Yasamal rayonu,
Q. Xəlilov k  cəsi 47, AZ 1073
Tel.: (+ 994) 12 521 25 35
E-mail: jurnal@ereforms.gov.az